

Ճ 31.3344

00 AUG 2010

2-1 313

ՀԱՆԴԵՍ ՄՇԱԿՈՅԹԻ ԵՒ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

ՄԼ
ԺԸ

ՅՈՒՆԻԱՐ - ՄԱՐՏ

Փ Ա Ր Ի Զ
1937

“V E M”

REVUE BIMESTRIELLE ARMÉNIENNE
Directeur : S. VRATZIAN

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԻՒՆ .— Բաժանորդագրութեան նոր շրջանի շեմքին	1
ԱՐՏ . ԱԲԵՂԵԱՆ .— Միջազգային դաշնագիրներ Հայաստանի մասին	4
ԵՐ . ՀԱՅՐԱՊԵՏԵԱՆ .— Հայ քաղաքական գրականութեան զարգացման ընթացքը	16
ՏՈՒԹ . ՎԱՀՐ . Յ . ԹՈՐԳՈՄԵԱՆ .— Յուշատետրէս	31
ՀՄ . ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ .— Գէպքերը Վասպուրականում	51
Ս . ՎՐ .— Հայ — Վրացական Միութիւնը	64
ՀԱՅ — ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐ	73
ՀԻՆ ԹՈՒՂԹԵՐ	85
ԱՆՅԵԱԼՔ .— Զօր . Մ . Մելիք-Մուրատեան — Վարդ . Մախոյեան ԿԵԱՆՔ ԵՒ ՄՇԱԿՈՅԹ .— Քէմանչիստ Ռուբէն . Ս . ՎՐ .— Բաժ- փիի Յոքելեանը — Բերկիրիի դէպքը	95
ԳԻՐՔ ԵՒ ՄԱՄՈՒԼ .— «Կեանք եւ Արեւստ» — «Արփի» — Գիւան Հ . Յ . Գաշնակցութեան — «Զարբնոց» — Յովհ . Թու- մանեանը գերմաներէն — Պուշկինը հայերէն — Աւարո- նի քերականութիւնը — «Ազգակ»-ի Տասնամեակը	99
ԳՐԱՆՕՍԱԿԱՆ .— Ռուբէն՝ «Ստալինեան Սահմանադրութիւն եւ Հ . Յ . Գաշնակցութիւնը», Ս . ՎՐ .— Գար . Եպ . Տրա- պիզոնի — Խաչատրեան՝ «Աշխարհի յոյսն ի հայս կամ Աւետարանի յոյսը Հ . Եկեղեցւոյ պրիսմակէն», Ս . Սրամեան	104
ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԿՈՂՄԻՅ	109
ՅԱԽԵԼԻԱՆՑ .— Վանքամ Եպ . Մանկունի, «Գէորգ Գ . Եւ իւր ժամանակը»	257

ՆՈՐ ՏԱՐԻԱՅ ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ

Ֆրանսա եւ Սիւրիա տարեկան՝ 60 ֆրանկ
 Ամերիկա, Բրիտ . Կայսրութիւն, Եգիպտոս՝ տարեկան 4 դոլար
 Մնացեալ բոլոր երկրները տարեկան՝ 3 դոլար
 Կանխիկ վճարող նոր բաժանորդներին համար՝ նախորդ տարիների թի-
 վերը՝ կէս գնով :
 Հասցէ՝ նամակների, դրամի, յօդւածների եւ ուրիշ ամէն
 տեսակ առաքումների համար .—

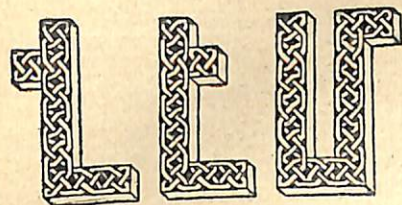
S. VRATZIAN — 13, Rue des Platanes, Cité Jardins de Plessis-Robinson (S.)
 Gérant : V. Hampartzoumian

Impr. ARTISTIQUE 12, Rue de la Fontaine PARIS 17^e

03.05.2013

00 AUG 2010

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿՐԹԱՆՈՒԹՅԱՆ
 ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՂՄԻՅ
 ԿՐԹԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՂՄԻՅ
 ԿՐԹԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՂՄԻՅ

ԵՐԿԱՄՍԵԱՅ ՀԱՆԴԵՍ
 ՄՇԱԿՈՅԹԻ ԵՒ
 ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ
 Խմբագիր՝ Ս. ՎՐԱՅԵԱՆ

Ե. ՏԱՐԻ, ԹԻԻ 1 1937 ՅՈՒՆԻԱՐ — ՄԱՐՏ

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԿՈՂՄԻՅ

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՆՈՐ ՇՐՋԱՆԻ ՇԵՄՔԻՆ

«ՎԷՄ»-ի առաջին դիրքը լոյս տեսաւ 1933 թ . հեկտեմբերին , ա-
 սել է , ներկայ համարով վերջանում է նրա բաժանորդագրութեան
 երրորդ շրջանը — երեք վեցեակ , 18 դիրք — եւ բացւում է բաժանոր-
 դագրութեան չորրորդ շրջանը նոր վեց դրքի համար : Այս առթիւ
 թոյլ ենք տալիս մեզ անել մի քանի խորհրդածութիւններ , որոնք ,
 կարծում ենք , կիրառելի են նաեւ արտասահմանի մեր ողջ մամուլի
 նկատմամբ :

Պէտք է խոստովանենք , որ հեշտ չէր մեր անցած ճամբան : Յայտ-
 նի է արդէն , որ վարդ ու շուշաններ չեն ցանաւ հայ գրականու-
 թեան ճանապարհին , եւ , բնականաբար , «ՎԷՄ»-ն էլ զերծ չեղաւ հայ
 մամուլին վերապահւած բարոյական , բայց , մանաւանդ , նիւթական
 դժարութիւններից : Եթէ ընթերցողները չեն մոռացել , մեր առաջին
 խմբագրականը վերջանում էր հետեւեալ խօսքերով .—

« Մենք չենք քաշոււմ ասելու , որ «ՎԷՄ»-ի նիւթական ապահո-
 վութիւնը ամբողջապէս կախւած է ընթերցող հասարակութեան ցոյց
 տալիք հետաքրքրութեան , համակրանքի եւ աջակցութեան աստիճա-
 նից : «ՎԷՄ»-ը գուտ դադարաւորական ձեռնարկ է , նրա թիկունքում
 անհատ կամ կազմակերպւած յենարաններ չկան : «ՎԷՄ»-ի միակ յե-
 նարանն իր հաւատն է դէպի սկսած դործի կարեւորութիւնը : Իսկ
 յայտնի է , որ հաւատով լեռներ կարելի է շարժել տեղից » :

Ինչ վերաբերում է բարոյական կողմին , պայմանները , համեմա-
 տաբար , աւելի նպաստաւոր էին : Իր գոյութեան հէնց առաջին օրից
 սկսած «ՎԷՄ»-ը վայելեց մեր որակեալ մտաւորականութիւնից շա-
 տերի անկեղծ համակրանքն ու աշխատակցութիւնը , առանց դոյզն
 իսկ նիւթական ակնկալութեան : Հաճոյքով եւ երախտագիտութեամբ
 արձանագրելով այս փաստը՝ մենք հաւատացած ենք , որ վերաբերու-

3/89

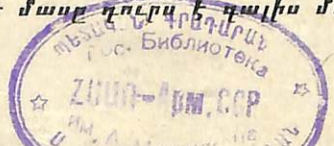
513-2001

մը նոյնը կը լինի եւ սպառազայում, որովհետեւ «ՎԷՄ»-ը հիւրընկալ ասպարէզ է, առանց դիրքի ու դաւանանքի խտրութեան, հայ դրչի բոլոր մշակները համար, որոնք անշահախնդիր սիրով նւիրած են եւ կամենում են ծառայել հայ մշակոյթին եւ հայ անցեալի ուսում-նասիրութեան գործին:

Նոյնը, դժբախտաբար, չենք կարող ասել նիւթական պայմանների մասին: Եւ այս տեսակէտից արդէն սին պատրանքներ չունէինք բնաւ, երբ ձեռնարկում էինք «ՎԷՄ»-ի հրատարակութեան: Մեզ շատ դժարութիւններ պատճառեցին եւ շարունակում են պատճառել անպարտաճանաչ բաժանորդները, մինչդեռ «ՎԷՄ»-ի գոյութեան միակ հիմքը բաժանորդագրութիւնն է: Եթէ բոլոր բաժանորդները ժամանակին ու կանոնաւոր կերպով վճարեն իրենց բաժնեգինը, «ՎԷՄ»-ը բոլորովին ազատ կը լինի նիւթական հոգսերից, որովհետեւ բաժանորդների թիւը միանգամայն բաւական է տպագրական եւ թղթատարական ծախսերը հոգալու համար: Այս «եթէ»-ն է, դժբախտաբար, որ գոյութիւն չունի: Եւ այս մասին ստիպւած ենք քանի մը խօսք ասել, ա՛յն յոյսով, որ սա կը լինի մեր առաջին եւ վերջին խօսքը այս ուղղութեամբ:

Չարմանայի բան. հայ մարդը, որ գործնական կեանքի բոլոր ասպարէզներում, ճանաչւած է իբրեւ պարտաճանաչ վճարող եւ ուրիշի սեփականութիւնը յարգող, հայերէն գրքի ու թերթի համար դրամ վճարել չի սիրում եւ հայ հրատարակչից ու խմբագրից իւրացրած դրամը գողութիւն չի համարում: Հայ մարդը ամէն բանի համար դրամ չի խնայի, բայց երբ հերթը հայ գրքին ու թերթին գայ, հազար տեսակ հնարամտութեան կը դիմէ, պարտականութիւնից խուսափելու համար: Հայ հրատարակչի ու խմբագրի դրամը իւրացնելու, կարծես, բնական եւ արդար է համարւում: Մարդիկ կան, որ բաժանորդ են գրւում, ստանում ու թերեւս նաեւ, կարդում էլ են. որ եւ է հրատարակութիւն, բայց երբ նրանց բաժնեգինը վճարելու յիշեցում է յինում, նոյն իսկ նեղանում են. «Վա՛հ, հո չկերա՛նք ձեր դրամը, կը վճարենք»... Բայց չեն վճարում եւ անհամբեր սպասում են, որ նիւթական դժարութիւններին չտոկայով՝ հրատարակութիւնը խափանւի ու իրենք էլ ուտեն հրատարակչի դրամը: Մենք յոյս ունենք, որ այդ տեսակ անբարեխիղճ մարդկանց հաճոյք պատճառելու միճակի մէջ չենք ընկնի, բայց երեւոյթը չենք կարող չարձանագրել դառն վշտով:

Արդարութիւնը պահանջում է ասել նաեւ, որ այս կարգի անբարեխիղճ բաժանորդների մեծ մասը գուրդ է դալիս մտաւորականնե-

րի շարքերից: Հայ դիրքն ու մամուլը ամենից քիչ գուրգուրանք ու նիւթական քաջալերութիւն գտնում է հայ մտաւորականի կողմից: Մի՛ գարմանաք՝ հայ մտաւորականի: Բացառութիւններ, անշուշտ, քիչ չեն, բայց ընդհանուր երեւոյթը այն է, որ հայ մտաւորականը իրեն համար անպատուութիւն է համարում հայերէն հրատարակութեան համար դրամ վճարելը: Ընդհակառակը, նա սպասում է, որ հայ հրատարակչից կամ հայ հեղինակը իրեն նէր ուղարկէ իր գործերից, որպէսզի նա պատիւ անէ կարգալու: Հարցրէք հայ դրամաճառներից ու հրատարակչներից, և կը տեսնէք, որ մեր մեղադրանքը անտեղի չէ: Մինչդեռ ճիշտ հակառակը պէտք է սպասէինք. հայ մտաւորականը պէտք է լինէր, առաջին հերթին, հայերէն գիրքն ու մամուլը քաջալերողը: Հայ մտաւորականը իր ընթացքով օրինակ պէտք է ծառայէր ուրիշների համար: Երբ նա ինքը ձրիակեր է հայերէն ընթերցանութեան գործում, բարոյական ի՞նչ իրաւունքով պիտի պահանջէ, որ շարքային ընթերցողը աւելի լաւ վերաբերում ունենայ դէպի հայ մտաւորականի մտքի արտադրութիւնները:

Հայ հարստի մասին մենք խօսելն իսկ աւելորդ ենք համարում: Վերջին հաշւով, հայ դիրքն ու մամուլը պահողը, նրանց նիւթական միջոց հայթայթողն էլ, այսպէս կոչւած, «հասարակ ժողովուրդն» է՝ հայ աշխատաւորը՝ արհեստաւորը, բանւորը, առեւտրականը, նա, որ քրտինքով է ապրում եւ յարգանք ունի դէպի ուրիշի աշխատանքը: «ՎԷՄ»-ի շուրջ 700 վճարող բաժանորդների շարքում մասի վրա են հաշւում մտաւորականներն ու հարուստները — բոլորը գրեթէ աշխատաւոր մարդիկ են: Սրանց անվերապահ քաջալերանքով է ապրել «ՎԷՄ»-ը մինչեւ այժմ: Սրանց վրա է մեր յոյսը եւ ապագայում:

Ձինւած մեր բարեկամ — աշխատակիցների եւ պարտաճանաչ բաժանորդների ու գործակալների քաջալերանքով ու գործօն աջակցութեամբ՝ մենք կը շարունակենք մեր գործը, առանց վարանումի: Առանց կեղծ համեստութեան, մենք խոստովանում ենք, որ «ՎԷՄ»-ի 18 դրբերը, թէկուզ համեստ, բայց շօշափելի նպաստ են Հայ Մշակոյթին: Մեր ջանքն է լինելու աւելի ճոխ ու շօշափելի դարձնել այդ նպաստը:

Նորից ու նորից յիշեցնում ենք մեր բոլոր բարեկամներին և բաժանորդներին. «ՎԷՄ»-ը գուտ գաղափարական ձեռնարկ է, նրա թիկունքում անհատ կամ կազմակերպւած յեկարաններ չկան: «ՎԷՄ»-ի միակ յեկարանը իր հաւատն է դէպի կատարած գործի կարեւորութիւնը:

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԴԱՇՆԱԳԻՐՆԵՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

Վաւերագրային աղբիւրների եւ ճշտած փաստերի վրա հիմնւած ստայգ պատմագրութիւն չունինք մենք դեռ: Դրա համար նախասլալման է, որ Հայաստանին ու Հայկական Հարցին եւ առհասարակ մեր նոր ու մանաւանդ նորագոյն պատմութեան վերաբերեալ ամէն կարգի վաւերաթուղթեր հրատարակութեան տրւին: մի բան, որ շատ քիչ չափով է կատարւած, դժբախտաբար: Եղած հրատարակութիւններն էլ մեծ մասով ցրւած են այլ եւ այլ պարբերականների էջերում: Վերջին տարիները որոշ աշխատանք կատարւում է այնուամենայնիւ, թէ եւ առանձին հատորներով լոյս տեսած հրատարակութիւններ գրեթէ չկան:

Աւելի մեծ ազդեր իսկ՝ երբեմն յետ են մնում այդ ասպարիզում: Այսպէս, ուսերէն լեզուով լոյս տեսած վաւերագրային մի նշանաւոր ժողովածուի յառաջաբանում կարդում ենք. — «Ռուս գրականութիւնը միշտ էլ ծայր աստիճան աղքատ է եղած միջազգային յարաբերութեանց քաղաքական պատմութեան վերաբերեալ վաւերագրային նիւթերով: Ոչ միայն ամենեւին գոյութիւն չեն ունեցել դաշնագիրների ժողովածուներ, ուր ընդգրկւած լինէին բոլոր երկիրների եւ կամ նըրանց մեծ մասի յարաբերութիւնները յատկապէս նորագոյն ժամանակներում, այլ և չեն եղած ոչ իսկ ամբողջական ժողովածուներ ա՛յն դաշնագիրների, որ կնքել է Ռուսաստանը ինքը»:

Այս տողերը կարդում ենք «Նարագոյն ժամանակների միջազգային քաղաքականութիւնը՝ դաշնագիրների, դիւանագիտական յայտագիրների եւ հանդիսաւոր յայտարարութիւնների մէջ» վերնագիրը կրող հրատարակութեան յառաջաբանում, ստորագրւած Պրոֆ. Ի. Վ. Կիւլչնիկովի եւ Ա. Սարանինի կողմից:

Այս վերջիններիս խմբագրութեամբ լոյս տեսած վերոյիշեալ ժո-

ղովածուն (4 հատոր) բաղկացած է երեք մասից: Առաջինը (Մոսկւա 1925 թ.) պարունակում է միջազգային դաշնագիրներ եւ այլ կարգի վաւերաթղթեր՝ «Ֆրանսական Մեծ Յեղափոխութիւնից սկսած՝ մինչեւ համաշխարհային պատերազմ»: Երկրորդ մասը (Մոսկւա 1926 թ.) վերաբերում է «Համաշխարհային պատերազմից մինչեւ Սորհրդային Ռուսաստանի պաշարման վերացումը» ժամանակամիջոցին: Երրորդ մասը բաղկացած է երկու պրակից եւ ընդգրկում է «Սորհրդային Ռուսաստանի պաշարման վերացումից սկսած մինչեւ Հոկտեմբերեան Յեղափոխութեան տասնամեակը» շրջանը:

Երրորդ մասի առաջին պրակը (Մոսկւա 1928 թ.) պարունակում է «Սորհրդային դիւանագիտութեան փաստաթղթեր», իսկ երկրորդ պրակը՝ (Մոսկւա 1929 թ.) «Օտար պետութեանց դիւանագիտական փաստաթղթեր»:

Կիւլչնիկովի եւ Սարանինի ժողովածուն կրում է Սորհրդային Միութեան արտաքին գործոց կոմիսարիատի կիսապաշտօնական հըրատարակութեան ընդթ եւ հանդիսանում է իր տեսակում գրեթէ միակը ուսս գրականութեան մէջ: Տարիներ առաջ, նոյն այդ կոմիսարիատի հրատարակութեամբ լոյս էր տեսել նման մի ուրիշ գործ՝ «Ժողովածու գործող դաշնագիրների եւ համաձայնագիրների» վերնագրով, բաղկացած երեք պրակից: Ինչպէս վերնագիրն իսկ ցոյց է տալիս, այդ ժողովածուն *) սահմանափակ ծրագիր է առաջադրած եղել իրեն՝ ներկայացնել Սորհ. Միութեան գարծող դաշնագիրները միայն (սկզբից մինչեւ 1 յուլիս 1922 թ.):

Շատ աւելի ընդարձակ ծրագիր ունի Կիւլչնիկովի եւ Սարանինի ժողովածուն: Վերջինիս յառաջաբանում առւած է, թէ այդ հրատարակութեան մէջ առնւած «նիւթի գրեթէ երկու երրորդը առհասարակ առաջին անգամ է լոյս տեսնում ուսերէն լեզուով»: Այդ նիւթերը թարգմանել են իրենք՝ Կիւլչնիկով եւ Սարանին: «Իսկ եթէ», շարունակում են նրանք, «մեր տրամադրութեան տակ ունեցել ենք պաշտօնական եւ կամ այլ կարգի պատրաստի թարգմանութիւն, օգտուել ենք արդէն դրանից»: Հրատարակութեան մէջ պահւած է ժամանակագրական կարգը, որ, ի հարկէ, ամենից նպատակայարմարն է:

Ձեռքի տակ ունենալով ահա այդ՝ թէեւ ոչ լիակատար (ինչ մանաւանդ Հայաստանին է վերաբերում) ժողովածուն, մենք «Վէմ»-ի էջերում կը վերարտադրենք բոլոր այն վաւերաթղթերը, որ վերաբերում են Հայաստանին եւ Հայկական Հարցին: Կարեւորները կը տանք

*) Տես մեր «Դաշնագրեր» յօդւածը «Հայրենիք» ամսագրում, 1923 թ. Մայիս:

ամբողջութեամբ, իսկ միւսները՝ քաղաքօրէն: Յիշատակութիւն կանենք եւ այն վաւերացութեան մասին, որ կողմնակի կերպով միայն առնչութիւն ունեն մեր բուն խնդրի հետ եւ սակայն այս կամ այն կերպ լուսարանում են այն *): Ժամանակագրական կարգը պահւած է եւ այստեղ: Իւրաքանչիւր վաւերացութիւն կցում ենք թւահամարը: Վաւերագիրների ընդհանուր՝ ամփոփ վերնագիրները մեծ մասով կազմել ենք մենք: Անկիւնաւոր փակագիծների [] մէջ առնւած բառերը աւելացրած ենք մենք, որպէս լուսարանութիւն, իսկ կլոր փակագիծների () մէջ եղածները վերցւած են բնագրից:

ԹԻՒ 1

ՎՐԱՍՏԱՆԻ ԿՑՈՒՄԸ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻՆ

Կայսերական Հրովարտակ
17/29 յունւարի 1801 թ.

[Երկու պարբերութիւնից է բաղկացած այս հրովարտակը: Առաջինում առւած է թէ Վրաց թագաւորութիւնը հնուց ի վեր, նկատի ունենալով իր կրած հալածանքները «այլահաւատ հարեւաններէ», ինչպէս եւ ներքին անհամաձայնութիւններ «թագաւորական տան մէջ» եւ ուրիշ վտանգներ՝ խնդրել է «հպատակել անմիջապէս կայսերական դահին»:

Այս հիման վրա եւ, առւած է երկրորդ պարբերութեան մէջ, Վրաստանի թագաւորութիւնը «յաւիտենապէս կցւում է ռուս կայսրութեան»]:

ԹԻՒ 2

ՖՐԱՆՍԻԱ ԵՒ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆ

Ֆրանս - պարսկական միութեան դաշնագիր՝ կնքւած 4 մայիս 1807 թ. Ֆինկենշտայնի մօտ, Նապոլէոնի բանակատեղում: Ստորագրել են. Ֆրանսիայի լիազօր՝ Մարէ, Պարսկաստանի լիազօր՝ Ռիգա - Խան:

Յօդ. 2.- [Ֆրանսիան երաշխաւորում է Պարսկաստանի հողի ամբողջութիւնը]:

*) Հմմտ. մեր «Հայեփորթ վաւերագրեր» յօդւածը, «Վեմ», Գիրք ԺԳ. (1936):

Յօդ. 3.- Ֆրանսիացոց Ն. Կ. Մեծութիւնը ճանաչում է Վրաստանը իբրեւ օրինական սեփականութիւն Պարսկաստանի Ն. Կ. Մեծութեան:

Յօդ. 4.- Նա [Ֆրանս. կայսրը] պարտաւորւում է ամէն ջանք թափել՝ ստիպելու, որ Ռուսաստանը պարպէ Վրաստանը եւ պարսկական հողը:

Յօդ. 8.- Պարսկաստանի Ն. Մ. Կայսրը պարտաւորւում է իր կողմից՝ խզել քաղաքական ու առեւտրական բոլոր յարաբերութիւնները Անգլիայի հետ, անմիջապէս պատերազմ յայտարարել այդ պտութեան եւ անյապաղ պատերազմական գործողութիւններ սկսել:

Յօդ. 9.- Ամէն մի ուրիշ պատերազմի միջոցին, ուր որ Անգլիան եւ Ռուսաստանը միասնաբար հանդէս կը գան Պարսկաստանի եւ Ֆրանսիայի դէմ, Ֆրանսիան ու Պարսկաստանն եւս նոյն կերպ դուրս պիտի գան նրանց դէմ...

ԹԻՒ 3

ԳԻՒԼԻՍՏԱՆԻ ԴԱՇՆԱԳԻՐ

Հաշտութեան դաշն Ռուսաստանի եւ Պարսկաստանի միջեւ՝ կնքւած 12 հոկտ. 1813 թ. Գիւլիստանում: Ստորագրել են՝ Ռուսաստանի լիազօր՝ Ռտիշչեւ, Պարսկաստանի լիազօր՝ Միրզա - Աբդուլ - Հասան - Խան:

Յօդ. 3.- Նորին Մեծութիւն Շահը... այսու հանդիսաւորապէս ընդունում է, որ Ռուսաստանի Կայսրութեան սեփականութիւն են կազմում Ղարաբաղի եւ Գանձակի խանութիւնները, որոնք ներկայիս վերակազմւած են Ելիզաւետպոլի նահանգ անւան տակ: Այլ եւ Շեքի, Շիրվան, Դերբենտ, Ղուբա, Բագու խանութիւնները, ինչպէս եւ Թալիշի խանութեան այն հողամասերը, որոնք ներկայիս Ռուսաստանի Կայսրութեան իշխանութեան տակ են գտնւում: Նմանապէս ամբողջ Դաղստանը, Վրաստանը՝ Շորաքեալի նահանգի հետ միասին, Իմերեթիան, Գուրիան, Մինգրելիան եւ Աբխազիան, այլ եւ բոլոր այն կալւածներն ու հողերը, որ գտնւում են ներկայիս հաստատւած սահմանի ու կովկասեան գծի միջեւ, այս վերջինին ու կասպից Մոլդին յարակից հողերի եւ ժողովուրդների հետ մասին:

ԹԻՒ 4

ԹՈՒՐԿՄԱՆՉԱՅԻ ԴԱՇՆԱԳԻՐ

Հաշտութեան դաշն Ռուսաստանի եւ Պարսկաստանի միջեւ՝

կնքած 10/22 փետր. 1928 թ. Թուրքմանչայում: Ստորագրել են Ռուսաստանի լիազորներ՝ Պասկելիչ եւ Օրբեգլով, Պարսկաստանի լիազոր՝ Աբբաս - Միրզա:

Յօդ. 3.- Ն. Մ. Պարսից Շահը իր եւ իր ժառանգների ու յաջորդների անունով Ռուսաստանի Կայսրութեանն է զիջում, որպէս կատարեալ սեփականութիւն, Երեւանի խանութիւնը՝ Երասխից այս կողմ եւ այն կողմ, այլ եւ Նախիջևանի խանութիւնը...:

Յօդ. 5.- Ն. Մ. Պարսից Շահը հանդիսաւորապէս ընդունում է, որ վերոյիշեալ սահմանագծի եւ Կովկասեան լեռնաշղթայի ու Կասպից լճի միջեւ ընկած բոլոր հողերն ու բոլոր կղզիները, ինչպէս եւ այն կողմերը բնակող բոլոր վաչկատուն եւ այլ ժողովուրդների հողերը յաւիտենապէս Ռուսաստանի Կայսրութեան եւ պատկանում:

ԹԻՒ 5

ԹՈՒՐԿՄԱՆՉԱՅԻ ԱՌԵՒՏՐԱԿԱՆ ՊԱՅՄԱՆԱԳԻՐ

Ռուսաստանի եւ Պարսկաստանի միջեւ 10/22 փետր. 1828 թ. Թուրքմանչայում. կայացւած առեւտրական յատուկ համաձայնութիւն:

Յօդ. 7.- Ռուսաստանի հպատակների միջեւ եղած դատական բոլոր դանդառներն ու վէճերը ենթակայ են բացառապէս Նորին Կայսերական Մեծութեան դեսպանութեան եւ կամ հիւպատոսների քննութեան ու վճռահատութեան՝ համաձայն Ռուսաստանի Կայսրութեան օրէնքների եւ սովորութիւնների: Նրանց հայեցողութեան են յանձնուած նմանապէս բոլոր վէճերը եւ դանդառները Ռուսաստանի ու որ եւ է ուրիշ պետութեան հպատակների միջեւ, եթէ կողմերը համաձայն են այդ բանին: Իսկ եթէ վէճեր ու դանդառներ ծագին Ռուսաստանի եւ Պարսկաստանի հպատակների միջեւ, ապա այդ վէճերը եւ դանդառները ներկայացուած են հաջմին կամ կառավարչին. եւ սակայն՝ քննել ու վճռել կարող չեն այլ կերպ, քան դեսպանատան եւ կամ հիւպատոսարանի թարգմանի ներկայութեամբ միայն:

Յօդ. 8.- Ռուսաստանի հպատակների միջեւ տեղի ունեցած մարդասպանութիւնները կամ այլ կարգի քրէական յանցադործութիւնները ենթակայ են բացառապէս Ռուսաստանի նախարարի, զիւանագիտական հաւատարմատարի եւ կամ հիւպատոսի քննութեան ու վճռահատութեան՝ համաձայն նրանց վստահած դատական իշխանութեան՝ իրենց հայրենակիցների մասին: Եթէ Ռուսաստանի հպատակները օտարերկրացիների հետ քրէական դործի մէջ խառնուի, ոչ մի կերպ կարելի չէ նրան հետապնդել կամ անհանգստացնել՝ առանց ապացոյցի, թէ մասնակցութիւն է ունեցել յանցադործութեան մէջ, բայց նաեւ այս, ինչպէս եւ այն դէպքում, երբ Ռուսաստանի հպատակը ամբաստանաւոր լինի անմիջական յանցադործութեամբ, տեղական դատի, քան եթէ Ռուսաստանի դեսպանութեան եւ կամ հիւպատոսութեան կողմից ուղարկուած պաշտօնեայի ներկայութեամբ միայն: Իսկ եթէ յանցադործութեան վայրում չլինի այդպիսին, ապա տեղական իշխանութիւնները պարտաւոր են ամբաստանաւորի ուղարկել այնտեղ, ուր կայ Ռուսաստանի հիւպատոս եւ դործակալ:

կը օտարերկրացիների հետ քրէական դործի մէջ խառնուի, ոչ մի կերպ կարելի չէ նրան հետապնդել կամ անհանգստացնել՝ առանց ապացոյցի, թէ մասնակցութիւն է ունեցել յանցադործութեան մէջ, բայց նաեւ այս, ինչպէս եւ այն դէպքում, երբ Ռուսաստանի հպատակը ամբաստանաւոր լինի անմիջական յանցադործութեամբ, տեղական դատական ատեանները չեն կարող այլ կերպ ձեռնարկել քննութեան եւ դատի, քան եթէ Ռուսաստանի դեսպանութեան եւ կամ հիւպատոսութեան կողմից ուղարկուած պաշտօնեայի ներկայութեամբ միայն: Իսկ եթէ յանցադործութեան վայրում չլինի այդպիսին, ապա տեղական իշխանութիւնները պարտաւոր են ամբաստանաւորի ուղարկել այնտեղ, ուր կայ Ռուսաստանի հիւպատոս եւ դործակալ:

Երբ ամբաստանաւոր յանցանքը պատշաճ կերպով բացւի եւ դատապարտութիւնը տեղի ունենայ, այդ դէպքում յանցադործը պէտք է յանձնուի Նորին Կայսերական Մեծութեան նախարարին, զիւանագիտական հաւատարմատարին կամ հիւպատոսին, որ եւ կողարկէ նրան Ռուսաստան, կրելու համար օրէնքով սահմանուած պատիժը:

ԹԻՒ 6

ԱՂՐԻԱՆԱՊՈԼՍԻ ԴԱՇՆԱԳԻՐ

Հաշտութեան դաշն Ռուսաստանի եւ Տաճկաստանի միջեւ՝ կնքած 2/14 սեպտ. 1829 թ. Ադրիանապոլսում: Ստորագրել են՝ Ռուսաստանի լիազորներ՝ Դիբիչ - Ջարալկանսկի, Օրլով եւ Պալէն, Տաճկաստանի կողմից՝ Մեհմէդ - Սադիկ եւ Աբդուլ - Կադիր - բէյ:

Յօդ. 1.- (Պատերազմի դադարեցումը եւ յաւիտենապէս խաղաղութիւն եւ բարեկամութիւն ու բարի համաձայնութիւն հաստատելը) :

Յօդ. 2.- (Մոլդաւիան, Վալաքիան, Ռումելին եւ ռուս զօրքերի գրաւած բոլոր վայրերը Տաճկաստանին վերադարձնելը) :

Յօդ. 3.- Երկու կայսրութեանց սահմանը առաջւան պէս պիտի լինի Պրուտ գետը՝ Մոլդաւիա մտնելու բուն իսկ վայրից մինչեւ նրա միանալը Դանուբի հետ:

Յօդ. 4.- Վրաստանը, Իմերեթիան, Մինգրելիան, Գուրիան եւ Անդրկովկասեան շատ ուրիշ մարզեր երկար տարիներից ի վեր արդէն կցուած են յաւիտենապէս Ռուսաստանի Կայսրութեան: Այս պետութեան են զիջուած նաեւ, Պարսկաստանի հետ 1828 թ. փետր. 10-ին կնքուած դաշնագրութեամբ, Երեւանի ու Նախիջևանի խանութիւնները: Այդ պատճառով և դաշնագիր երկու բարձր կողմերը անհրաժեշտ հա-

մարեցին իրենց կալածները միջև, յիշատակած ամբողջ գծի ուղղութեամբ, որոշել ճիշտ սահման, որով կարելի լինի ապագային խափանել ամէն տեսակ թիրիմացութիւն *) :

Յօդ. 5.— (Պահպանումն Մոլդաւիայի եւ Վալաքիայի բոլոր այն իրաւունքների, որ պայմանադրւած են նախորդ դաշնագիրներով եւ տաճկական օրէնքներով) :

Յօդ. 6.— ... Դուռը ամենահանդիսաւոր կերպով պարտաւորուած է անմիջապէս Սերբիային վերադարձնել վեց զաւառները եւ այդ ձեւով առ միշտ ապահովել հանդիստն ու բարօրութիւնը հաւատարիմ ու հնազանդ սերբ ժողովուրդի :

Յօդ. 7.— ... Ռուսաստանի հպատակները, նրանց նաւերը եւ ապրանքները պաշտպանւած պիտի լինեն ամէն կարգի բռնութեանց եւ յաւակնութեանց դէմ : Առաջինները ենթակայ պիտի լինեն բացառապէս Ռուսաստանի նախարարի եւ հիւպատոսների դատական ու քստիկանական հսկման : Ռուսաստանեան նաւերը օսմանեան իշխանութեանց կողմից ենթակայ չպիտի լինեն եւ ո՛չ մի ներքին վերահսկողութեան — ո՛չ բաց ծովի մէջ եւ ոչ էլ Տաճկական Կայսրութեան նաւահանդիստներում, նաւակայաններում կամ նաւամատոյցներում :

... Բ. Դուռը ... ընդունում եւ յայտարարում է թէ երթեւեկը Կ Պոլսի ջրանցքով եւ Դարդանէլի նեղուցով բոլորովին ազատ է եւ բաց՝ առեւտրական դրօշ կրող ռուսաստանեան նաւերի համար ... այլ եւ առեւտրական նաւերի համար այն բոլոր պետութեանց, որոնք Բ. Դրան հետ բարեկամական յարաբերութեան մէջ են ... :

ԹԻԻ 7

ՍԱՆ – ՍՏԵՖԱՆՈՅԻ ԴԱՇՆԱԳԻՐ

Ռուս – տաճկական հաշտութեան նախադաշնագիր՝ կնքւած 19 փետր. 1878 թ. Սան – Ստեփանոյում. Ռուսաստանի լիազօրներ՝ Իգնատիեւ եւ Նեյիդով, Տաճկաստանի լիազօրներ՝ Սաւֆետ եւ Սադուլլահ :

*) [Յօդ. 4.-ի սկիզբը ընդհանուր կերպով եմ միայն յիշատակւած ռուսների հոդային գրաւումները Անդրկովկասում եւ Հայաստանում : Համաձայն 1878 թ. 4-ի՝ նախաձեռնող Ռուսաստանին էին անցնում եւ Ախալցխան ու Ախալքալաքը իրենց շրջաններով (Ինչպէս եւ Անապամ, Փաթիւն), իսկ Կարսը, Արդահանը, Հիւն – Բայազիդը, Էրզրումը եւ Տաճկահայաստանի այլ մասեր վերադարձուած էին Օսմանցիներին] :

Յօդ. 2.— Բ. Դուռը վերջնապէս ճանաչում է Չերնոգորիայի անկախութիւնը ... :

Յօդ. 3.— Սերբիան ճանաչում է անկախ : [Որոշում են նաեւ նրա սահմանները] :

Յօդ. 5.— Դուռը ճանաչում է Ռումանիայի անկախութիւնը ... :

Յօդ. 6.— Բոլղարիան կազմում է ինքնավար հարկատու իշխանութիւն, քրիստոնեայ կառավարութեամբ եւ երկրապահ զօրքով ... :

Յօդ. 16.— Ի նկատի ունենալով այն, որ ռուս զօրքերի կողմից Հայաստանում դրաււած վայրերը պարպելը եւ Տաճկաստանին վերադարձնելը կարող է առիթ ստեղծել այնտեղ ընդհարումների եւ բարդութիւնների, որոնք եւ [իրենց հերթին] կարող են վնասակար կերպով անդրադառնալ երկու պետութեանց բարի յարաբերութեանց վրա, Բ. Դուռը պարտաւորուած է անյապաղ իրականացնել այն բարելաւումները եւ բարենորոգումները, որ բխում են հայաբնակ մարզերի տեղական պահանջներից, այլ եւ զերծ պահել հայերին քրդերի եւ չերքէզների վտանգից :

Յօդ. 19.— [Պատերազմական տուգանքի փոխարէն՝] Ռուսաստանի կայսերական կառավարութիւնը, նկատի ունենալով Տաճկաստանի Ֆինանսական դեփարտամենտները եւ համակերպելով Ն. Մ. Սուլթանի ցանկութեան, համաձայն է, որ նախորդ յօդւածում հաշււած գումարների [պատերազմական տուգանքների] մեծ մասի հատուցումը փոխարինելի հետեւեալ հողային զիջումներով. [Ռուսաստանին են անցնում] ... բ) Արդահանը, Կարսը, Բաթումը, Բայազիդը եւ մինչեւ Սողանլուխ տարածուող հողամասը ... :

§ 24.— Բոսֆորը եւ Դարդանէլը բաց պիտի լինին թէ՛ պատերազմի եւ թէ՛ խաղաղութեան ժամանակ, ռուս նաւահանդիստներից եկող եւ կամ այնտեղ մեկնող առեւտրական այն նաւերի առաջ, որոնք չէզոք պետութեանց են պատկանում ... :

Յօդ. 26.— Ռուսաստանի կայսերական զօրքերը որչափ ժամանակ որ մնում են այն վայրերում, որոնք ներկայ դաշնի զօրութեամբ Բ. Դրան պիտի վերադարձնելին, այնտեղ գոյութիւն ունեցող վարչաձեւն ու կարգն եւս պիտի մնան դրաւման ժամանակ եղածին պէս անփոփոխ : Բ. Դուռը ոչ մի մասնակցութիւն չպիտի ունենայ վարչութեան մէջ այդ ամբողջ ժամանակամիջոցում, մինչեւ որ ռուս զօրքերը հեռանան վերջնապէս ... :

ԹԻԻ 8

ՌՈՒՍԱՍՏԱՆ ԵՒ ԱՆԳԼԻԱ

Ռուս - անգլիական համաձայնութիւն Բերլինի Սորհրդաժողովից առաջ՝ կնքւած 18/30 մայիս 1878 թ. Լնդոնում: Ռուսաստանի լիազոր՝ Շուվալով, Մեծն Բրիտանիայի լիազոր՝ Սուրբիւրի:

Յօդ. 7. - Սան-Ստեֆանոյի նախնական դաշնագրով Հայաստանի մասին արւած խոստումը պէտք չէ որ բացառապէս Ռուսաստանին վերաբերի, այլ նաեւ՝ Անգլիային:

Յօդ. 10. - Ինչ կը վերաբերի Ալաշկերտի հովտին եւ Բայազիդ քաղաքին՝ որովհետեւ այդ հովտը հանդիսանում է տրանզիտային մեծ ճանապարհ դէպի Պարսկաստան եւ ահազին նշանակութիւն ունի տաճիկներին աչքում, ուստի Ն. Մ. Կայսրը համաձայնում է սըրանց [տաճիկներին] վերադարձնել այն: Բայց նա [Ռուս. Կայսրը] պահանջեց ու դրա փոխարէն համաձայնութիւն առաւ, որ Պարսկաստանին զիջւի Կոթուրի փոքրիկ հողամասը, որ եւ երկու արքունիքների միջնորդ յանձնաժողովները արդար դտան Շահին վերադարձնել:

Յօդ. 11. - [Պարբերութիւն երկրորդ:] Բրիտանիոյ Նորին Մեծ. կառավարութիւնը, համաձայնելով [հանդերձ] վէճի առարկայ չը դարձնել Ռուսաստանի Կայսեր ցանկութիւնը՝ ձեռք բերելու Բաթում նաւահանգիստը եւ պահպանելու իր նաճումները Հայաստանում, իրենից չի ծածկում [այն երկիւղը] թէ ոռուսական սահմանի այդ ընդարձակման հետեւանքով կարող են ապագային հաւանորէն Ասիայի տաճիկ բնակչութեան հանդատին սպառնացող լուրջ վտանգներ ծագել: Ն. Մ. կառավարութիւնը այն կարծիքին է, թէ այդ վտանգից Օսմանեան Կայսրութիւնը պաշտպանելու պարտականութիւնը, որ ընկնում է մասնաւորապէս Անգլիայի վրա, հնարաւոր է իրազորձել՝ առանց մի նոր պատերազմի աղէտին ենթարկելու Եւրոպան:

Միեւնոյն ժամանակ, Թագուհու կառավարութիւնը ի դիտութիւն է առնում Նորին Կայս. Մեծ. կողմից արւած հաւաստիացումներն այն մասին, թէ Ռուսաստանի սահմանը ապագային չպիտի ընդարձակւի Ասիական Տաճկաստանի ուղղութեամբ:

(Անգլիայի համաձայնութիւնը՝ վէճի առարկայ չդարձնել Սան - Ստեֆանոյի դաշնագրի ուրիշ կէտեր, որ չափով որ Ռուսաստանը կը պնդէ դրանց պահպանման վրա, Սորհրդաժողովում [Բերլինի] հարկ եղած քննարկումից յետոյ) :

**

ԹԻԻ 9

ԿԻՊՐՈՍԻ ԴԱՇՆԱԳԻՐ

Պաշտպանողական դաշն Մեծն - Բրիտանիայի եւ Տաճկաստանի միջեւ՝ կնքւած 4 յունիս 1878 թ. Կ. Պոլսում: Մեծն Բրիտանիայի լիազոր՝ Լէյարդ, Տաճկաստանի լիազոր՝ Սաւֆետ փաշա:

Յօդ. 1. - Այն դէպքում, երբ Ռուսաստանը իր ձեռքում պահէ Բաթումը, Արտահանը կամ Կարսը եւ կամ այդ վայրերից մէկնումէկը, կամ եթէ Ռուսաստանը փորձ անէ երբեւէ գրաւելու ուրիշ մաս Ն. Մ. Սուլթանի ասիական հողերից՝ որոշւած հաշտութեան վերջնական դաշնագրով, Անգլիան պարտաւորուած է միանալ Ն. Մ. Սուլթանի հետ, ղիբու զօրութեամբ պաշտպանելու յիշեալ հողերը: Դրա փոխարէն՝ Ն. Մ. Սուլթանը Անգլիային խոստանում է մտցնել այն անհրաժեշտ բարենորոգումները, որ հետագային կորոշւին երկու պետութեան կողմից եւ որոնք վերաբերում են վարչութեան պատշաճ կազմակերպութեան ու յիշատակած հողամասերում ապրող Բ. Դրան քրիստոնեայ եւ այլ հպատակների պաշտպանութեան: Եւ որպէսզի Անգլիային հնարաւորութիւն տրւի իր պարտականութիւնները կատարելու, Ն. Մ. Սուլթանը համաձայնում է, բացի դրանից, Կիպրոս կղզին Անգլիոյ գրաւման եւ կառավարման ձգել:

**

Լրացուցիչ յօդւածներ 4 յունիս 1878 թ. Համաձայնութեան՝ կնքւած 1 յուլիս 1878 թ. Կոստանդնուպոլսում:

Յօդ. 1. - (Կիպրոս կղզում պիտի մնայ մահմեդական հողերը դատարանը, որ վարելու է միմիայն կրօնական գործեր) :

Յօդ. 6. - Այն դէպքում եթէ Ռուսաստանը վերադարձնելու ինի Տաճկաստանին Կարսը եւ միւս նաճումները, որ նա արել է Հայաստանում վերջին պատերազմի միջոցին, Կիպրոս կղզին պիտի պարպւի Անգլիոյ կողմից, [որով] եւ 4 յունիս 1878 թ. Համաձայնութիւնը կորցնում է իր ուժը:

**

ԹԻԻ 10

ԲԵՐԼԻՆԻ ԴԱՇՆԱԳԻՐ

Վաւերագիր 1/13 յուլիս 1878 թ. Բերլինի Սորհրդաժողովի: Յանուն ամենակարող Աստուծոյ: Նորին Մեծութիւններ... ցանկանալով 1856 թ. Փարիզի դաշնագրի որոշումների համաձայն ու եւրոպական վարչակարգի իմաստով վճռել այն խնդիրները, որ ծագել են

Արեւելքում վերջին տարիների պատերազմի դէպքերով ու վերջացել Սան – Ստեֆանոյի նախնական դաշնագրով... [հետեւեալ լրագորներին] նշանակեցին. (Ռուսաստան՝ Գորչակով, Շուվալով եւ Ուրբի. Գերմանիա՝ Բիսմարկ, Բիւլով եւ Հոեմլոյէ. Աւստրո – Հունգարիա՝ Անդրաշի, Կարպի եւ Հայմերլէ. Ճրանսիա՝ Վադիլիգտոն, Սէն – Վալիէ եւ Դեպրէ. Մեծն Բրիտանիա՝ Բիկոնսֆիլդ, Սոլքսփիլի եւ Ռոսսէլ. Իտալիա՝ Կորսի եւ Լոնէյ. Տաճկաստան՝ Կարաթեղոքի փաշա, Մահումէդ – Ալի փաշա եւ Սադուլլահ բէյ) ...

Յօդ. 1 – 57. – Վերաբերում են Բողաբրիային, Արեւելեան Ռուսիային, Բոսնիա – Հերցոգովինային, Չերնոգորիային, Սերբիային, Ռումանիային եւ այլն) :

Յօդ. 58. – Բ. Դուռը Ռուսաստանի Կայսրութեան է զիջում Ասիայում՝ Արզահանի, Կարսի եւ Բաթումի հողամասերը, վերջինի [Բաթումի] նաւահանգստով, այլ եւ այն բոլոր հողամասերը, որ տարածւում են ուղւս – տաճկական նախկին սահմանի ու հետեւեալ սահմանագծային հողաչերտի միջեւ (... Ճորոխ – Բարդուս – Արաքս գիծ) :

Յօդ. 59. – Ն. Մեծ. Ռուսաստանի Կայսրը յայտարարում է, թէ իր մտադրութիւնը՝ Բաթումը դարձնել ազատ – նաւահանգիստ, ըստ նախկինին առեւտրական է :

Յօդ. 60. – Ալաշկերտի հովիտը եւ Բայազիդ քաղաքը, որ Սան – Ստեֆանոյի դաշնագրի 19-րդ յօդածով Ռուսաստանին են զիջւած, վերադարձւում են Տաճկաստանին :

Յօդ. 61. – Բարձր. Դուռը պարտաւորում է առանց աւելորդ յապաղման իրականացնել այն բարեփոխութիւնները եւ բարենորոգումները, որ ծագել են հայաբնակ շրջանների տեղական պահանջներից եւ [պարտաւորում է] երաշխաւորել նրանց [հայերի] ապահովութիւնը չեղքէցների եւ քրդերի դէմ : Այն միջոցների մասին, որ ձեռք պիտի առնէ նա [Բ. Դուռը] այդ նպատակով, պարբերաբար տեղեկացնելու է պետութեանց, որոնք եւ հսկելու են նրանց գործադրութեան վրա :

Յօդ. 62. – Քանի որ Բ. Դուռը հաստատուն մտադրութիւն է յայտնել պաշտպանելու հրօնական ազատութիւն ամենալայն իմաստով, ուստի եւ դաշնագիր կողմերը այդ կամաւոր յայտարարութիւնը առնում են ի տեղեկութիւն :

Օսմանեան Կայսրութեան ոչ մէկ մասի մէջ չէ կարող դաւանական տարբերութիւնը առիթ տալ որ ոեւէ մէկը զրկւի իրաւունակութիւնից եւ կամ չճանաչւի նրա այդ իրաւունքը բոլոր այն բաներում, ինչ վերաբերում է քաղաքացիական ու քաղաքական իրաւունքներից օգ-

տւելուն, հանրային պաշտօնների ընդունելուն, պաշտօնական գրադումներին եւ վարձատրութեան եւ կամ այլեւայլ ազատ զբաղումներ եւ արհեստներ ունենալուն...

Յօդ. 63. – 1856 թ. 30 մարտ Փարիզի դաշնը եւ 1871 թ. 13 մարտ դաշնագիրը պահում են իրենց ուժը բոլոր այն որոշումների սահմանում, որ չեն վերացւած եւ կամ չեն փոխւած վերոյիշեալ յօդածոներով...

ԹԻԻ 11

ՌՈՒՍ – ՏԱՃԿԱԿԱՆ ՀԱՇՏՈՒԹԵԱՆ ԴԱՇՆ

Կնքւած 27 յունւար (8 փետր.) 1879 թ. Կոստանդնուպոլսում :
Ռուսաստանի լրագոր՝ Լոբանով – Ռոստովսկի. Տաճկաստանի լրագոր՝ Կարաթեղոքի փաշա եւ Ալի փաշա :

Յօդ. 2. – Երկու պետութիւնները յայտարարում են համախորհուրդ, թէ եօթը պետութեանց միջեւ դոյացւած Բերլինի դաշնագրի պայմանները ինքնին փոխարինել են Սան – Ստեֆանոյի նախնական դաշնագրի այն յօդածոները, որ վերացւել եւ կամ փոփոխութեան են ենթարկւել [Բերլինի] խորհրդաժողովում...

Բերլին (Շարունակելի)

ԵՐԻԱՆԴ ՀԱՅՐԱՊԵՏԵԱՆ

ՀԱՅ ԹԱՏԵՐԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ
ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ԸՆԹԱՑՔԻ

Համեմատական պատերազմից յետոյ գրական ստեղծագործութեան դաշտը դարձել է աննախընթաց ճակատամարտների ասպարէզ. մի կողմից ուժգնորէն զգացուած է հին արժէքների, գրական հին ըմբռնումների ու ստեղծագործական տեխնիկայի փլուզումն ու ժխտումը, միւս կողմից փորձեր են արւում նոր ըմբռնումներին ու կեանքի առաջադրած բարդ հանգոյցներին համապատասխանող գրականութիւն ստեղծելու: Ի՞նչ էլք ու վախճան կունենայ գրական այս ներհակ ըմբռնումների գոյամարտը՝ գժար է գուշակել: Մի բան, յամենայն դէպս, պարզ է - գեղարւեստական գրականութիւնը ամէն տեղ անընկրկելի վճռականութեամբ կոխ է յայտարարել ըրտը այն հրահանգներին ու պատրաստութիւններին, որոնք դրսից են գալիս և պատնէշներ են կառուցանում նրա ազատ, անկաշկանդ ստեղծագործական երկունքների ու թռիչքների դէմ:

Մեր գրականութիւնը համարեա չի դրադուում վերոյիշեալ հարցերով: Պատճառն այն է, որ բուն երկրի գրողները, կաշկանդած են պետական քաղաքականութեան հրահանգներով, իսկ գաղութների գրականութիւնը հայրենի ոգով ու շնչով զարգանալու հող չունի և ստիպւած է ապրել երէկայ յուշերով:

Երկրից դուրս վերջին տասնամեակի ընթացքում լոյս տեսած թատերական երկերի նիւթերը նոյնպէս հայրենի երկրից քաղած յուշեր են, որոնց գեղարւեստական արժէքին կարելի կը լինի անդրադառնալ յետոյ, երբ ընդգծած կը լինենք հայ թատերական գրականութեան զարգացման ընդհանուր ուղին: Այսպէս յարմար է դասաւորել նիւթը երկու պատճառներով: Նախ՝ գաղութահայ թատերգութեան գրական արժանիքները որոշելու համար անհրաժեշտ է պարզել, թէ ի՞նչ չափով նա միտում ունի, առհասարակ, մեր թատերա-

կան ստեղծագործութեան դաշտի հասունացած խնդիրներին մօտենալու եւ լուծում տալու թէ՛ խորքի, թէ՛ ձեւի տեսակէտից, եւ երկրորդ՝ այդ դաշտի այսօրւայ հասունացած խնդիրները ի՞նչ զարգացման ճանապարհներով են եկել ու հասել մեզ:

Հակառակ մեր ժողովրդի ապրած աննախընթաց ողբերգութիւններին, հայ հին ու միջին դարերի գրականութիւնը թատերական որ եւ է երկ չհասցրեց մեզ, բացի եկեղեցական ժամերգութիւնն ու պատարադի արարողութիւնը, որոնք անժխտելիօրէն թատերական խոչոր տարրեր ունին իրենց մէջ՝ թէ՛ նիւթի եւ թէ՛ մանաւանդ, կառուցումի տեսակէտներից:

Մեր հին ու միջին դարերի քերթողական, պատմական, իմաստասիրական եւ, մանաւանդ, կրօնաբարոյական ստեղծագործութիւններով համարձակօրէն կարող ենք միջազգային գրականութեան ասպարէզ դուրս դալ եւ հանրամարդկային հռչակ ստացած հանճարների կողքին դնել նաեւ մեր Գրիգոր Նարեկացին, Քուշակն ու Սայեաթ Նովան, մեր Պորենացին, Եղիշէն ու Փարպեցին, մեր յատկատես ու յատկամիտ Եղիկը, մեր Դաւիթ Անյաղթը, եւ, վերջապէս, Աստուածաշունչի հայերէն հոյակապ թարգմանութիւնը, որպէս հայ կրօնական ու բարոյական մտածման ու նրա ձեւակերպման անկորնչելի յուշարձան: Հապա մեր հոգեւոր երգե՞րը, շարականները, օրհնութեան, զղջման, սրբասացութեան բիւրաւոր մեղեդիները: Այո՛, մեր հին ու միջնադարեան կեանքը, քաղաքական ու կրօնա - բարոյական մարդերում, դարերի տւայտանքով, ձեռք բերած իր նւաճումներով ու պայքարներով, փորձ ու կարողութիւն ունէր թէ՛ թատերական հոյակապ երկերի համար բազմազան նիւթ հայթայթելու եւ թէ՛ մանաւանդ, այդ ներշնչող, ցնցող թատերական նիւթերը, բանաստեղծական ազուցումով, դրսեւորելու: Բայց դարերի փոթորիկների պատճառով եւ կամ եկեղեցական, կրօնական աշխարհայեացքի տիրապետութեան հետեւանքով, հայ անցեալ միտքը մեզ թատերական երկ չի հասցրեց, թէեւ նրա գոյութեան մասին պատմական ստույգ ակնարկներ կան:

Վերջին հարիւրամեակի մեր նոր ու նորագոյն գրականութիւնը փորձեց լրացնել թատերական երկերի պակասը, բայց առաջնութեան դափնին մնաց նորից քերթողական ու վիպական մարդերին, մինչեւ որ հայ միտքը յետադարձ մղումով վերադնահատութեան ենթարկեց մեր անցեալը եւ խորամուխ եղաւ նրա մէջ:

Ինչո՞ւ այդպէս ընթացաւ մեր հին ու նոր գրական ստեղծագործութիւնը:

513-2001

513

Չափազանց դժւար է այս շատ այժմէական ու կարեւոր հարցին վերջնական ու վճռական պատասխան տալ: Դրա համար պէտք է լուրջ ուսումնասիրութիւն կատարել, առանց որի անհնար է մեկնաբանել այս խոշոր գաղտնիքը:

Մեր կարծիքով, երկու պատճառներ հիմնական դեր են կատարել տւեալ դէպքում: Նախ՝ մեր ցեղային բնութագիրն ու հոգեբանութիւնը եւ երկրորդ՝ մեր հին, միջին ու նոր դարերու ընկերային, քաղաքական, տնտեսական եւ կրօնա - բարոյական ըմբռնումներն ու փոխյարաբերութիւնները: Փորձենք պարզել այս խնդիրները գատ - գատ:

Արեւելքն ու նրա բազմազան ժողովուրդները թատերական դրահանութեան ծագման, զարգացման եւ յարատեւման հնարաւորութիւններ չստեղծեցին: Ընդհակառակը, քնարերգութիւնը, դիւցազներգութիւնը, ինչպէս նաեւ ժողովրդական վէպը զարմանալի խորութեամբ, նրբութեամբ ու փարթամութեամբ զարգացան, ծաւալեցին ու իշխող դարձան արեւելեան ժողովուրդների մէջ: Սրա հիմնական պատճառը, մէկ կողմից, քաղաքական անաղատ կեանքն էր, զարհուրելի հալածանքներն ու աւերածութիւնները, միւս կողմից, արեւելեան ժողովուրդների վիպապաշտ հոգեբանութիւնն ու նաեւ այդ հոգու իւրայատուկ քնարականութիւնը, որ սահմաններ չճանաչող խանդի ու երեւակայութեան թեւերով եւ բանաստեղծական խորաթափանց ազդեցումով իր արտայայտութիւնն էր գտնում արեւելեան քնարերգութեան, դիւցազներգութեան ու ժողովրդական վէպի մէջ: Ուր քաղաքական ազատ կեանք չկայ, ուր անհատներն ու հաւաքականութիւնները՝ փոթորիկների բերանը նետւած՝ աշխարհի մի ծագից միւսն են քշում, ուր կամեցողութիւն, նախաձեռնութիւն ու պայքար փչրում են դաժան տիրապետողի կրօնկիների տակ, այնտեղ թատերական գրականութիւն առաջ գալ ու զարգանալ չի կարող, որովհետեւ թատերական երկի գոյութիւնն ու զարգացումը կանխորոշում է ուժեղ անհատականութիւնների գոյութեամբ եւ հոգիների հուժկու պայքարով: Այդ պայքարը կարող է ունենալ քաղաքական, ազգային, տնտեսական, կրօնա - բարոյական կամ իմաստասիրական բնոյթ, կարող է հոգեկան կամ Ֆիզիքական դրսեւորումով հրապարակ գալ: Պայմանով սակայն, որ գիտակցւի ու մղւի հաւաքականութիւնների ու անհատների կողմից իբրեւ գերագոյն անհրաժեշտութիւն, իբրեւ հոգեկան խոր պահանջ, իբրեւ անձերն ու հաւաքականութիւնները խորապէս յուզող ու բնութագրող մի հղօր ուժ եւ կամ թէ նրանց կամքերն ու գործունէութիւնները ղեկավարող մի մղիչ ազդակ: Իսկ

այս հնարաւոր է այն ժամանակ միայն, երբ քաղաքական իրաւակարողը չէ ճնշել ու փոշիացրել հաւաքական ու անհատական ապրումների, կամեցողութեան ու նախաձեռնութեան արտայայտման հնարաւորութիւնները: Անաղատ կեանքն էր մեծագոյն պատճառը, որ մեր արեւմտեան հարուստ գրականութիւնը չկարողացաւ կենցաղական բովանդակութեամբ թատերական երկեր տալ, իսկ պատմական մի քանի թատերգութիւններն էլ, դժբախտաբար, ձախողաժ փորձեր եղան: Եւ, ընդհակառակը, թատրոնի ծագումն ու զարգացումը պարտական ենք յունական դեմոկրատիային, նրա անկաշկանդ քաղաքական կեանքին, ազատօրէն դրսեւորւած երկունքներին ու պայքարին:

Կար նաեւ մի երրորդ պատճառ, որի հետեւանքով թատերգութիւնը չզարգացաւ արեւելեան ժողովուրդների մէջ: Խնդիրն այն է, որ թատերական երկի հեղինակը չէ կարող ազատօրէն մասնակցել ու հանդէս գալ երկի մէջ իր անձնական դատումներով ու զգացումներով: Այս հանդամանքը դնում է թատերական երկը ստեղծագործական բացառիկ պայմանների մէջ եւ նրա թէ՛ նիւթի կառուցման ձեւը, թէ՛ անձերի բնութագրման եղանակը եւ թէ՛, մանաւանդ, դրսեւորւած պայքարը տեղի են ունենում աւելի առարկայական, աւելի կշռւած, չափւած ու ձեււած ստեղծագործական մթնոլորտում, քան վէպն ու քնարերգութիւնը, կամ ժողովրդական վէպն ու դիւցազներգութիւնը: Իսկ պոթիկացող ու իր պոթիկումների մէջ սահմաններ չճանաչող արեւելեան հոգին՝ իր յաւիտենապէս այլուղ ու տոչորուող կրակով, իր՝ հոգիների խորերը իջնող ու երկնքի անհունները թեւածող երեւակայութեամբ եւ մանաւանդ, իր խորը քնարականութեամբ չէր կարող արտայայտել ու ձեւակերպել թատերական երկի ու չափի ներդաշնակութեան, կառուցումի եւ համադրութեան առարկայական խտամբեր կշռոյթով ու առաջադրութիւններով:

Մենք շատ ենք պարծենում մեր եւրոպական քաղաքակրթութեամբ եւ, մանաւանդ, ստեղծագործական աւանդներով ու մտածողութեամբ. աւելին՝ մի անրնական քամահրանք ունենք դէպի մեր ասիական ոգին ու կարողութիւնները, միշտ մոռանալով, որ այսօր էլ ցեղովին ասիացի ենք: Ով ուշադրութեամբ հետեւել է մեր համբաւոր բոմանաիդին, որ հարազատ է դարձել այլեւս մեր մշակոյթի ոգուն, մեր բանաստեղծութեան, ժողովրդական ու հոգեւոր երգերին, բարբերին ու զգացումների յորդահոս աղբիւրին, նա չի կարող չալնուել, որ մենք ցեղովին ծնւել ենք ու մնացել գերազանցօրէն իբրեւ արեւելեցի ժողովուրդ. եւ որ մեր բանաստեղծական գործունէութիւնն էլ իր ծագման ու զարգացման ընթացքով, իր շարժիչ ուժերով յար

ու նման է արեւելեան ժողովուրդների գրականութեան: Այս է ահա պատճառը, որ մեր հին ու միջին դարերի գրականութիւնը զարգացրել ու կատարելութեան է հասցրել քերթողութիւնը, ժողովրդական վէպը, դիւցազններգութիւնը, հոգեւոր ու աշխարհիկ երգերը, որոնք արեւելեան խորը ու գունազեղ քնարականութեամբ ու թախիծով են համակւած:

Ճիշտ է, քրիստոնէութեան ազդեցութեամբ ու շնչով ստեղծւած հայ մշակոյթը եկաւ, իբրեւ նոր ու հզօր ազդակ, դտելու մեր հոգին, համամարդկային արժէք ունեցող բարոյական, կրօնական եւ իմաստասիրական խնդիրների նժարին դնելու նաեւ մեր ցեղի միտքն ու սիրտը, կշռելու նրանով մեր ստեղծագործական կարողութիւններն ու հանճարը. սակայն, այդ նոր մշակոյթը չփոխեց մեր արեւելեան հոգին, մեր մտածողութիւնը, նրա խանդավառ թռիչքները, մանաւանդ, մեր յախուռն ու գունազեղ բանաստեղծական երեւակայութիւնն ու նրա սահմաններ չճանաչող թեւածումները: Ընդհակառակը, նոր մշակոյթի կրօնական միտքի խորքը, բարոյական մաքուր, վերասլաց գաղափարները, մի նո՛ր թախով ու նո՛ր խանդավառութեամբ խորացրին ու ձեւակերպեցին մեր արեւելեան ուսմանտիղմը կրօնա – բարոյական հոգի վրա ու այդու դարձան մեր ամբողջ պատմութեան ամենահզօր շարժիչ ուժը: Մեր մշակոյթի հետագայ բոլոր արտայայտութիւնները՝ մեր բանաստեղծութիւնը, ժողովրդական վէպը, դիւցազներգութիւնը, եկեղեցական ու աշխարհիկ երգերը, մեր պատմագիտութիւնը ու, մանաւանդ, ցեղային հանճարի թագն ու պսակը կազմող հայ ճարտարապետութիւնը այդ երիտասարդ մշակոյթի ոգով ու ներշնչումով ցօղեցին՝ առանց մաղաչափ անգամ կորցնելու մեր ցեղի արեւելեան մտածողութեան յենակէտերն ու խորհելու, երգելու աւանդական կերպը:

Որքան որ հին ու միջին դարերում մեր արեւելեան հոգին ու ուսմանտիկ սիրտը իրենց ստեղծագործական որոնումներով արգասաւորւեցին, խորացան ու իրենց ձեւակերպւած արտայայտութիւնը գլուտան մեր քրիստոնէական մշակոյթի կրօնա – բարոյական խորքով ու աշխարհայեցողութեամբ, ու դրանով թերեւս անտեսեցին թատերական գրականութիւնը, այնքան ինքնարուստ ուժգնութեամբ եւ համարձակ խոյանքով, վերջին մեր հարիւրամեայ գրական ստեղծագործութեան ընթացքում, յետ մղւեցին կրօնական աշխարհայեացքն ու եկեղեցու կրօնա – բարոյական ազդեցութիւնը՝ հրապարակ բերելով մի բոլորովին նոր ու թարմ շարժում՝ աշխարհի մտածողութեան ու լեզու, որոնք ժողովուրդին էին իրենց բազմազան արտայայտու-

թիւններով ու հարստութեամբ: Ռուսական տիրակալութեան շնորհիւ, մանաւանդ արեւելեան Հայաստանում, ստեղծւեցին համեմատաբար տանելի պայմաններ ու կեանք, ինչպէս եւ աշխատելու, ստեղծագործելու նւազագոյն հնարաւորութիւններ, որի հետեւանքով սկսեց հայ հանրային կեանքի մի խոշոր հատւածի եռ ու զեռը՝ թէ՛ ազգային – անտեսական, թէ՛ հոգեւոր – մշակութային մարզերի մէջ:

Այս եռ ու զեռի հետեւանքն եղաւ այն, որ մեր հանրային կեանքի վրա իր տիրապետութիւնն ու կնիքը հաստատած աստուծապետական ըմբռնումը թուլացաւ եւ կրօնա – բարոյական խոկումներն ու միտքիկ ներհայեցողութիւնը մտան իրենց բնականոն հունի մէջ, տեղ տալով գրական իրապաշտ շարժումին: Բացի այդ, անտեսական արտակարգ զարթօնքը, առեւտրական եւ արդիւնաբերական դրամագլխի առաջ բերած նոր փոխյարաբերութիւնները, ստեղծւած նոր հասարակական խաւերի ու դասակարգերի հոգեբանութիւնը, կենցաղը, իրար դէմ վարած պայքարը եւ այդ բոլորի մէջ հայ տարրի ուժեղ մասնակցութիւնն ու, մանաւանդ, կատարած առաջնակարգ դերը՝ խորապէս փոխեցին ու մի նոր ձեւ տւին հայ հանրային կեանքի ստեղծագործական մարզերին: Այս նոր կեանքի նոր շունչն ու մտայնութիւնը չէր կարող չազդել նաեւ գրական ստեղծագործութեան խորքի ու ձեւի վրա: Ու ահա, մեր նոր գրականութիւնն էլ, մի կողմից թատերական ստեղծագործութեան պանթէոնը մտաւ եւ միւս կողմից, վանելով վէպի անդաստանից հիւանդոտ ու չափազանցւած ուսմանտիղմը, հիմք դրեց իրապաշտ կենցաղական վէպին ու գրական իրապաշտ դպրոցին:

Այդ աւանդներով ղեկավարւած՝ հանճարեղ Աբովեանը ստեղծագործեց մեր նորագոյն գրականութեան առաջին վէպը՝ «Վէրք Հայաստանի»-ն, դնելով նրա մէջ ոչ միայն Նարեկից փոխ առած ցեղային մեր հրգեհուտ, տոչորուտ հոգին՝ իր լայնքով ու խորքով, այլ եւ հայ աշխարհի ու հայ մարդու խորը ցաւերը, փոթորիկներն ու երկունքը:

Այդպէս չէր, սակայն, վիճակը մեր նոր թատերական գրականութեան: Թատերգութիւնը, ինչպէս ասացինք, գրական, գեղարեստական աւանդներ չունէր իր առջեւ: Միւս կողմից, մեր հանրային կեանքը, ուր սկսել էր ծիլեր արձակել թատերական նոր գրականութիւնը, այնքան էլ նպաստաւոր հող չէր ներկայացնում նրա զարգացման համար:

Վերը յիշատակեցինք, արդէն, որ թատերական գրականութեան զարգացման նախապայմանը հոգեկան ուժեղ պայքարն է: Այդ պայ-

քարը կարող են դրսևորել ու գատել ե՛լ անհատները, ե՛լ հաւաքա-
կանութիւնները. նա կարող է ծագել, զարգանալ ու իր վախճանին
հասնել անհատների հոգու մէջ եւ դառնալ նրանց փոխարարերու-
թեանց մղիչ ազդակը, ինչպէս եւ կարող է բոցավառել հաւաքակա-
նութիւնների հոգին եւ մղել հակամարտ բանակների վերածւած այդ
հաւաքականութիւնները հանրային կեանքի բաղմատեսակ ասպարէզ-
ները: Կարեւորն այն է, որ հանրային, քաղաքական, ազգային, տըն-
տեսական, կրօնական եւ ընտանեկան կեանքը ստեղծած, ձեւակեր-
պած ու հրապարակի վրա դրած լինեն բոլոր այն հրատապ դաղա-
փարները, որոնց իրականացման կամ վերացման համար ալեկոծւում,
հրդեհւում են անհատական կամ հաւաքական հոգիները եւ լայնա-
նում ու խորանում են՝ անհատական ու հասարակական պայքարները՝
գեղապիտական ճշմարտի ու բանաստեղծական գեղեցկի ասպարը
հաղած: Ոչ ոք ժխտել չի կարող, որ արեւելեան հայութեան հասա-
րակական, ազգային ու տնտեսական զարթօնքը մինչեւ ութսունա-
կան թւականները հրապարակ չբերեց իմաստասիրական, կրօնա-
բարոյական, հանրամարդկային եւ քաղաքական ցնցող գաղափար-
ներ: Այն, ինչ որ մամուլի ու դրականութեան մէջ մինչեւ այդ ժա-
մանակ ձեւակերպւում ու հրապարակւում էր, տողորւած էր գերա-
զանցօրէն երկու մտահոգութեամբ՝ ժողովրդի դպրոցական դաստիա-
րակչական գործի կազմակերպութեամբ եւ եկեղեցու ու նրա հոգեւոր
պաշտօնէութեան մի շարք թերութիւնների սրբազրութեամբ: Այս
հարցով, ի հարկէ, իրենց տարողութեան չափով զբաղեցնում, յու-
զում էին մեր հանրային ու անհատական միտքն ու հոգին, սակայն,
մշակոյթի խաղաղ մարզի վրա առաջ եկած այս յուզումները չէին
կարող ուժեղ թատերական դրականութիւն ստեղծել եւ նրան ոգի եւ
չունչ մատակարարել: Եւ, իսկապէս, սկսած մեր թատերական դրա-
կանութեան առաջին փորձերից, որ տեղի ունեցան լեհահայոց մէջ,
17-րդ դարում, մինչեւ Հայր Վ. Մինասեանի («Սոսրով Մեծ», 1845
թ.), Մրապիոն Հէքիմեանի («Արտաշէս եւ Սաթենիկ», «Հարմակ եւ
Աշխէն» եւ այլն, 1857 թ.), թատերական երկերը եւ այսպէս մինչեւ
Գ. Սունդուկեանի դրականութիւնը, կրում են իրենց վրա նոր սկսող
դրական սեռի բոլոր պակասութիւնները: Գ. Սունդուկեանն էր, որ
«Պէպօ»-ով առաջին անգամ հրապարակի վրա դրեց հանրութիւնը
յուզող մի կենցաղական բարոյական խնդիր ու իր թատերական երկի
հոյակապ կառուցումով եւ, մանաւանդ, նրա մէջ յստակօրէն գծւած
գործող անձերի յուզիչ պայքարով մեր թատերական դրականութիւ-
նը միանգամից բարձրացրեց ու դրեց իր թափուր գահի վրա:

Ութսունական թւականները նոր շունչ ու թափ տւին մեր հանրա-
յին կեանքին: Արովեանի «Վէրք Հայաստանի»-ն, իր սքանչելի վի-
պական լեզուով, բանաստեղծական հանճարեղ հեռատեսութեամբ,
գրական դաշտի վրա դրեց Բաֆֆին, մեր նորագոյն դրականութեան
հսկան: Ստեղծւած գրական ուժեղ շարժումը եւ տնտեսական ու հա-
սարակական նոր փոխարարերութիւնները շերտաւորեցին հանրու-
թեան կազմը՝ ստեղծելով նոր խաւեր ու դասակարգեր, եւ խորացրին
ու ձեւակերպեցին նաեւ հայ մտածողութիւնը, առաջ բերելով մէկից
աւելի քաղաքական հոսանքներ: Հրապարակի վրա դրեցին փոքր ազ-
գութիւնների ազատագրութեան խնդիրը, ժողովրդին ծառայելու,
նրա տնտեսական, կրթական մակարդակը բարձրացնելու հրատապ
հարցերը. ուժեղ, աննախընթաց պայքար ստեղծւեց, մանաւանդ,
հին ու նոր ըմբռնումների, պահպանողական ու ազատական դաւա-
նանքների, հայրերի ու որդիների ու նաեւ ընտանեկան հին կենցաղի,
հասկացողութիւնների եւ նոր կենցաղի ու ընտանեկան բարոյական
ըմբռնումների միջեւ: Եւ, վերջապէս, հանրային ասպարէզ մտած ու
իր տնտեսական նւաճումներով խոշոր դիրքերի հասած հայ արդի-
նաբերող եւ առեւտրական նոր դասակարգը իր՝ բոլոր միջոցներով
դրամ շահելու եւ բարոյական ընկերային արտադրութեան պահանջ-
ները արհամարհելու տասնաբանեայով՝ ձգտեց ու պայքարել սկսեց,
ոչ միայն իր առօրեայ բարոյական, կենցաղական ըմբռնումները տա-
րածելու, այլ եւ իր դրամատիրական «փիլիսոփայութիւնը» իբրեւ
միակ ճիշտ ու միակ գործնական ըմբռնում պարտադրելու միւս խա-
ւերին: Ու նոր, ուժեղ խլրտուք սկսեց ոչ միայն դասերի ու դասա-
կարգերի հասկացողութիւնների, այլ նաեւ ընտանիքի յարկի տակ
ու անհատների քաղաքական ըմբռնումների, փոխարարերութեանց
միջեւ: Հանրային բաղմազան մարդերի այս պայքարը իր յստակ ու
ձեւակերպւած արտայայտութիւնը դասւ նախ հայ վէպի եւ ապա ա-
ւելի թոյլ ու վարանոտ ձեւով՝ թատերգութեան մէջ: Շիրվանզադէի
ստեղծած վիպական ու թատերական դրականութեամբ, ընդլայնւում
է ոչ միայն մեր թատերգութեան, այլ եւ վիպական ստեղծագործու-
թեան դաշտը եւ հիմք դրւում նաեւ իրապաշտ հայ դրական դպրոցին:

Գ. Սունդուկեանից («Պէպօ») յետոյ Շիրվանզադէն էր, որ թա-
տերգութեան խորքն ու ձեւը աւելի ընդլայնեց ու հայ ընտանիքի յար-
կի տակ առաջ եկած ցնցումները մի շարք թատերական երկերի նիւթ
դարձրեց: «Պատուի համար», «Եւզիկնէ», «Նամուս», «Չար ոգին» նը-
ւիրւած են ահա այդ խնդիրներին: Հետագային Շիրվանզադէն փոր-
ձեց իր թատերական երկերի նիւթ դարձնել ընտանեկան խնդիրների

հետ նաեւ ընկերային հարցերն ու շարժումները՝ իր «Կործանածը», «Աւերակները վրա» եւ «Արմենուհի» թատերգութիւններով, թէեւ, դժբախտաբար, ձախողեց: Շիրվանդադէի ամենաաչքառու թատերական երկը մնաց «Պատւի համար»-ը, թէ՛ իր կառուցումով, թէ՛ գործող անձանց համեմատաբար յաջող գծադրութեամբ, թէ՛, մանաւանդ, գործողութեան արագ ու բնականոն ընթացքով:

Այսպիսով, ուրեմն, մեր նորագոյն գրականութիւնը թէեւ թեւա-կոխեց նաեւ թատերգութեան բնագաւառը ու տւեց բազմաթիւ երկեր, սակայն, այդ երկերի մէջ, որպէս ուշադրութեան արժանի գործեր «Պէպօ»-ն ու «Պատուի համար»-ը մնացին՝ իրենց գեղարւեստական շնչով, թատերական երկի կառուցումի ու գործող անձանց բնութագրման տեսակետից: Ծօշափւած հարցերը թէ՛ այդ երկու երկերի եւ թէ՛ ընդհանրապէս միւս բազմաթիւ գրւածքների մէջ, ներկայացնում էին մեր քաղքենի դասի կենցաղը, սովորութիւնները, հոգեբանութիւնը, հայ ընտանիքի յարկի տակ առաջ եկած ողբերգութիւնների ձեւն ու խորքը, մասամբ հին ու նոր ըմբռնումների պայքարը: Ծնորհիւ այն հանգամանքի, որ մեր հարիւրամեակի նոր կազմակերպող կեանքը դեռ չէր ստեղծել ուժեղ անհատականութիւններ, ինչպէս նաեւ խոչոր հանրային շարժումներ, մեր կենցաղական թատերգութիւնը մնաց շատ սահմանափակ շրջանակի մէջ. փորձեց թէեւ ձեւակերպել ու բարոյական յուզիչ, մաքուր պայքարով ցուցադրել մեր ժողովրդի խոնարհ խաւերի պոռթկումները՝ («Պէպօ»), կամ ընտանեկան կեանքի դրաման՝ («Նւագինէ», «Նամուս», «Չար ոգի») եւ, վերջապէս, ընտանիքի յարկի տակ բախուող հին ու նոր ըմբռնումները («Պատուի համար»), սակայն, կենցաղական թատերգութիւնը ո՛չ կարողացաւ կենցաղական վէպի նման կենդանի, ուժեղ, ցնցող ճշմարտութեամբ նոր կենցաղի ու նրա պարտադրած փիլիսոփայութեան համայնապատկերը դժեւ եւ ոչ էլ հին սերունդի ու նրա փլուղ ըմբռնումների, աւանդութիւնների պատճառած անհատնում ցաւը, տառապանքը ներկայացնել:

Ի՞նչ համեմատութիւն այն երկու աշխարհների միջեւ, որ դժեւ է տաղանդաւոր Շիրվանդադէն իր վէպերի ու թատերգութիւնների մէջ: Իր՝ «Քասօս»-ի ու «Արտիստ»-ի մէջ մշակած նիւթը, անձերի, գործողութիւնների ու տեսարանների զարմանալի խորը, յուզելու գեղարւեստորէն հմայիչ դրսեւորումը, արտայայտելու ճշմարիտ շունչը, մանաւանդ, ձեւակերպելու արտակարգ ուժն ու թափը՝ դուք չէք գտնի նրա եւ ոչ մէկ թատերգութեան՝ անգամ ամենացանկալի՝ «Պատուի համար»-ի մէջ: Թէեւ գրական երկու սեռերի մէջ էլ հեղինա-

կը նկարագրում ու ձեւակերպում է համարեա թէ յար ու նման խնդիրներ, կամ յար ու նման միջավայրի ու ըմբռնումների անձեր: Եւ այս աղաղակող աններգաշնակութիւնը աչքի էր զարնում ոչ միայն Շիրվանդադէի, այլ նաեւ մեր շատ տաղանդաւոր Շանթի ու Մուրացանի գրականութեանց մէջ: Ո՛չ Մուրացանի «Ռուզան»-ը, ո՛չ Շանթի «Նսի մարդը», «Ճամբուն վրա»-ն կամ «Ուրիշի համար»-ը, որ նրա մինչեւ«Հին Աստուածներ»-ը գրած թատերգութիւններից ամենայաջողն են, չեն կարող ամենեւին թէ՛ նիւթի աշխուժութեան, թէ՛ հարազատութեան ու գեղարւեստական ճշմարտի տեսակետից մրցել Մուրացանի վէպերի՝ «Նոյի ագոսա»-ի, «Առաքեալ»-ի, «Սորհրդաւոր Միանձնուհ»-ու, մանաւանդ, «Գէորգ Մարպետունի»-ի, ինչպէս նաեւ Շանթի վէպերի՝ «Գարձ»-ի եւ, «Երազ օրեր»-ի ստեղծագործական շունչի ու գեղարւեստական արժանիքների հետ. հակառակ այն բանի, որ Մուրացանը անտեսելով մեր վերածնութեան կեանքը, իր Ռուզանի նիւթը վերցրել էր պատմական անցեալից, իսկ Շանթը իր վերոյիշեալ թատերգութիւններով մեր ազատագրութեան ներկայի աշխարհը մտաւ ու կատարելապէս ձախողեց: Ի՞նչն էր պատճառը այս ակնբախ անգորութեան:

Պատճառը նորից կեանքն էր ու ժամանակաշրջանը. նախ՝ մեր վերածնութեան տասնամեակների երկրորդ շրջանը թէեւ ութսունական թւականներից յետոյ հրապարակի վրա էր դրել շատ աւելի ցընցող հարցեր, ուժեղ անհատականութիւններ, ինչպիսին, օրինակ, մեր ազատագրութեան ռահվիրաներն էին ու նրանց ցուցադրած գերմարդկային դիմաբերութիւնները, արիութիւնը. սակայն, այդ բոլորը իրենց երազական ու վիպապաշտ խորքով, խորը անկեղծութեամբ նիւթ կարող էին մատակարարել Ահարոնեանի հուժկու քաղաքական գրականութեան, բայց ոչ երբեք նոր թատերական ուժեղ արւեստի. դրանք դեռ հայ գործ երկնակամարի վրա պայթող նոր ամպրոպներն էին, որոնք թէեւ հիացման ու ցաւի հառաչանքներ էին խրում բազմութիւնների սրտից, սակայն, նրա գիտակցութեան, հոգու մէջ դեռ չէին կերպարանաւորուել, չէին դարձել նրա ամենօրեայ մտածման խթան, կեանքի ու գոյութեան անհրաժեշտ մղիչ ուժ, դէպի ապագան զնալու անխուսափելի յենարան: Դեռ ժամանակ էր պէտք ու նաեւ փորձ, որ երկնքում պայթող այդ ամպրոպները իջնէին հանրային գիտակցութեան մրցադաշտ, դառնային նրա կեանքի ու կամեցողութեան հզօր կուսն, հայ բազմութիւնները մղէին խորանալու այդ շարժումն ստեղծողների գործի ու հերոսութեանց յորձանուտների մէջ, նրանց արիութեան եւ առաքելութեան մէջ տեսնելու մեր ցեղի

հոգին ու վերասլաց թռիչքները, — նոր այդ ժամանակ ահա մեր հրահանգների կեանքն ու գործը կը դառնային պատրաստի ատաղձ՝ թատերական ուժեղ դրականութիւն ստեղծելու: Ու ես խորապէս հաւատում եմ, որ մեր հերոսապատումին նւիրած բազմաթիւ յուշերը, որոնք այնքան հմայիչ անկեղծութեամբ պատկերացնում են մեր աննախընթաց երէկը՝ հայ հանճարին բազմաթիւ առիթներ պիտի տան՝ ու նաեւ նիւթ հոյակապ թատերական երկեր յորինելու: Այս էր պատճառն ահա, որ մեր թատերագիրներէց ոմանք (Շիրվանզադէ եւ Մուրացան) նոյն իսկ փորձ չարին այդ հոյակապ, բայց դեռ վերջնականորէն չձեւակերպւած աշխարհը մտնել, իսկ ոմանք (Ահարոնեան եւ Շանթ) փորձ արին ու ձախողեցին:

Ութսունական թւականների մեր թատերական նոր գործունէութեան անզորութեան երկրորդ պատճառն այն էր, որ ընտանեկան յարկի տակ եւ առեւտրական քաղքենի դասակարգի կեանքի ու մտածման մէջ հանդէս եկած հարցերը, որքան էլ յուզում էին հանրային անհատական միտքը ու պատճառ դառնում պայքարի, բարոյական ցասման, աւելի յարմար նիւթ էին վէպի, քան թատերգութեան. նրանք իրենց խորքով տարածական էին, արտայայտում էին աւելի շատ ու աւելի ցայտուն ձեւով կեանքի մակերեսը, նոր ու հին ըմբռնումները, նոր ու հին յաւակնութիւնները, սնոտիապաշտութիւնը, բամբասանքի, առեւտրական, արդիւնաբերական միջավայրի «բարոյական» շահատակութիւնները եւ, վերջապէս, ամենօրեայ կենցաղի մանր ու խոշոր անց ու դարձը: Ժամանակ ու նաեւ հնարաւորութիւններ էին պէտք, որ հանրային կեանքի այս պատասխան վրա արտայայտւած բարոյական ընդվզումները, ընկերային կեանքի անարդարութիւնների դէմ ծառայած դժգոհութիւնները, հնի ու նորի պայքարը ձեւաւորւէին, խորանային եւ մեր հոգիների մէջ Շէքսպիրեան հոգեկան հզոր պոռթկումներ ստեղծէին եւ կամ այդ պոռթկումները արտայայտող Համլէտներ եւ Օթէլլոներ առաջադրէին: Մեր կենցաղական թատերգութեան մէջ, սակայն, հայ կնոջ արտայայտած վիշտը Եւգլինէի անզոր ճիչից եւ ուշագնացութիւնից այն կողմ չանցաւ, քաղքենի առեւտրական դասի անբարոյականութեան ու շահատակութիւնների դէմ ոտքի ելած ու ընդվզած բարոյական դայրոյթը «Պէպօ»-յի ինքնագանակոծումից ու «Պատւի համար»-ի գործող անձանց տեսական բողոքներից աւելի թռիչք չունեցան. իսկ այդ պոռթկումներն ու այն արտայայտող անձերը դեռ բաւական ուժեղ ատաղձ չէին թատերական ուժեղ դրականութիւն ստեղծելու: Այն ինչ, մեր վէպը յանձին նոր կազապարտող կեանքի մանր ու խոշոր եւ ու գեռի, մանր ու խո-

շոր բարոյական ազդային — հասարակական բողոքների ու դժգոհութիւնների՝ հարուստ ու բազմերանգ նիւթ ունէր տարածելու, լայնանալու, եւ այս նիւթը իր բազմազան մանրամասնութիւններով ու բազմազան մանր ու խոշոր տեսարանների բաւիղներով միայն կարող էր վէպի միջոցով՝ պատմելով դեղարեւոտական ստեղծագործութեան մարդագաշտ մտնել եւ ոչ երբեք թատերական կուռ ու խրատամբեր տեսնիկայով:

Առարկողներ կարող են լինել, թէ ինչո՞ւ մեր կենցաղական թատերգութեան թուլութիւնը մենք կեանքի ու ժամանակաշրջանի հետ ենք կապում միայն եւ անտեսում ենք գրողների տաղանդը. ինչո՞ւ չընդունել, որ շէքսպիրեան ստեղծագործութեան շունչն ու գործող անձինք ի յայտ չեն բերւած մեր թատերգութեան մէջ, որովհետեւ Շէքսպիրներ չենք ունեցել, ուրիշ խօսքով՝ հայ հանճարեղ գրողների պակասի պատճառով է, որ մեր թատերգութիւնն անզոր է եղել ու նւաղուն եւ ոչ թէ կեանքն ու ժամանակաշրջանն են, որ թատերական ուժեղ երկերի նիւթ չեն մատակարարել:

Անշուշտ, մենք չենք կարող ժխտել գրողների աստածատուր շնորհքը եւ այդ շնորհքի ստեղծագործական բացառիկ դերն ու հանդէս բերած գրական խոշոր արժէքները. աւելին՝ մենք ընդունում ենք, որ մեր կենցաղական թատերգութեան թուլութեան պատճառներից մէկն էլ այն է, որ Շիրվանզադէն ու Մուրացանը վիպասաններ էին դերազանցօրէն իրենց տաղանդով, քան թատերագիրներ: Սակայն, հարցը կը մնար անպատասխան, եթէ միայն այսքանով բաւարարւէինք: Ի՞նչպէս է որ մեր ցեղը Շէքսպիրի ու Գէօթէի հետ մրցող նարեկացի է տւել, եւրոպական որ եւ է պատմաբանի կողքին դրելու Սորենացի է ծնել, աշխարհ հիացնող ճարտարապետութիւն ու երաժշտութիւն է երկնել եւ, վերջապէս, «Գէորգ Մարզպետունի»-ի նման պատմական վէպ է շարադրել ու ձախողել է կենցաղական թատերգութեան մէջ: Եթէ սրա հիմնական պատճառներից մէկը մեր արեւելեան հոգին է, ու ուսմանտիկ սիրտը, ինչպէս շեշտեցինք, միւս պատճառն էլ անպայմանօրէն կեանքն է ու ժամանակաշրջանը. որովհետեւ, արեւստի բոլոր ճիւղերը, մանաւանդ, տարբեր ճիւղերի բնագաւառում ստեղծւած բոլոր հոյակապ յուշարձանները ամենից առաջ արտայայտում են իրենց ժամանակաշրջանն ու նրա ոգին, նոր ապա իրենց դեղագիրտական շնչով թեւածում դէպի յաւիտենականութեան տաղաւարները:

Մեր կենցաղական նոր թատերգութիւնը, այո՛, մնաց սահմանափակ շրջանակների մէջ, չկարողացաւ ո՛չ ցնցող հոգեբանութիւններ

բեմադրել, ո՛չ հուժկու անհատականութիւններ ցուցահանել եւ ոչ էլ մարդկութիւնը խորապէս յուզող յաւիտենական խնդիրներ շօշափել եւ այս մեծապէս կեանքի ու ժամանակաշրջանի ցուցադրած մտաւոր հոգեկան աշխարհի եւ նրա սահմանափակ ոգու պատճառով. ապացոյց՝ հէնց որ հայ թատերական միտքը փոխեց իր ստեղծագործութեան դաշտը, հայ ընտանիքի յարկից, հայ քաղքենի առեւտրական դասի կենցաղից ու ըմբռնումներից ազատազրուեց, ձգեց նաեւ մեր՝ դեռ եւս հոգիների սեպհականութիւն դարձած ազատագրական շարժման ու նրա բիւրաւոր հերոսների աշխարհը եւ անցաւ պատմութեան, խորամուխ եղաւ նրա դարաւոր երկունքներին, ուսումնասիրեց ու ծանօթացաւ նրա կրօնա – բարոյական, իմաստասիրական ցնցող սրււայտանքներին, ոչ միայն մեր՝ քերթողութեան ուժին ու վիպական թռիչքներին համապատասխան թատերական դրականութիւն ստեղծեց, այլ եւ գրական այդ սեռի գունատ, նւաղուն մարդը համամարդկային թատերական արժէքներին ու գեղարւեստական բարձրութեան հասցրեց: Սօսքս Ծանթի՝ մեր պատմութեան Փոնի վրա ստեղծած թատերական դրականութեան մասին է, որ «Հին Աստուծներ»-ով սկսել եւ աւարժմ «Օչին Պայլ»-ով վերջացել է:

Ինչո՞ւ այսպէս արդասաւորեց ու ստեղծագործական բարձրագոյն թռիչքների հասաւ միանգամից հայ թատերական նոր արւեստը, եւ այն էլ մէկ անգամ ձախողած Ծանթի միջոցով: չէ՞ որ նոյն Ծանթը մեր ազատագրական շարժումը փորձեց ապլ իր երեք վերոյիշեալ թատերգութիւնների մէջ եւ շարաշարօրէն ձախողեց: Այստեղ պատճառը նորից պէտք է որոնել կեանքի ու ժամանակաշրջանի մէջ, քանի որ ստեղծագործող անձը փոխւած չէ. մեր հարուստ անցեալը իր դարերի հոլովոյթով, հոգեկան մտաւոր կեանքով ու ձեւակերպւած ապրումներով բազմատեսակ հնարաւորութիւններ էր ընձեռում բանաստեղծին թատերական դրականութեան թէ՛ խորքը, թէ՛ ձեւը արւեստի բարձրաթռիչ շնչով ու համադրութեամբ դրսեւորելու, այն ինչ մեր վերածնութեան հարիւրամեայ կեանքը եւ ազատագրական շարժումները դեռ այդ հնարաւորութիւնները չունէին:

Փորձենք ամփոփել մեր դատումները: Ուրեմն, մեր հին ու միջին դարերի կեանքը թէեւ բազմաթիւ նիւթ ու հնարաւորութիւններ էր տալիս քերթողական ու վիպական ստեղծագործութեան գուզահեռ նաեւ թատերական ուժեղ դրականութիւն ստեղծելու, սակայն, մեր արեւելեան հոգու եւ ոտմանտիկ սրտի, ինչպէս նաեւ քրիստոնէական մշակոյթի կրօնա – բարոյական աշխարհայեացքի պատճառով անտեսւեց թատերական ստեղծագործութիւնը: Քրիստոնէական մշակոյթը

իր կրօնա – բարոյական խորքով ու միատիկ աշխարհայեացքով ոչ միայն նորութիւն չբերեց, այլ աւելի շեշտեց ու խորացրեց մեր արւելեան ոտմանտիկ տրամադրութիւնները. աւելին՝ նա թատերգութիւնը համարեց քրիստոնէական բարեկրթութեան եւ եկեղեցական կրօնական ըմբռնման դէմ մի արտայայտութիւն (այս մասին յիշատակութիւններ են անում Յովհ. Մանդակունին իր ճառերի մէջ, Ծ-րդ դար, եւ Նարեկացին, 10-րդ դար):

Երկրորդ՝ մեր վերածնութեան հարիւրամեայ կեանքի ընթացքին թէեւ յետ մղւեց եկեղեցու եւ նրա կրօնա – բարոյական ըմբռնումների ուժեղ աղղեցութիւնը, ստեղծւեց նոր աշխարհիկ կեանք, նոր լեզու, նոր փոխյարաբերութիւններ ու կենցաղ, ու նաեւ նոր թատերական դրականութիւն, սակայն, դրանք չկարողացան ստեղծել ուժեղ անհատականութիւններ, ինչպէս նաեւ խորը ցնցող դադափարներ ու շարժումներ, որ նոր ծիլ արձակող թատերգութեան զարգացման ու խորացման ատաղձ դառնային: Ընդհակառակը, հայ նորագոյն կենցաղային թատերգութիւնը մնաց հայ ընտանիքի եւ հայ քաղքենի դասակարգի մէջ առաջ եկած խնդիրների սահմանափակ շրջանում եւ չկարողացաւ մեր նորագոյն վէպի ու քերթողութեան գեղարւեստական բարձրութեան հասնել: Նոյն այդ շրջանում թէեւ փորձեր եղան յրացնելու թատերական ստեղծագործութեան դաշտը՝ թատերգութիւնների նիւթ դարձնելով հայ ազատագրական շարժումն ու ընկերային գաղափարները (Ահարոնեան, Ծանթ եւ Շիրվանզադէ), բայց որովհետեւ այս երկու մարդերի յոյդերն ու փոթորիկները դեռ ձեւակերպւած, միս ու արիւն դարձած չէին հանրային գիտակցութեան եւ բանաստեղծների հոգիների մէջ, այդ պատճառով էլ երկու մարդերի փորձերը եւս ձախողեցին:

Երրորդ՝ մեր նորագոյն թատերական դրականութեան վէպի ու քերթողութեան հաւասար գեղարւեստական շունչ, հոգիները թափանցելու հօր տեսողութիւն, ուժեղ անհատականութիւնները ուրւագծելու եւ ձեւակերպելու կարողութիւն ցուցադրեց այն ժամանակ միայն, երբ խորամուխ եղաւ մեր նւիրական անցեալի փոթորիկների մէջ, մի ինքնարբեր միճակաւորութեամբ մտաւ մեր դարերի երկունքների անյատակ խորքը եւ յոյս աշխարհ հանեց պատմութեան՝ մեղ աւանդ թողած անկորնչելի գանձերը: Գանձեր, որոնք իրենց խորքով ու արտայայտութեան ձեւով միանգամայն պատշաճ էին ու յարիր թատերական արւեստի կուռ ու խոտամբեր պահանջներին (Ծանթ):

Չորրորդ՝ որքան պատմական Փոնի վրա զարգացաւ ու խորացաւ մեր թատերգութիւնը, այնքան ձեւակերպւեց ու ընդհանուրի գիտա-

կցութեան, վերլուծման նիւթ դարձաւ նաեւ մեր ազատագրական շարժման աննախընթաց աշխարհը. ու հայ հանճարը այստեղ եւս իր ոտքը դրեց եւ իր սրբազան երկունքների առաջին պտուղը՝ դեղար-ւեստական խորը հեռատեսութեամբ ու կառուցումով թատերախօսու-թեան ձեւով հրապարակի վրա դրեց (Կ. Զարեան, «Տատրագոմի հար-սը») :

Ով այսուհետեւ փորձի մեր թատերական ստեղծագործութեան տաճարը մտնել՝ չպիտի կարողանայ վերոյիշեալ տւեալները անտե-սել, աւելին՝ իր մուտքով մեր նորագոյն թատերգութեան դան-ձարկղում մտքերի, զգացումների մի նոր բոյլ, հոգիները խանդա-վառելու ու արւեստի շնչով հրդեհելու մի նոր թովիչ շունչ պիտի բերի, այլապէս, նրա ե՛ւ մուտքը, ե՛ւ ելքը բոլորովին ասպարդուն պի-տի անցնին :

Թեհրան

ՏՈՒԹ. ՎԱՀՐԱՄ Յ. ԹՈՐԳՈՄԵԱՆ

Յ Ո Ւ Շ Ա Տ Ե Տ Ր Է Ս

Դ.

Օրմանեան Սրբազանի հաղորդած զաղափարս էր՝

« Զանալ՝ Այրարատեան նորածին Հանրապետութեան գո-
« յութեանը եւ ապահովութեանը համար գտնալ ո՛ր եւ է կերպով
« ելք մը : Յոյժ ցաւալի է», ըսի, «որ Գաբրիէլ Նորատունկեան
« մեկնած է Կ. Պոլսէն. նա կրնար հասկացողութեան մը գալ
« քուրք կառավարութեան հետ» :

Եւ կը յարէի՝

« Ներկայ դրութեան մէջ արդեօք Դուք չէ՞ք կարող, Սրբա-
« գան, Նոր Սուլթանին *) աղերսագիր ուղղել եւ անոր բարի
« տրամադրութիւններէն օգտուիլ եւ կամ գահաժառանգ Ապտ -
« իւլ - Մէնիտ իշխանին **) ջերմ հայասիրութեանը դիմում մը
« անել, փորձ մը ընել՝ խնդրելու, որպէս զի Հայկական փոքրիկ
« Հանրապետութեան շա՛տ նեղ երկիրը, մի քիչ ընդարձակի,
« անոր կցելով Կարինը, Վանը, արու ի փոխարէն՝ Հայերն ալ գո-
« հողութիւն ընէին ընդ ունելու, որ այդ կերպ ընդարձակած Հա-
« յաստանին վրա կարգւի քուրք իշխան մը. պայմանաւ որ՝ այդ

*) Իշխան Վահիտտտին՝ Սուլթան Մէհմէմէտ Զրդ անունով գահ բարձրացաւ 1918 Յուլիս 4-ին, յաջորդելով իր եղբոր՝ Սուլթան Բէշատի, որ մեռած էր, քանի որքան առաջ : Այս նոր Սուլթանին համար, Ապտ - իւլ - Մէնիտ մեծ գովեստով միշտ ինձ կը խօսէր. բարի է՝ կ'ըսէր, եւ խորապէս ազդած մը հայկական անօրինակ չարազէտներէն : Զերմապէս յարած անգղիական բաղաճակը, այս Սուլթանը անգղիական իշխանութեան պաշտպանութեամբ խոյս տուաւ Կ. Պոլսէն, գը-նաց Սան - Ռեմօ, ուր եւ մեռաւ...
Տ. Վ. Յ. Թ.

**) Այստեղ հարկ կը համարիմ ծանօթութիւն մը տալ եւ յայտնել, քէ Ապտ - իւլ - Մէնիտ իշխանին բժիշկը նախապէս Տաֆ. Համբարձում Նագաշեանն էր, Տատեան Յարութիւն փաշային փեսան, իմ ալ փարիզեան ուսանողութեանս յոյժ սիրելի ընկերներէս : Սորա միջոցաւ մուտ գտած եմ իշխանին բով, եւ ահա քէ ի՛նչ-պէս.

1896-ին, օր մը, Տաֆ. Նագաշեան պատիւ ըրաւ ինձ՝ զիս խորհրդակցութեան

« քուրֆ իշխանը ըլլայ՝ Գահաժառանգի որդին՝ Փարուխ Էֆէն-
« տին *) » :

մը կրաւիրել, իշխանին կնոջը համար, որուն հիւանդութիւնը՝ հակառակ Տաք-
Նագաշեանի լաւատեսութեան, մէկ քանի քուրֆ բժիշկներ (պալատական) անյոյս
գտած էին եւ անբուժելի: Կատարած մանրագննին քննութեան յետոյ, ես համա-
կարծիք գտնեցայ Նագաշեանի եւ անոր պիտանամաշուքիւնը հաստատելով հաստա-
տեցի: Իշխանը մեր համաձայնութեան իսկոյն հաւանեցաւ եւ ուզեց՝ որ յետ այնու-
րիկ Հիւանդոսին մեճէ երկուքս միայն դարմանէինք: Եւ ներուի ինձ ըսել, քէ քա-
նի մը շարք յետոյ, ի հեճուկս քուրֆ բժիշկներուն, հիւանդ կինը իր առողջու-
թիւնը վերստացաւ եւ Ապտ - իւլ - Մէհիտ ա՛յնքան գոհ եղաւ, որ սկսաւ զիս ալ
կանչել Տաք-Նագաշեանի հետ, եւ երբ սա 1903-ին յանկարծամահ կնքեց իր
կեանքը, ես մնացի անձնական բժիշկը իշխանին եւ իր պարագաներուն:

Բայց քէ ինչպէս զինքը հայասէր էի դատած, այն ալ պատմեմ.

Ղալաքիոյ Օսմ. Պանֆային ցոյցի (1896) եւ այդ առթիւ տեղի ունեցած Հա-
միտեան հայաջարդի վաղորդայնին էր, կանչեցայ դարձեալ Նագաշեանի հետ. եր-
կուքս ալ տխուր եւ տխրամտ դէմքով ներկայացանք. «Ի՞նչ ունիք», հարցուց
իշխանը. ըսինք՝ քէ «Հայերուս դործը լմնցած է ա՛յլեւս». «Մի՛թէ», պատասխա-
նէ՞ք», ըսաւ, «քանի՛ ես այս լուսարարակը ստեղծովս ջնջել ուզեմ՝ այն միշտ
իմ զլիւս վրա կը բարձրանայ: Հայկական խնդիրն ալ ասոր կը նմանի, քանի՛ զայն
անհետացնել, թաղել ուզեն, ա՛յնքան կենդանութիւն կը ստանայ, մի՛ վճատէք»:

Այսպիսի գագուսներու տէր անձ մը ինձ երեւցած էր իշխան Մէհիտ, որ ինք
ալ կ'ապրէր Համիտի ամենախիստ հսկողութեանը ենթակայ. բայց երբ տակաւ ա-
զատ եղաւ բռնակալ արգելանքէ եւ աստիճանաբար հասաւ գահաժառանգութեան ի-
րաւունքին, փոխուեցաւ հետզհետէ եւ վերահաս դէպքեր ալ մուրեցուցին զինքը՝
աւա՛ղ, քէ եւ՝ արդար ըլլալու համար, կը խոստովանիմ՝ քէ կարեւոր ծառայու-
թիւններ ալ մեզ մատուցանելու առիթը ունեցաւ, ինչպէս պիտի պատմեմ իր տե-
ՏՈՒԹ. Վ. Յ. ԹՈՐԳՈՄԵԱՆ
դին:

*) իշխանին այս գաւկին անունը տալուս պատճառը այն էր, որ երբ մա մե-
ծացաւ եւ եղաւ 12 տարեկան, հայրը սկսաւ մտահոգիլ անոր կրթութեան հարցո-
վը. եւ օրին մէկն ալ հարցուց ինձ քէ ի՞նչ կարելի էր անել, որպէսզի իր միակ
որդին ստանար եւրոպական լաւ կրթութիւն. ազատ բրժական կեդոտտ միջավայրէ:
Խորհուրդ անմիջապէս տուի, որ իւր որդին դրկէր Վիեննայի Թէրէզիանումը՝ ուր
արքայազուններ եւ իշխանազուններ կը ստանային լաւ կրթութիւն: Իշխանը հա-
ւանեցաւ այս խորհուրդիս, եւ ժամանակ մը յետոյ յաջողեցաւ, որպէսզի Հ.
Գաբրիէլ Մէնեվիշեանի շնորհիւ՝ դնել իր գաւակը Թէրէզիանում, ուր Փարուխ ա-
ռաւ կիրք-դաստիարակութիւն մը, որուն եսկեց միշտ Հ. Մէնեվիշ: Տ. Վ. Յ. Թ.

Ինչպէս արդէն յայտնած եմ, Օրմանեան Սրբազան շա՛տ ու շա՛տ
հաւանելով իմ այս դադափարին (զոր իր պնդումին վրա՝ յանպատ-
րաստից եւ ստանց խորը մտածելու արտասանած էի), կրկնապէս
ինձ յանձնարարեց, ո՛չ ոքի բան մը չասել այդ մասին (մանաւանդ
Հայաստանի պատուիրակութեան), որովհետեւ, կ'ուզէր իրբեւ իւր
մտքին յղացումը ներկայացնել զայն՝ առ որ անկ էր:

Եւ արդարեւ, ո՛չ միայն հաւատարիմ եղայ Օրմանեանի յանձնա-
րարութեանը, այլ եւ՝ մտքէս իսկ զրեթէ վանեցի յղացած դադա-
փարս, վասն զի անոր յաջողութեանը երբե՛ք հաւատք չունէի:

Այլ սակայն՝ 1918 Սեպտեմբեր 1-ի օրը, երեկոյեան դէմ, երբ
իմ սովորական այցելութիւնս զնացի ընել հիւանդ Սրբազանին, տե-
սայ՝ որ Պ. Մ. Բարաջանեան դուրս կ'ելլէր անոր սենեակէն. հազի՛ւ
ներս մտած էի ու բարեւած, Օրմանեան՝ կէս մը նստելով անկողինին
մէջ, ըսաւ՝ թէ յատկապէս կանչել տւած էր Բարաջանեանը եւ հա-
ղորդած իրեն (իրբեւ իր անձնական խորհրակերպին արդիւնք),
նախօրօք յայտնած դադափարս, զոր Բարաջանեան շա՛տ լաւ դտած
է եղեր ու գործնական եւ շնորհակալ մնալով Սրբազանին, խոստա-
ցեր է երթալ խօսիլ այդ մասին Ահարոնեանին, Խատիսեանին եւ
Պատուիրակութեան միւս անդամներուն:

Մինչ այս, մինչ այն, Թալաթի քապիւնէքը գահավէժ կ'իյնար,
եւ Եպարքոս կ'ըլլար՝ Մարաջախտ Իզզէթ ազատամիտ փաշան, որուն
եղբայրը՝ Մուստա՛ա փաշան՝ ըստ բարի դիպման, սենեկապետն էր
գահաժառանգ իշխանին:

Նորընտիր Եպարքոսութեան հետ քաղաքականութիւնն ալ կը սկը-
սէր անդալապէս կարգ մը յուսալից փոփոխութիւններու ձեւնար-
կել, մանաւանդ նպաստաւոր զղացումներ տածել զէպի հայ ազգա-
յնութիւն:

Այսպէս՝ թուրք թերթերը կը սկսէին փառաբանութեան եւ գո-
վեստի ընդարձակ էջեր նւիրել Հայերու հասցէին, եւ «Իգտամ» մաս-
նաւորապէս կը զրէր՝ թէ, «տարագրւած Հայերը բոլորն ալ պիտի
վերադարձնէ կառավարութիւնը»:

Այս լուրին վրա, ելայ գացի Գահաժառանգէն իմանալու հարկ
կղած ճշտութիւնը այս մասին:

Գահաժառանգը ընդունեց զիս, եւ իմ հարցումիս հաստատական
կերպով պատասխանելով՝ «Այո՛, պիտի վերադարձնին», ըսաւ, մեծ
յոյսեր տւաւ, եւ յարեց՝ «ՄԵՐ ԱՐԴԻ ՍՈՒԼԹԱՆԸ ԳԵՐԱԶԱՆՅԱՊԷՍ
ԲԱՐԻ Է ԵՒ ՀԱՅԵՐՈՒՆ ՎՐԷԺԸ ՊԻՏԻ ԼՈՒԾԷ»:

Ուրախ մեկնեցայ իշխանին քովէն եւ եկայ հաղորդել բարեկամ-

ներուս եւ Ահարոնեանին, բոլոր լուրերս, զորս իշխանի մը բերնէն լսած էի, մանաւանդ զահաժառանգ իշխանի մը, որ շարունակ Սուլթանին հետ յարաբերութեան մէջ էր:

Իրերու այս վիճակին վաղայաջորդ օրերուն էր, երբ Օրմանեան Սրբազան յատկապէս զիս իր տունը կանչելով, ստիպեց ինձ՝ որ երթայի խօսիլ զահաժառանգին եւ անոր հաղորդէի վերոյիշեալ Ծրագիր - խորհուրդը նորակազմ Հայաստանի վերաբերմամբ:

Սրբազնին հարցուցի, թէ՛ «Հայաստանի պատւիրակութեան կողմէ արտօնուած էր, այդպիսի ամենափափուկ առաջարկ մը հետապնդելու»:

Ինչո՞ւ է պետք», ըսաւ, «դուն բժիշկն ես եւ շա՛տ մտերիմը իշխանին, գնա՛ խօսէ՛ իրեն իմ կողմէս, եթէ կարող ըլլայի քայլու, ես անձամբ պիտի երթայի», յարեց, եւ միանգամայն ուղեց, որ **ԽՆԴՐԷԻ ԻՇԽԱՆՆԷՆ** զինքը Ծերակոյտի անդամ ընտրել տալ, քանի՛ որ նախկին Պատրիարքները, ըստ օրինի, իրաւունք ունին ծերակոյտական ըլլալու:

Ես սկսայ մտածել եւ տարուբերիլ զանազան նկատումներով: Նախ՝ չէի կարծեր, որ հապճեպ փութով արտայայտուած զաղափար մը կրնար այդքան շուտ կարեւորութեան արժանանալ. յետոյ՝ կը խորհէի, թէ ի՞նչպիսի ընդունելութիւն պիտի գտնար մեր առաջարկը իշխանէն, որուն հետ թէեւ երկարամեայ մտերմութիւն, բարեկամութիւն հաստատած էի *), բայց միշտ զգուշաւոր կերպով եւ չըջահայեցողութեամբ կը վերաբերէի, մտքէ՛ չհանելով երբե՛ք՝ թէ թրքական էր միջավայրը, ուր կը գտնուէի:

Այսուհանդերձ՝ 1918 Սեպտեմբեր 12-ի երեկոյին, Բերայէն հեռախօսեցի Իսկիւտար, իշխանին տունը եւ ծառաներուն միջոցաւ հարցուցի, թէ Նորին Բարձրութիւնը կրնա՞ր արդեօք ընդունիլ զիս վաղիւ:

Իշխանը անձամբ ինձ պատասխանեց, ու «Նկէ՛ք», ըսաւ, բայց միեւնոյն ժամանակ ջղայնացած ձայնով մը, թուրքերէն՝ «Նէ՞ վար, նէ՞ վար», կրկնեց, այսինքն՝ «Ի՞նչ կայ, ի՞նչ կայ»:

« Եթէ հրաման տաք, վաղը առաւօտ երկարօրէն կը խօսիմ, համագիտութեամբ ըլլայ Ձեր Բարձրութիւնը», ըսի:

1918 Սեպտեմբեր 13-ի առաւօտը, բոլոր քաջութիւնս ուժգին ու

*) Ապտ - իւլ - Մէհիտ երկիցս այցելութեան եկած է տունս իր կնոջը հետ. առաջինանգամ՝ 1913 Դեկտեմբեր 13-ին, երկրորդ անգամ՝ 1918 Յունիս 7-ին, նախ քան Գահաժառանգ հռչակելը: Տ. Վ. Յ. Թ.

պինդ զրկելով, մտախոհ ու մտածկոտ ելայ, դացի Իսկիւտարի բարձունքը, Գահաժառանգի պալատը. հոն՝ ներկայութիւնս երբ ազդարարեցաւ, իշխանը իսկոյն՝ «Շո՛ւտ, շո՛ւտ քո՛ղ գայ», ըսեր էր:

Ընդարձակ պարտէզ - դարաստանը կտրելով, զիս առաջնորդող սեւուրիկ ներքինիին հետ, հաղի՛ւ թէ հասած էի պալատին շքեղ բակ - ճեմելիքը, եւ ահա ինքը՝ զահաժառանգը, սանդուխին վերեւը կանդնած, նորէն՝ «Նէ՞ վար, նէ՞ վար» (Ի՞նչ կայ, ի՞նչ կայ), ըսելով, ձեռքս սեղմեց ու առաջնորդեց զիս իւր աշխատութեան առանձնասենեակը:

Թուրք - պալատական վաղեմի օրէնքին համաձայն, ես խոնարհութիւն ընելով՝ ձեռնամած կանգնեցայ դէմը. հրաման ըրաւ նրա-տիւ ու դարձեալ «Տեսնեմք ի՞նչ կայ», կրկնեց:

«Հրաման» բառը արտասանեցի, ըստ սովորութեան (Ֆէրման): «Խօսեցէ՛ք, կ'աղաչեմ», ըսաւ Փրանսերէն լեզաւ:

Եւ ես կարողացայ արտայայտել հետեւեալ կերպով՝

« Հայ ազգին՝ վերջերս կրած անլուր եւ անօրինակ տառապանք - « ներուն շա՛տ մօտէն տեղեակ է Ձերդ արքայական Բարձրութիւնը, « եւ մէկէ աւելի անգամներ յայտնած է այս մասին իւր գգացած խոր « ցարը, եւ ջանացած է իսկ օգտակար հանդիսանալ, արգիլել տալու « հայկական տեղահանութիւնները. ուստի ներող ինձ քո՛ղ ըլլայ « յայտելու, քէ յղացած է Ծրագիր մը, որուն գործադրութեանը « անշո՛ւշտ համակիր պիտի ըլլայ Ձեր Բարձրութիւնը:

« Կը փափաքի՛ որ Ձեր Բարձրութեան հօգը պաշտպանութեամբ - « բը մի քիչ աւելի ընդարձակի, Կովկասի մէջ հաստատուած նորա- « կազմ փոքրիկ Հայաստանը, կցելով անոր Կարիւնը եւ Վանը. խոր- « հուրդ կայ նաեւ, որ այս կերպ ընդարձակած Հայաստանին իշ- « խան կարգի Ձեր Արքայական սիրելի որդին Ֆարուխ էֆէնտին, « որ Թէրէզիանոսի մէջ առած կրթութեամբը ամեալաւագոյն եւ ըն- « տիր վարիչը կ'ըլլայ Հայաստանի, իր շուրջը ունենալով, անշուշտ, « հայ խորհրդականներու լուրջ խումբ մը»:

Ոսքս աւարտեցի՝ թէ ոչ, իշխանը, յանկարծ, նստած տեղէն խնդրի պէս ցատկելով, առաջացաւ դէպի ինձ. առաջին վայրկեանին այնպէս կարծեցի, թէ առաջարկէս նեղացած ըլլալով, զիս դուրս պիտի վանէր, մինչդեռ ձեռքերը ուսերուս վրա դնելով՝ «Այս ի՞նչ սքանչելի գաղափար է», ըսաւ (իր բառերով՝ պու նէ՛ կիւզէլ ֆիքր), եւ հարցուց թէ՛ «Ո՞վ էր այդ խորհուրդը յղացողը, Հայաստանէն եկողներն էին արդեօք»:

« Հայոց նախկին Պատրիարք Օրմանեան՝ Ձեր ծառան է» (էրմէնի սասլըք Բաթրիի Օրմանեան պէնտէնիզ), պատասխանեցի:

« Պանա պա՛ֆ» (ինձ լսի՛ր), ըսաւ, ժպտալից դէմքով, « Ես այս « գործին յաջողութեանը բոլոր կարողութեամբս պիտի աշխատիմ, « պիտի խօսիմ Սուլթանին, որ հայասէր է, և գոհ պիտի ըլլայ ձեր « այս խորհուրդը իմանալով. միայն թէ՛ (լաֆին, օղլում սալթանա- « քա կէչէր սէ, նասը՞լ օլանաֆ) եթէ որդիս սուլթանութեան իրա- « տւնքին տիրանայ, ի՞նչպէս պիտի ըլլայ», յարեց:

« Կ'աղաչեմ՝ Տէր», պատասխանեցի, « վաղաժամ, աւելորդ իսկ « է հիմա այդ կէտին վրա մտածել. նայ՛ որ Ձերդ Բարձրութիւնը « հարկաւ կայսր «Սուլթան) պիտի հռչակուի մէկ օր. յետոյ՛ մինչեւ « այն ատեն Ձեր որդին ալ թերեւս գաւակ կ'ունենայ, ես» ... Հոս խօսքս ընդմիջեց իշխանը, « Ուրեմն», ըսաւ, « վստահ եղէ՛ֆ, բարե- « ներս տարէ՛ֆ Օրմանեան (էֆէնտիին) Սրբազանին եւ հաղորդեցէ՛ֆ « իրեն, թէ Մէնիտ էֆէնտիին այս առաջարկին ուժ պիտի տայ ու աշ- « խատի անոր յաջողութեանը»:

Շնորհակալ ըլլալով, իշխանին ձեռքը համբուրեցի, ու մեկնեցայ «գոհ եւ ուրախ», բայց եւ՛ «անգոհ եւ անուրախ»:

Գոհ եւ ուրախ, վասն զի, ներկայացուցած խնդիրս արժանացաւ մեծ ընդունելութեան: Անգոհ եւ անուրախ, զի կը մտածէի՛ թէ իշխանին խանդավառութիւնը, յուսադրիչ խօսքերը պիտի ունենայի՞ն բաղձալի յաջողութիւն. եւ այս մտածումներովս քայլերս ուղղեցի նախ դէպի Օրմանեան Սրբազանի քով: Պատմեցի եղելութիւնը, որ զինքը յա՛նչափս ուրախացուց ու զիս իրեն քաշելով, համբուրեց ճակատս ու օրհնութիւններ կարդաց. ապա աճապարեցի գնալ Թոքթաթլեան պանդոկ եւ Ահարոնեանը գտնալով՝ հաղորդեցի իրեն կատարած պաշտօնիս մասին տեղեկութիւններ:

Ահարոնեան նախապէս հաւան չգտնուեցաւ ձեռակերպուած Ծրագրին, եւ պահ մը՝ երկու ձեռքերը ճակտին վրա, լուռ մնալով, յետոյ ըսաւ, թէ՛ «Հայաստանի փրկութեանը եւ բարօրութեանը համար ի՞նչ որ ալ լինի, հարկ է ընդունել. ասի է մեր այժմեայ էա- « կան պահանջը... »

Ձանազան նիւթերու վրա բաւական խօսակցելէ յետոյ, երբ միատեղ պանդոկէն դուրս կ'ելլայինք, պատահեցանք Խատիսեանի, որ ինձ ներկայացուց քովը կեցող երիտասարդ մէկ պարոնը, որ Երեւանէն նոր էր հասած. բժիշկ Բաբալեանն էր այն. Պատուիրակութեան վերաբերեալ պաշտօնական գիրերու յատուկ պայուսակը բերած էր (վալիզ դիպլոմաթիֆ):

Երկար տեսնեցայ այս նորեկ՝ բժիշկ Բաբալեանի հետ, որ բաւական մանրամասն տեղեկութիւններ տաւ Հայաստանի Հանրապետութեան եւ իր բնակիչներու կացութեան մասին: Նամակ մ'ալ ունէր Օրմանեան Սրբազանին համար, Տիրայր Արքեպիսկոպոսին կողմէ գրած, զոր ինձ յանձնեց, խնդրելով՝ որ տանէի զայն անձամբ, քանի որ, իբրեւ բժիշկ՝ զրեթէ պարտաւոր էի ամէն օր այցելել անոր:

Յաջորդ օրը տարի նամակը, զոր Օրմանեան կարդալով սկսաւ արցունք թափել, որովհետեւ Տիրայր Արքեպիսկոպոս խիստ աղիւղորմ կը ներկայացնէր Թուրքիայէն Երեւան ու Էջմիածին ապաստանած հայ զաղթականներու թշուառութիւնը եւ դարման կը խնդրէր:

Բայց ի՞նչ կարող էր ընել Օրմանեան, խեղճը՝ որ Երուսաղէմէն դալէն ի վեր (15 Յունիս 1918) անկողին ինկած էր եւ չունէր միջոց եւ առողջութիւն հոս ու հոն դիմելու, Աղբիւն համար բան մը խնդրելու:

Կ. Պոլսոյ մէջ ալ հոգեր, ցաւեր պակաս չէին. որոշած է եղեր որ պարտիզակցի վեց Հայեր կախազան հանւին այդ օրերը: Սեպտ. 19-ի դիշերն էր, Ահարոնեան եկաւ ինձ մօտ, որպէսզի ճար մը խորհէինք ազատելու այդ Հայերը իրենց համար վճուած անիրաւ դատապարտութենէն, որ Թալաթի դորձն էր:

Կատարեցան դիմումներ Սուլթանին, ամերիկեան դեսպանին, Գահաժառանգին, Եպարքոսին եւ ուրիշ կարեւոր պաշտօնատարներու մօտ, եւ կը կարծեմ թէ յաջողեցաւ ձեռք բերել ազատութիւնը այդ Հայերուն:

Հոկտ. 9-ին Գահաժառանգը զիս կոչեց. դացի անմիջապէս. ունէր հիւանդ մը, որու քով երթալէս առաջ, իշխանը զիս ընդունելով՝ ըսաւ թէ, Սուլթանին խօսած էր Օրմանեանի կողմէ ներկայացուած առաջարկի մասին, թէ՛ Սուլթանը շահ տ իմաստուն գտած էր գայն, եւ՛ պէտք է գոհացում տալ Հայերու խնդրանքին, ըսեր է:

Աւելի գերուրախ մեկնեցայ այդ օրը Գահաժառանգին քովէն, եւ սկսայ ոսկի երազներու մէջ օրօրելի, վստահ՝ թէ մօտ ատենէն մեր Հայրենիքի վիճակը աւելի եւս բարելաւ տեսնալու երջանկութիւնը պիտի ողջունէինք:

* * *

Գժբախտաբար, երկար չտեւեց այս ուրախութիւնը: Հոկտ. 14-ի դիշերը Յակոբ Գոչարեան եւ Գէորգ Խատիսեան (Երկուքն ալ այժմ հանգուցեալ) եկան տունս, եւ ինձ ցոյց տալով՝ Թիֆլիսէն «Չամալեան» կողմէ եկած Փրանսերէն հեռագիր մը, խնդրեցին, որ կարելի

եղածին չափ շուտով երթամ Գահաթառանգին եւ աղաչեմ, որ իր իշխանական բոլոր ազդեցութիւնը չխնայէ, արգիլել տալու թուրք բանակներու արշաւանքը դէպի Ղարաբաղ, ուր Հայերու ջարդ կրնայ կատարուիլ:

Հեռագրին հետ՝ Պատւիրակութեան նախագահին ստորագրութեամբ՝ գիր մ'ալ պատրաստուած էր Գահաթառանգին ուղղուած, զոր առնելով, յաջորդ առտու (15 Հոկտ.) կանուխ անցայ Իւսկիւտար եւ շտապ դացի իշխանին պալատը. գիր տարին քովը. «Ի՞նչ կայ, ի՞նչ կայ», ըսաւ, ու ես՝ առանց բերանս բանալու, Ահարոնեանի գիրը տւի իրեն, հետն ալ՝ Ջամալեանի հեռագիրը, որ 9 Հոկտ. թւականն ունէր: Կարգաց եւ առանց մէկ բառ արտասանելու, կանչել տաւ իր սենեկապետ Մուստա'ա փաշան, եւ ըսաւ իրեն՝

« Առէ՛ք այս հեռագիրը ու նամակը, տարէ՛ք մեր եղբորը՝ Սատրապ փաշային, եւ իմ կողմէս ըսէ՛ք, որ շուտով հրաման քաղ « հեռագրէ, որպէսզի քուրբ զինուորները Ղարաբաղ չմտնան, Հայերու վնաս չհասցնեն »:

Սենեկապետը Պատւիրակութեան գիրը ծոցը դնելով եւ առնելով հեռագիրը (զոր մեքենագրել տուած էր արդէն), խոնարհութիւն մը ըրաւ ու մեկնեցաւ:

Հեռագիրը հետեւեալն էր.

Tiflis, 9 Octobre 1918

Pour la déléation de Paix Arménienne

Aharonian

Nous éprouvons difficultés dans envoi de nos courriers - indispensable autorisation Gouvernement Ottoman et la prescription aux Généraux Abdur-Kérim et Essad Pacha afin autoriser libre passage aux courriers - Atmosphère autour Karabach très pénible - indispensable prendre mesures les plus urgentes et énergiques pour arrêter les horreurs qui surviendraient en cas d'une expédition de troupes ottomanes en Azerbaidjan dans la région de Karabach.

DJAMALIAN.

(Թարգմանութիւնը)

Թիֆլիս 9 Հոկտ. 1918

Առ Հայկական Պատւիրակութիւն հաղաղութեան

Ահարոնեան

Շատ դժուարութիւններ կը կրեմք մեր սուրհանդակները խրկելու. Անհրաժեշտ է Օսմանեան կառավարութեան արտօնութիւնը եւ յան-

մնարարութիւն Ապտիւր - Քերիմ եւ Էսատ փաշաներուն, որպէս զի մեր սուրհանդակներու ազատ անցք արտօնուի. - Ղարաբաղի շուրջ մթնոլորտը շատ անհանդուրժելի է. - Անհրաժեշտ է ստիպողական եւ ազդու միջոցներ մեռք առնել, արգիլելու վայրագութիւններ, որոնք կրնան տեղի ունենալ այն պարագային, երբ Ազրայէջանի թրքական բանակներ խուժեն Ղարաբաղի շրջանը: **ՋԱՄԱԼԵԱՆ**

Իշխանին մօտ երկար շմնացի, եւ կրկին ու կրկին շնորհակալութիւններ յայտնելով իւր շուտամիտ ճակատագրեանը համար, դարձայ Բերա եւ ուղղակի դնացի Թոքաթլեան պանդոկ եւ հաղորդեցի պատւիրակութեան, թէ առաւօտ տարած էի գահաթառանգ իշխանին՝ ինձ յանձնուած գիրն ու Թիֆլիսի հեռագիրը, եւ թէ՛ իշխանը իսկոյն մարդ խրկած էր Սատրապամին, որպէս զի արգիլել թուրք զինուորներու՝ Ղարաբաղի շրջանը ոտք կոխել:

Ներկայ գտայ այնտեղ՝ Ահարոնեան, Խատիսեաններ, Քոչարեան, Բարաշանեան եւ բժիշկ Բարալեան, որոնք շնորհակալ եղան եւ ըսին՝ թէ « Ղարաբաղի Հայութիւնը պարտաւոր պիտի ըլլայ մեզ »:

* * *

1918 Հոկտ. 17-ի երեկոյին, յա՛նկարծ, հեռախօսիս զանգը ուժգին հնչեց. բացի զայն եւ լսեցի՝ որ Գահաթառանգը անձամբ կը խօսէր, եւ կը հաղորդէր՝ թէ Սատրապամ իզգէք փաշան խիստ հրաման մը հեռագրած էր Հայաստան, որպէս զի քուրբ զինուորները Ղարաբաղի շրջանը չմտնան. եւ այս լուրը ինձ տուած պահուն, իշխանը խնդրեց միանգամայն, որ Նսարբոսական որոշումը հաղորդեմ Ահարոնեան էֆէնտիին:

Եւ արդարեւ, իսկոյն աճապարեցի դնալ հաղորդել Պ. Ահարոնեանին Գահաթառանգի հեռախօսած բարի լուրը եւ խնդրեցի որ Պատւիրակութեան կողմէ շնորհակալութեան գեղեցիկ գիր մը ուղղէր Գահաթառանգին իր այս կարեւոր ծառայութեանը համար:

Եւ այդ օրն էր, որ երկու անգամ թշնամի օդանաւեր սկսան սաւառնիլ Կ. Պոլսոյ երկինքը եւ ուժանակներ թափել քաղաքին զանազան կողմերը, հազիւ փոքրիկ վնասներ պատճառելով:

Անորոշ դրութեան մը մէջ կը տատանէինք, համեւրողական պատերազմը դեռ չէր վերջացած. յաճախակի երթեւեկութիւններ կ'ունենայի իշխանին մօտ, լուր մը, բան մը իմանալու: Սակայն, պատւիրակութեան անդամները յուսալից կ'երեւնային, շուտ շուտ կը տեսնէինք, գոհ էին նոր Սատրապամի հաւաստիքներէն, մանաւանդ Գահաթառանգին հայասէր ընթացքէն, որով՝ Հոկտ. 23-ին

պատրաստեցին շնորհակալութեան խիստ գեղեցիկ նամակ մը եւ տը-
ւին ինձ, որ տանիմ յանձնեմ զայն անձամբ իշխանին: Տարի զայն իս-
կայն եւ Գահաթառանդին յայտեցի ամբողջ Հայ Ազգին երախտագի-
տական զգացումը դէպի իւր անձը:

Ուշադրութեամբ կարդաց տարած գիրս եւ գրականէն այցաքարս
մը հանելով, վրան գրեց համակրութեան տողեր, Պատելիրակութեան
նախազահին ուղղած, զոր բերի յանձնեցի Ահարոնեանին:

* * *

1918 Մարտ ամիսէն սկսած էի յաճախել Սան – Ստէֆանո, հոն
դարձանելու Տատեան Յովհաննէս պէյ պատուական ծերունին, որ մե-
ծանուն Պօղոս Նուպար փաշայի աներն էր: Շարաթը մէկ կամ երկու
անգամ կ'այցելէի իրեն. Հոկտեմբերի սկիզբը մէկ օր Տատեանի մօտ
տեսայ թուրք պարոն մը, որ ձեռքերը բարեւ բռնած, հիւանդիս հետ
քծնելով, շողմեկով կը խօսէր եւ դրամական օգնութեան կարօտ ըլ-
լալը կը յայտնէր:

Տատեան երկու ոսկի թղթադրամ դրաւ ձեռքը ու ճամբու դրաւ:
Թուրքին մեկնելէն յետոյ, «Տոքոն'ը, գիտե՞ս, այս մարդը ո՞վ է»,
հարցուց. ես ալ՝ «Ո՛չ», պատասխանեցի: «Ըսեմ քեզի», ըսաւ, եւ
յայտնեց հետեւեալը, զոր կ'արձանագրեմ այստեղ նոյնութեամբ.

« Սա Հայաստանէն եկող մեր գաւակներուն հետ, երկու տանիկ
« միմաստար (առաջնորդ կամ պատգնող) կային, անոնց մէկ հա-
« տին ազգականն է եղեր, ինծի ի՛նչ ըսէ նէ աղէկ. իբրեւ թէ Թալաթ
« փաշան ատուց ա՛յնքան պատիւ, գիշնէք, պտոյտ եւայլն ընել կու
« տայ եղեր նէ, նպատակը գէշ է եղեր, գլուխունս ձիւն պիտի բերէ
« եղեր, եւ է՛ն առաջ Ահարոնեանին գլուխը պիտի ուտէ եղեր. ա՛յ
« շունշանորդի, շա՛ն գաւակ, հիմա աւ տանիկը, որ պաշտօնէ հա-
« ներ եմ, խեղն է ինկեր, ասդին անդին կ'երթայ ապրուստը մարելու.
« եկաւ ինձմէ ալ դրամ ուզելու, եւ Թալաթին այս գէշ նպատակը
« բերնէն փախցուց. վա՛յ անգամ, շունշանորդի. աղէկ եղաւ, ու-
« տրագամութեան ինկաւ. Աստուած պէլա՛ն տայ» *):

Յովհաննէս Տատեանէն լսածս ուրիշի բնա՛ւ չհաղորդեցի, բայց
1918 Հոկտ. 30-ի գիշերը, երբ Ահարոնեան եւ Տիկինը ու պատելրա-
կութեան միւս անգամները պատիւ ունեցայ հրակիրել իմ տունս ճա-
շի, սեղանին վրա բաժակաճառերու միջոցին չկրցայ պահել, ի՛նչ որ
լսեցի Տատեանէն, եւ յայտնեցի զայն հրապարակաւ, որուն համար
ափ ի բերան մնացին բոլոր ներկաները:

*) Տատեանի անէծքը ապարդիւն չմնաց, շնորհիւ Թէյլէքեան օրհնածին:

Ահարոնեան կարեւորութիւն չուաւ *) եւ իր «Ուխտաւոր» անուն
անտիպ գործէն արտասանեց սա հատուածը.

« Ես՝ մի գունատ եւ յոգնած ուխտաւոր եմ, մի անձանօք աւ-
« տաժուութեան կախարդական տաճարի: Ո՛չ նրա տեղը գիտեմ եւ ո՛չ
« անունը, միայն կապապարն է իմ հոգում եւ ականջներիս մէջ յա-
« րատել գրնգոցը կայ. այն զանգակների ձայնն է կախարդական
« տաճարի այն անձանօք աստաժուութեան:

« Հայեացքս հորիզոնին յառած, եւ մաշած ցուպը ձեռքիս, ես
« ողջ կեանքս փայլում եմ դէպի կախարդական տաճարը անձանօք
« աստաժուութեան: Կը հասնե՞մ արդեօք, ես՝ յոգնած ու գունատ ուխ-
« տաւոր կախարդական տաճարին»:

Եւ այս փոքրիկ ու յուզիչ արտասանութենէն յետոյ, գրականէն
«Լը Մաթէն» թերթի մէկ թիւը հանեց ու «կարդացէ՛ք սա գրածը»,
ըսաւ:

Բարձրաձայն կարդացի ես հետեւեալը, որ կը կրէր «Les Légions
Arméniennes en Syrie» վերնագիրը.

«LE MATIN». Paris, 10 Octobre 1918

On sait que parmi les troupes, qui sous le commandement fran-
çais, prennent une part active à la délibération des territoires syrien-
nes, se trouvent des Légions Arméniennes, encadrées et commandées
par des officiers français.

Dans toutes les opérations de ces dernières semaines, ces trou-
pes arméniennes ont fait montre des meilleures qualités militaires
et de la plus grande valeur. Le général Allenby, commandant en chef
des troupes alliés en Syrie, a tenu à reconnaître cette valeur dans
un télégramme qu'il a adressé à M. Boghos-Nubar, président de la
Délégation arménienne, où il exprime dans les termes suivants:

« Je suis fier du fait que vos compatriotes ont pris une part
active dans les combats et participé à notre victoire ».

De son côté, le chef des détachements français, sous les ordres
duquel ils combattent, a mis en lumière les qualités d'endurance et
d'ardeur des soldats arméniens, dont la fidélité à l'Entente ne s'est
pas démentie et qui font honneur au drapeau français, dans lequel
ils se sont rangés.

*) Բայց յետոյ իր «Հայրենիքիս համար» անուն հրատարակութեանը մէջ (Պոս-
քըն, 1920, էջ 94) յիշատակեց այս եղիւթիւնը, սա տողերով. «Այսօր հրաժեշ-
« տի պահուն ինչո՞ւ լացիր դուն իմ անձուայ բարեկամ, իմ սիրելի բժիշկ Վ. Թ.
« կեանքիս համար էիր դողում, դաւ կար, ասացիր, կեանքիս դէմ նիւթած:
« Դա՞... ի՛նչ փոյթ, երբ տասնեակներով, հարիւրներով ինձ պէս կեանքեր, իմ

Բուռն ծափահարութեամբ կարդացեցաւ սոյն յօդածը, որ կ'ազդարարէր Սուրիայի մէջ հայ զինուորներու մեծ յաղթանակը, անոնց սքանչելի քաջութիւնները, որոնց համար զօրավար Ալէմպի հարկ համարած էր հեռագրով իր ուրախութիւնը յայտնել Պօղոս Նուպար փաշայի:

Բայց տրամութեամբ համակեած էր մեր սիրտերը, զի Պատուիրակութիւնը ա'յլեւս պիտի մեկնէր, թողուր Կ. Պոլիսը. ճաշը տեսակ մը «Մնաք բարով»-ի համար էր, կարծէք:

Եւ այս բոլորը՝ ի հեծուկս Թուրք Կարմիր Մահիկի բժիշկներու ընծան եւ պատուիրակութեան բոլոր անդամները թողուցին Կ. Պոլիսը 1 Նոյեմբեր 1918-ին, ժողովուրդի խանդավառ բազմութեան բուռն ծափահարութիւններու խրատուցիչ արձագանդներուն մէջ, երբ միեւնոյն օրը Փրանսական եւ անգլիական դրօշակներն ալ կը ծածկէին Բերայի բոլոր տուները, զինադադարը աւետելով:

Գիրկընդիսան համբոյրներ փոխանակեցան բոլորին հետ, եւ ինձ յանձնարարեցաւ շարունակել յարաբերութիւններս դահաժառանգ իշխանին մօտ, որպէս զի Հայաստանի ապագայ բարօրութեանը ջանադիր ու աշխատող ըլլայ...: Շողենաւր մեկնեցաւ Ղալաթայի քարափէն դէպի Սեւ Տօղ:

* * *

Ե.

Ինչպէս ըսի վերը, Հայաստանի Հանրապետութեան պատուիրակութիւնը Կ. Պոլիսը թողուց, 1 նոյեմբեր 1918-ին՝ կէս օրէ յետոյ, եւ մեկնեցաւ դէպի Պաթում «Րէշիտ Բաշա» շողենաւով:

Պատուիրակութիւնը ամենաքաղցր յիշատակներ թողուց պոլսահայ գաղութի սիրտին մէջ, վասն զի այդ պատմական եւ պատակական խումբին ներկայութիւնը, հինգ ամիսի չափ շարունակ, ապրեցուց մեզ Մայր Հայրենիքի գիրկը եւ ասոր անմահ յարատեւութեան յուսովը նոր կեանք պարգեւեց Թրքահայութեան, որ տեղահանեալ, բռնակորոյս եւ ամենադառն սուգի մը մէջ ընկղմած, չար բաղդին տնօրինութեամբը՝ տարիներէ ի վեր կեր եղած էր մարդակերպ գազաններու անյագ ճիւղաղութեան:

« մտերիմները կորան եւ հարիւր հազարներով մեր նահատակները ուխտածների « շարաններով այդ վիթխարի, այդ դիւական դաւին զոհ զնացին: Այս թշուառական « աշխարհում, ուր աղատութիւնն ու արդարութիւնը միշտ երազ մնաց եւ արիւնոտ « մոլեգնութիւնը Աստուծոյ պատգամ, ի՞նչ արժէ իմ կեանքը». եւայլն:

Գրիչս շատ տկար է, կատարելապէս նկարագրելու՝ երկսեռ հայ ժողովուրդին այն ծովածաւալ բազմութիւնը, որ Պատուիրակութեան մեկնումը լսած ըլլալով, փութացած էր շա՛տ կանխէն Ղալաթիոյ քարափը ամբողջովին գրաւել, «ողջերթ» մաղթելու. եւ երբ Պատուիրակութիւնը Ա. Ահարոնեանի գլխաւորութեամբ շողենաւ բարձրացաւ, յա՛նկարծ ուժգին՝ բայց միանազ ծափահարութիւններու խրատուցիչ ձայնարձակութեան հետ, բիւրաւոր հայ բերաններ մէկ շունչ «Երթա՛ք բարեաւ» սկսան պոռալ. «Կեցցէ՛»ներ կը գոչէին անդադար, չմոռնալով մէջ ընդ մէջ երգել՝ «Ի բիւր ձայնից», «Արի՛՛ք Հայկազունք, յառաջ ընթանա՛նք» նւիրական երգերը, որոնց ներդաշնակ արձագանգը տարածելով կը տարածէր հեռուները:

Այս հոծ բազմութեան մէջ կը սողոսկէին հայ օրիորդներ եւ իրենց փափկիկ մատներով պատրաստած Հայկական Հանրապետութեան դրօշակին փոքրիկ նմոյշներէն կողովներու մէջ լեցուցած առտ - առատ կը ցրէին չորս կողմ. դրօշակիկներ սիրուն ու ճաշակաւոր, որոնցմէ կրցայ ես ժողովել բաւական չափով ու նամակներու մէջ դնելով խրկեցի իմ հեռաբնակ բարեկամներուս, եւ գրեցի իրենց՝

- « Երեքերփնեան խորհրդաւոր,
- « Կարմիր, կապոյտ եւ նարնջի՛
- « Ա՛յս է ահա Հայաստանի
- « Սուրբ դրօշակը փառաւոր: »

Ահարոնեան եւ ընկերները գլխաբաց՝ քով - քովի կամրջակին վրա կանգնած՝ յուզած դէմքով անդադրում կ'ողջունէին ժողովուրդին՝ յարգանքի եւ սիրոյ այս խանդավառ արտայայտութիւնը, երբ շողենաւր կը սկսէր սուլել ու յամբ - յամբ շարժել, թողուլ քարափը՝ տեսակ մը «Կեցէք բարով» ըսելով, բայց ժողովուրդը կը շարունակէր օգը թնդացնել իւր երգերով եւ ծափերով:

Անթիւ, անհամար սպիտակ թաշկինակներ կը ծածանէին գլուխներէ վեր, մինչեւ որ «Րէշիտ Բաշա» Վոսփորի օձապտոյտ վազող ջուրերն ի վեր յառաջանալով՝ անտես կ'ըլլար ներկայ պիշ - պիշ հայոց աչքերէ:

Պատուիրակութիւնը՝ իր անդամներէն քարտուղար Փէրտինանտ Թախթաճեանը Կ. Պոլիս կը թողուր՝ իրբեւ իրեն ներկայացուցիչը, որպէս զի շարունակէր Թուրք կառավարութեան հետ սկսած բանակցութիւնները եւ ի հարկին՝ դիմումներ կատարէր օտար դեսպանատուններու մօտ, Հայաստանի վերաբերեալ կենսական հարցերու լուծումի մասին եւ տեղեկագրէր Հայաստանի կառավարութեան:

Ամենայարմար անձն էր Թախտաճեան, որ դիւանագիտութեան

ներհամուտ, քաջապէս տեղեակ թուրք ու ֆրանսերէն լեզուներու, ամենալաւ կերպով կատարեց իր պաշտօնը ցվերջ, բայց թէ՛ ի՞նչ աստիճանի արգիւնաւորութեամբ, ատի դժւար է ըսել՝ դժբաղդարար:

* * *

Շողենաւէն բաժնւելով, ես՝ Թախտաճեանի հետ ելայ Բերա, որուն մեծ պողոտայն՝ տեսանք որ՝ ծայրէ ի ծայր սքանչելապէս դարդարւած էր Համաձայնական Տէրութիւններու դրօշակներով. օրւան թերթերը, հայ եւ օտար, նոր նոր յաւելածներ հրատարակելով, կ'աւետէին՝ թէ համալրական պատերազմը վերջ գտած էր, զինադադար էր կնքւած. թէ՛ մօտ օրէն անդղիական, ֆրանսական, իտալական զինուորներ զրահաւորներով գալու էին Կ. Պոլիսը գրաւելու:

Ուրախութիւնները, ցնծութիւնները գերազանց էին եւ խելայից զութեան աստիճանին հասնելու չափ, երբ 1918 նոյեմբեր 8-ի առաւօտ, առաջին անգամ «ԱՌԻԱՆ» անուն փոքր զրահաւորը՝ Ֆրանսական մեծկակ եռագոյն մը իր միջին կայմին վրա պարզած՝ արագասահ կը ձեղքտէրՄ արմարայի դեռ քնացող ջուրերը ու կուգար խարխալ նետել Կ. Պոլիսոյ նաւահանգիստին մէջ, ճիշդ՝ Ղալաթիոյ բացերը:

Քանի մը օր վերջը՝ 1918 նոյեմբեր 13-ին, Համաձայնական վիթխարի եւ ահարկու զրահաւորներ երամովին՝ մի զմիոյ կնի մուտ կը դործէին կարգաւ եւ մէկ գծի վրա, իրարմէ հեռու, կը շարէին Վոսփօրի մէկ ծայրէն միւսը, մինչեւ Սեւ Ծովի բերանը:

Կ. Պոլիսը կատարեալ տօնի մը մէջ էր. անդլիական, ֆրանսական եւ իտալական բանակներ ցամաք կ'ելլէին հիանալի կարգաւորութեամբ, եւ կ'երթային՝ թէ՛ ասիական եւ թէ՛ եւրոպական եղերքներուն ու բարձունքներուն վրա նախօրօք իրենց համար յատկացւած զանազան շէնքերուն մէջ տեղաւորելու:

Աւելորդ չըլլայ ըսել, թէ այս ուրախաւիթ օրերու միջոցին եւ Համաձայնական զինուորներու ներկայութեանը, թուրքերը ծակամուտ կ'ըլլային, եւ կամ չա՛տ զգուշաւորութեամբ թագստոցներէ դուրս կուգային, իրենց օրական պէտքերը հոգայու: Հապա՞ ա՛յն գերման յոխորտ զինուորները, որոնք պատերազմի ընթացքին ահագին բազմութեամբ լեցուցած էին մայրաքաղաքը, այժմ ոչխար կը դառնային, զինաթափ կ'ըլլային Համաձայնական իշխանութեան կողմէ, եւ հետզհետէ՝ ընդ հսկողութեամբ շողենաւ կը դրւէին ու շուտով կը ճամբւէին իրենց եկած տեղերնին:

* * *

Բայց Հայերս ի՞նչ կ'ընէինք, ի՞նչ, — երբ ցնծութեան ու անպատում ուրախութեան այդ օրերուն, կը տեսնէինք՝ որ տեղահանւած, տարագրւած ու հեռաւոր անապատներ քշւած ու հոն խողխողւած բիւրք — բիւրուց մեր աղգակիցներէն ողջ մնացողները խեղճուկրակ վիճակի մէջ շարան — շարան Կ. Պոլիս կը թափէին, որբեր ու որբուհիներ մարդախողող զագաններու ճիրաններէն մազապուրծ՝ խումբ — խումբ կը բերւէին եւ կը յանձնէին Աղգ. Պատրիարքարան, որ կաղմալուծւած, անկերպարան, մանաւանդ աղքատ դրութեան մ'էր մատնւած:

Ի՛հ, անտարբեր, անզոր մնալ կարելի էր այս աղէխարշ տեսարանին հանդէպ, ուստի շուտով ձեռնարկւեցաւ կաղմել ազգային «ԼիկԱ», որուն նախաձեռնարկ տշխատաւորն եղաւ Յ. Ճ. Սիրունի բարեկամս, համեստութեան թանձր քօղով ծածկւած, բայց ժիր ու վառվռուն դործունէութեան մը հեղինակաւորութեամբ, ընկեր ունեւալով իրեն, ծանօթ իրաւարան Տիար Հմայեակ Սոսորվեան:

Այս երկուքը դիմումները բին, հաւաքեցին խումբ մը Հայ, Հայ-կաթոլիկ, Հայ — բողոքական սիրտցաւ ազգայիններ, եւ ահա սկսաւ լուրջ աշխատութիւն, որուն մանրամասն տեղեկատուութիւնը օր մը հարկաւ կը պատկերացնէ հրատարակաւ Յ. Ճ. Սիրունի, որ անխոնջ Ատենադպիրն էր այդ «ԼիկԱ»-ին, իսկ ես ալ՝ Ատենապետը, անարժանարար: *)

Կը բաւականանամ ես համասօտակի յայտնել, որ անմիջապէս ափսոսանք կաղմեցինք՝

1.— ՀԱՅ ԿԱՐՄԻՐ ԽԱՉ, եւ առանց ժամանակ կորսնցնելու՝ ես, Յ. Ճ. Սիրունի եւ ողբացեալ զաւակս՝ Արամ, իջանք քարափ ու գացինք « Bruix » յածանաւը, որ Միջազգային Կարմիր Խաչի ներկայացուցիչը բերած էր, եւ խնդրեցինք՝ որ անմիջական օգնութիւն տրուէր թշուառութեան մէջ լողացող Հայերու. վստահ խոստումներ առինք, եւ նաեւ ուրիշ օտար շրջանակներու դիմումներ կատարելով՝ կրցանք առժաման դոյզն ինչ մեղմել մեր արեւակիցներուն ցաւերը:

2.— Աղգ. Պատրիարքարանի անշքացած հեղինակութիւնը վերարժարծելու համար, հարկ եղաւ՝ ստիպելով քաջալերել պատրիարքական փոխանորդ Գարրիէլ Եպ. Ճէվահիրճեանը, որպէս զի ի գործ հրաւիրէր տարտղնւած Աղգ. Վարչութիւնը, իմա՛՛ Կրօնական եւ Քա-

*) «Վէմ»-ի խմբագրութիւնը սիրով կը հրատարակէ այդ «Տեղեկատուութիւն»-ը, որոնք, անկասկած, շատ հետաքրքրական էջեր պիտի պարունակեն մեր մօտիկ անցեալի պատմական օրերէն: ԽՍԲ.

դաքական ժողովները, որոնց առաջինին Ատենապետն էր՝ Դուրեան Եղիշէ Սրբազան, իսկ երկրորդինը՝ Տօքթ. Գրիգոր Դաւիթեան: Շուտով գումարեցան այս ժողովները՝ որոնց հետ «Լիկա»-ն ձեռք ձեռքի խորհրդակցական գումարումներ ունեցաւ, դարման ճարելու ազգային ողորմելի կացութեան:

3.- Խորհեցանք Ձաւէն Պատրիարքը իր տարագրութենէն վերադարձնել տալ Համաձայնականներու միջոցաւ եւ իր պաշտօնին դրուելը զայն վերակոչել, գործերու կանոնաւորութեանը համար. բայց՝ նախ քան Պատրիարքին դալը, ձեռնարկեցաւ՝

4.- Կազմել «Նպաստից Յանձնաժողով» մը եւ այս նպատակաւ տեղի ունեցաւ պատկառելի մեծ ժողով մը, զոր կը բաղկացնէին՝ ատենապետութեամբ Գարայեան Ստեփանի, անխտիր ամէն դասակարգի, արհեստի, գիրքի, դաւանանքի պատկանող բազմերամ Հայեր:

Այս ժողովը իր մէջէն ընտրեց Գործադիր Մարմին մը, եւ միաձայն փափաքով ուղեց, որ նպաստից նախագահութիւնը յանձնէր նախկին Պատրիարք Օրմանեան Մաղաքիա Սրբազանին, որ բոլորովին բժշկած էր իր հիւանդութենէն եւ սկսած իսկ քարոզել Բերայի Ս. Յարութիւն Եկեղեցին:

Այս առթիւ խնդրեցաւ ինձմէ երթալ առաջարկել Սրբազանին, որպէս զի յանձն առնէր այս խիստ կարեւոր պաշտօնը, զոր իւր հեղինակաւոր գործունէութիւնը միայն կրնար արդիւնաւոր ընծայել:

1918 նոյեմբեր 14-ի օրը դացի իր մօտ, հետս առնելով Յ. Ճ. Սիրունին եւ ուրախութեամբ տեսանք՝ որ Սրբազանը չմերժեց ներկայացած առաջարկը:

Օրմանեան անմիջապէս լծեցաւ գործին. անցաւ նախ Գատրգիւղ 16 նոյեմբեր 1918, շաբաթ երեկոյ. հոն գիշերեց եւ հետեւեալ առաւօտ կիրակի, Ս. Թագաւոր Եկեղեցւոյ բեմէն կարտասանէր խիստ սրտառուչ քարոզ մը, կոչ կ'ընէր ժողովուրդին փութալ Նպաստից Յանձնաժողովին հասցնել օղնութեան առատ գումարներ, որպէս զի մեր ծնողապուրկ, տառապանքի մէջ տւայտող որբ ու որբուհիները փրկէինք օտորոտի ճիրաններէ եւ դանոնք տածելով, կրթելով կարեւորինք նորածին Հայաստանին համար հասցնել առողջ, քաջառողջ դաւակներ:

Սրբազանը իր այս քարոզը կամ կոչը ա՛յնքան յուզումնալից կերպով եւ հոծ արցունք թափելով խօսած է եղեր, որ եկեղեցւոյ աւարտումէն անմիջապէս վերջը, սաստիկ սարսուռներ է զգացեր նազե-

լով: Նոյն երեկոյին Սրբազանը հիւանդ անկողին կ'իյնայ Ներսէս Օհանեանի տունը, ուր հրաւիրւած է եղեր:

Յաջորդ օրը աճապարանքով կանչեցայ. անմիջապէս փութացի քովը, ուր կը գտնէր արդէն հայ բժիշկ մ'ալ. քննեցի զինքը եւ գտայ ծանրապէս հիւանդ կրկնակ թոքաորբէ (pneumonie double) եւ սաստիկ շնչարգելութեան մէջ ու վիճակը վտանգաւոր երեւցաւ ինձ:

« Ի՞նչպէս կը գտնաս ինձ, Թորգոմ », ըսաւ, « դէմքդ սովորականը « չէ այսօր, արդեօք չի՞ պիտի աղէկնամ », յարեց:

« Ի՞նչ կը խօսիք, Սրբազան », ըսի, « հիւանդ էք եւ քանի մը օր « հանգիստ պէտք է ընէք »:

« Է՛հ, ի՞նչ ընեմք, կամք Տեառն », կրկնեց, եւ հառաչելով քաշեց ձեռքս, զայն ուժգին սեղմեց ու համբուրեց:

Հետեւեալ առաւօտ, իմացանք թէ Սրբազանը գիշերը վախճաներ էր. կարեւոր դէմք մը կ'անհետանար իսպառ Հայ Ազգին մէջէն:

* * *

Օրմանեան Սրբազանի մահով Նպաստից Յանձնաժողովին գործը թէեւ պահ մը կասեցաւ, բայց յետոյ մեծ թափով շարունակեցաւ, շատ արդիւնաւոր կերպով, որու մասին Յուշատետրս լուռ կը մնայ, որովհետեւ ես ուղղակի գործակցութիւն չունեցայ:

Օրմանեանի մարմինը Գատրգիւղէն փոխադրեցաւ Բերա, Ս. Երրորդութիւն, ուր կատարեցաւ իր օծումն ու յուղարկաւորութիւնը մեծահասակէս արարողութիւններով:

Օրմանեան Սրբազանի թաղումէն վերջ, սկսանք աւելի կանոնաւոր հիմերու վրա շարունակել սկսած Հայ Կարմիր Ուաչը. ազգային մեծ ընկերութիւն մը ըրինք զայն, որուն առաջին նախագահը ըլլալու պատիւը ինձ վիճակեցին ժողովականները, ու ես իմովսանն գուն գործեցի այդ ընկերութեան մեծ դարկ մը տալ. Կ. Պոլսոյ ամէն թաղերուն մէջ ճիւղեր հաստատել տւի. հիւանդապահութեան դասախօսութիւններ սարքեցինք ամենուրեք, ու պատրաստեցինք հիւանդապահուհիներ: Հիւանդանոցներ բացինք եւ հոն ո՛չ միայն վիրաւորներ, հիւանդներ պահեցինք՝ դարմանեցինք, այլեւ՝ անօթիներ, թըշւառներ, արկածեալներ, եւ միանգամայն՝ բազրի չար հարածներուն ենթակայ հայ երեւելի անձնաւորութիւններ: *)

*) Ասոնց մէջ էր կովկասահայ յայտնի իրաւագէտ Գրիգոր Զայնուշեան, որ պատիւ ինձ ըրաւ Ալպուրս մէջ գրել հետեւեալը՝

« Տառապաններու սեւ օրերը Պոլիս եկայ եւ տեսայ շատ մարդիկ, ինչպէս ա-

Եւ այս բոլորը՝ ի հեճուկս Թուրք Կարմիր Մահիկի բժիշկներու ստանձնութիւններուն, բողոքարկու վատութիւններուն, եւ հակառակ՝ Միջազգային Կարմիր Խաչի ներկայացուցիչ «Գօնդ - տը - Լաբալիս» կոչուած ստոր ու վատարարոյ արարածին յարուցած արդելքներուն, որով կը պահանջէր որ Հայերը «Կարմիր Խաչ» անունով ընկերութիւն չունենային, «Կարմիր Խաչ» տիտղոսը չի գործածէին:

Այս Գօնդ - տը - Լաբալիսը, որ ի սկզբան՝ այնչափ դուրս եւ մարդասիրութիւն ցոյց տուած էր մեր բարեգործական ձեռնարկին եւ մեզի օգնած, երբ հետզհետէ Թուրքերու հետ բարեկամացաւ եւ անոնց Հարկմներուն հրճուանքը վայելել սկսաւ, թշնամացաւ՝ ո՛չ միայն Հայ Բարեգործական, Որբախնամ ձեռնարկներուն, այլ եւ՝ իսկ եւ իսկ իմ անձիս դէմ, եւ օրին մէկն ալ՝ լրբենի նամակ մը ինձ ուղղելով, կ'ըսէր թէ պաշտօնապէս կ'արդելէր Հայերուն «Կարմիր Խաչ» յորջորջումը գործածել:

Ստիպեցայ այդ պարտնին լալերը գրեւծ նամակը յղել ժընէվ, Միջազգային Կարմիր Խաչի Կեդրոնը, եւ ժընէվարնակ Տօքթ. Ղեւոնդ Աճէմեան արեւստակից բարեկամիս միջոցաւ, յանձնել զայն նկատառութեանը՝ նախադահ Լէօբօլտ Փապրը մեծ հայասէրին, որ մասնաւոր նամակով մը իւր ցաւը կը յայտնէր եւ քանի մը ամիս յետոյ ալ կը գեկուցանէր, թէ Կ. Պոլսոյ մէջ կազմուած Հայ Կարմիր Խաչի Ընկերութիւնը կ'ընդունէր Միջազգային Կարմիր Խաչի կողմէ՝ իբրեւ «Մորհրդակցական Միութիւն» մը, ինչպէս գրեւծ է անոր հրատարակած 1917 - 18-ի ընդհանուր Տեղեկագրին մէջ:

Այս տղեղ միջազգային յետոյ Գօնդ - տը - Լաբալիս արարածին տեղ ուրիշ մը խրկեցաւ, եւ մենք անարգել շարունակեցինք գործել

« մէն տեղ, տարւած ու ապրող իրենց ցաւերով ու ուրախութիւններով, հրա՞ջբ
« չէր այն եւ որ մի մարդ գտայ նրանց մէջ. իսկական մարդ, գտայ առանց լապ-
« տերի, գալուս առաջին օրը: Այդ մարդը հայ էր, ուրախութիւնս կրկին էր: Եւ
« ես սիրեցի նրան. կարծես իմ մտերիմ հին ընկերը լինէր: Մի առանձին հանոյբ
« էր ինձ համար նրա հետ տեսնելը, խօսելը եւ այս քանկագին գիրքը քերքերը,
« որի մէջ այնքան գոհարներ են ցրւած: Եւ երբ իմ հասարակական ասպարիզում
« ես կը տեսնամ Թորգոմեաններ, ես հպարտ եմ և ուրախ, որովհետեւ իմ հաւա-
« տը, որ մեր ազգը կ'ապրի անկախ, ազատ, լի կուլտուրական կեանքով, կամբայ,
« կուժեղմայ և քեւեր կըստանայ քոչելու, որովհետեւ մեր ազգը քոչելու հա-
« մար է ծնւած եւ ոչ սողալու... »

« Կ. Պոլիս. Կարմիր Խաչ ԳՐ. ԶԱԼԵՈՒՇԵԱՆ
« 25 Դեկտ. 1920

«Հայ Կարմիր Խաչ» անունին տակ, դարմանել մեր կարօտեալները եւ պահել մեր հիւանդանոցները մինչեւ 1921, թէ՛ Շիշլիի եւ թէ՛ Պոլսոյ կողմը:

Կ. Պոլսոյ խնձղալից այս օրերուն, տեղական բոլոր Հայ Թերթերն ալ սկսան լեզուներն արձակել եւ ամենախիստ յողածներով «ամաքէ-մա»-ներ հրատարակել Թուրքերու հասցէին, յողածներ՝ որոնք թէ-եւ իրաւացի եւ վիրաւոր սիրտի արտայայտութիւն, բայց մի քիչ անժամանակ, որոնցմէ Գահաթառանդ իշխանը մասնաւորապէս խոր ազդեւած եւ զայրացած, վրաս կը խրկէր իւր թիկնապահներու շարքին պատկանող միակ Հայ անդամը, Մագսուտ Ալթունեան խիստ բարեբարոյ անձը, եւ կը պահանջէր ինձմէ որ զսպող ըլլայի Հայ Թերթերու Թրքատեաց լեզւին:

Գահաթառանդին լուր խրկեցի թէ իր բոլոր հրամանները կատարելու պատրաստ եմ, բայց ո՛ր եւ է յարաբերութիւն չունիմ Հայ Թերթերու հետ, ո՛չ ալ ազդեցութիւն անոնց վրա:

Ալթունեանի այցելութեան յաջորդ օրը ելայ ես ալ դացի, անձամբ խօսելու Գահաթառանդին հետ այս մասին, բայց չընդունեցայ եւ այդ օրէն սկսած ինձ դիմում չըրաւ ինքը, զիս տունը չկանչեց ո՛չ միայն իբրեւ բժիշկ, այլ եւ՝ իբրեւ բարեկամ, ինչպէս ըրած էր շա՛տ ու շա՛տ անդամներ, զանազան հարցերու վրա խօսակցելու եւ զաղափարս առնելու. խղումը կատարեալ էր ուրեմն:

Եւ այս խղումին պատճառ, գիտնա՛նք, թէ միայն Հայ Թերթերու մէջ գրեւծները չէին, այլ՝ Թուրք քանի մը վատագի բժիշկներու յաշողկոտ վերաբերումը ինձ դէմ. ատոնք չէին կրնար մարտել որ թագաթառանդին բժիշկը Հայ մը ըլլար, եւ ո՞վ գիտէ, դեռ ի՛նչ կերպ կերպ յերկրանքներով ջանացին զիս աչքէ հանել, որպէս զի իրենք անցնէին իմ տեղս, բժիշկն ըլլային իշխանին, որ դո՛ւցէ Սուլթան հռչակէր մօտիկ ապագայի մէջ:

Եւ այս գահաթառանդը այն անձն էր, որ 1913 եւ 1918 Թւականներուն պատիւ ըրած էր ինձ այցելութեան գալ տունս, այն՝ որ Կոմիտաս վարդապետը, Շահմուրատեանը, Գ. Նորատունկեանը, եղբայրս *), Գր. Զօհրապը, Վարդգէսը ջերմ համակրութեամբ ընդու-

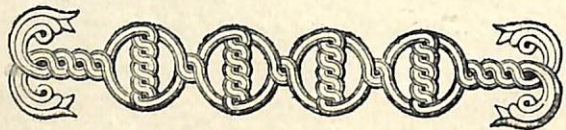
*) Եղբայրս՝ Գեորգ Թորգոմեան, որ հմուտ երկրագործ մ'է, իր անձնական ծախքով ամերիկեան որքատուկներով պատուաստեց իշխանին ընդարձակածաւալ այգին, որ Ֆիլոսոֆերայէ աւեր աւերակ եղած էր, եւ շնորհիւ եղորս, սփանջիլի խաղաղաբեր հանգամանքի վերածեցաւ: Տ. Վ. Յ. Թ.

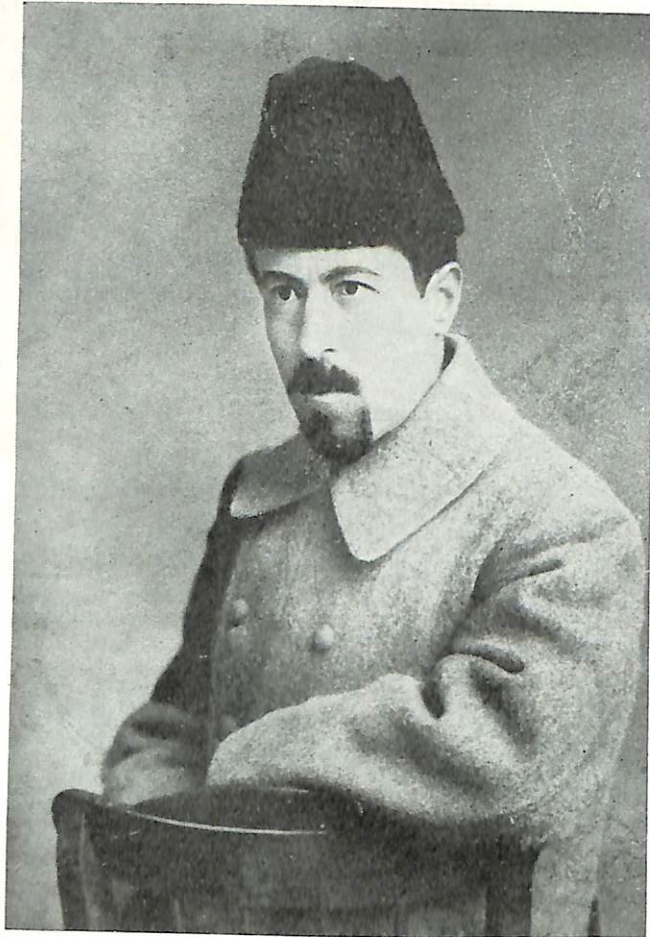
նած էր եւ անոնց հանձարին, արեւստին, տաղանդին ու կարողութեան համար իր զմայլանքը յայտնած էր, եւ վերջին երկուքին չարաղէտ կորուստին համար խորապէս ցաւած: Այն անձն էր՝ որ աքսորէս վերադարձիս զիս քովը հրաւիրելով վիզս էր փարած եւ ճակատս համբուրելով՝ ողջ մնացած ըլլալու համար ջերմ ուրախութիւն էր յայտնած: Այն անձն էր, վերջապէս, որ դեռ քանի մը օր առաջ մեծ եռանդով խոստացած էր՝ կարինը, Վանը Հայաստանի կցելու ծրագրին գործադրութիւնը յաջողցնել:

Բայց կանխաւ ըսած եմ, թէ այս իշխանը յեղյեղուկ բնաւորութիւն ունեցող մ'էր, անհաստատ իր կարծիքներուն մէջ, ինչպէս պիտի տեսնանք:

Բարիգ

(Շարունակելի)

ՀՄ. ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ

ՀՄԱՅԵԱԿ ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ

ԴԵՊՔԵՐԸ ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆՈՒՄ

(1914 — 1918)

Ներկայ յօդածի հեղինակը՝ Հմ. Մանուկեան՝ վանի աչքի ընկնող մտաւորականներից ու հանրային գործիչներից էր՝ ծն. 1888 թ. մարտին եւ մեռած 1920 թ. մարտին, Երեւանում: Ուսումը ստացել էր ծննդավայր վանում ու Պոլսում: Նրա հասարակական գործունէութիւնը անցել էր գլխաւորապէս վանում եւ ապա՝ Երեւանում: Եղել է «Աշխատանք» բերքի խմբագիր եւ Հայաստանի Խորհրդարանի երեսփոխան: Հ. Յ. Դաշնակցութեան մէջ էլ վարել է պատասխանատու պաշտօններ:

Այս յօդածը իրապէս մի տեղեկագիր է, որ Հմ. Մանուկեանը պատրաստել էր Երեւանում, 1919-ին, Հ. Յ. Դ. Ընդհ. Ժողովին ներկայացնելու համար: Ինչպէս ընթերցողը կը տեսնէ, հեղինակը տւել է վասպուրականի շրջանի դէպքերի յաջորդական պատկերը պատերազմի ընթացքին: Այնուհետեւ, Հմ. Մանուկեանը կազմել է օրագրութիւն վասպուրականի յաջորդ դէպքերի մասին: Ներկայ գրութիւնը մենք տալիս ենք որպէս ներածութիւն այդ օրագրութեան եւ նրա կապակցութեամբ հրատարակելիք նիւթերի:

Այս ձեռագիրները մեր տրամադրութեան տակ դրել է Հմ. Մանուկեանի ղեկը՝ Տիկ. Յուստիանէ Մարկոսեանը, որին յայտնում ենք մեր ջերմ շնորհակալութիւնը: ԽՄԲ.

1913 թւի աշնան վասպուրականի բայոնական ժողովը ընտրեց վասպ. կեդր. կոմիտէ, հետեւեալ կազմով՝ 1) Արամ, 2) Իշխան, 3) Գրիգոր Բուլղարացի, 4) Մ. Թէրլէմէզեան, 5) Մ. Չաթոեան, 6) Լեւոն Շաղոեան, 7) Հմ. Մանուկեան: Այժմ 7-էն 3-ը միասն ողջ են *):

Վասպուրականի Դաշնակցութիւնը այն ատեն բարձրացած էր իր

*) Այժմ ողջ է միայն մէկը՝ Լեւոն Շաղոեան:

ԽՄԲ.

գորութեան գազաթնակէտին, իր շարքերուն մէջ կը հաշէր 10 - 12 հազար կազմակերպւած ընկերներ, որոնք նահանգի մէկ ծայրէն միւր կազմ ու պատրաստ, կուսակցութեան հրամանները կէտ առ կէտ կը գործադրէին: Ազգային բոլոր հաստատութիւնները Դաշնակցութեան ձեռքն էին անցած, Գաւառական երեսփոխանական Ժողովը, քաղաքական Ժողովը, Թաղական խորհուրդները, հողաբարձութիւնները՝ բոլորն ալ կազմուած էին Դաշնակցութեան թեկնածուներէն: Կոմիտէի ձեռնարկած Դաշնակցութեան Տան շինութիւնը, իր մեծութեամբ եւ Ժողովրդի մէջ առաջ բերած արտակարգ ոգեւորութեամբ կառավարական պաշտօնեաներու նախանձը կը շարժէր: «Աշխատանք» թերթի իւրաքանչիւր խօսք պատգամի պէս կընդունէր ոչ միայն հայ շրջանակներէ, այլ եւ կառավարութեան կողմէ: Դաշնակցութեան համար սկսած էր ստեղծագործ եւ շինարար գործունէութեան շրջան մը: Կոմիտէի ղեկավարութեամբ գաւառները ծածկուեցան գիւղական դրարոցներով, իւրաքանչիւր գիւղը ունէր իր դպրոցը եւ դպրոցական սեփական շէնքեր կը կառուցէին ամէն տեղ մեծ եռանդով: 1914 մայիսին կատարուեցան օսմ. երեսփոխանական ընտրութիւններ, որոնց հետեւանքով Կ. Կոմիտէն անցկացուց երկու պատգամաւոր՝ Վուստեան եւ Փափազեան, ինչ որ չտեսնուած յաղթանակ մը եղաւ Դաշնակցութեան համար, եւ որ կատարուեցաւ հակառակ Պատրիարքարանի հրահանգներուն եւ Պոլսոյ կուսակցական կեդրոնի թելադրանքներուն, որոնք հակառակ էին կուսակցական թեկնածուներու: Կուսակալ Թահսին պէյի եւ Կոմիտէի ներկայացուցիչներու միջեւ կային չափազանց սերտ եւ ամուր բարեկամական յարաբերութիւններ, որոնց շնորհիւ կուսակալը ոչ մէկ ձեռնարկ չէր ընել ատանց Կոմիտէի համաձայնութեան և լուծեց վարչական կարգով շատ մը հողային հարցեր ի նպաստ հայ գիւղացիութեան: Կոմիտէի կողմէ Արամն էր որ կը պահպանէր յարաբերութիւնը. երբ Հօֆ պէյ Վան ժամանեց (1914 օգոստ. 4), կուսակալ Թահսին պէյ Արամը ներկայացուց անոր իբրեւ նահանգի ամենամեծ հայրենասէրը:

1914 յուլիսին ծագեցաւ եւրոպական պատերազմը, որու հետեւանքով երկու օր ետք զօրակոչի յայտարարութիւն եղաւ նաեւ Վասպուրականի մէջ 20-էն մինչեւ 45 տարեկաններու, որոնք պարտաւոր էին երթալ եւ արձանագրելի: Այս յայտարարութիւնը ոչ մէկ արձագանք չգտաւ հայ Ժողովուրդին մէջ եւ ընդհանրապէս երկրասարգութիւնը տրամադիր էր ընդդիմանալ եւ զինուոր չտալ: Այս պարագան ստեղծեց լարուած դրութիւն մը, զոր կը զգար նաեւ կառավարութիւնը: Արամ, որ գաւառները ելած էր, ընկերներու հեռագրին

վրա Վան եկաւ եւ կըրցաւ փրկել կացութիւնը: Անիկա, հակառակ մեր կուսակցական ընկերներու ընդդիմութեան, անցաւ փողոցէ փողոց, զուռնա նաղարա իր առջեւ ձգած, հաւաքեց զինուորացուներու մեծ բազմութիւն մը եւ մեծ ցոյցով անցաւ Իթթիհատի Գլխալին առջեւէն, ուր մեծ ընդունելութեան եւ ճառերու հանդիպեց, եւ բոլորն ալ, ինքն ալ մէջը, զինուորադրեցան: Այս կերպով տաքնապը անցաւ եւ Ժողովուրդը ընտելացաւ զինուորադրելուն:

Այնուհետեւ սկսան ծայր տալ մէկը միւսէն դժուարագոյն հարցեր: Սեպտ. 16-ին Պոլսէն Վան հասաւ նաեւ Վուստեան, եւ Արամի հետ սկսան վարել կառավարութեան եւ հայ Ժողովուրդի յարաբերութեանց դժուարին գործը: Անոնց ամբողջ նպատակը եղաւ դէպքերու տեղի եւ առիթ չտալ, կանխել զանոնք եւ արմատախիլ ընել: Ինչպէս յիշեցինք, հայ Ժողովուրդը Վասպուրականի մէջ եւ, դաշնակցական ընկերները մանաւանդ, ինքզինքը չափազանց հզօր եւ հրպարտ կը զգար ու չէր կընար հանդուրժել պատերազմի պարտադրութիւններուն, որոնք յաճախ կը ստանային ընդվզեցուցիչ բնաւորութիւն: Այսպէս, պատերազմական տուրք անւան տակ, Ժանդարմաները կատարելապէս կը թալլէին հայ գիւղերը, ամէն օր նոր պահանջ էր որ կը ներկայացնէին, փախստական զինուորներ փնտռելու պատրուակին տակ ծեծ, բռնութիւն, տուններու այրումը եւ հրկիզումը սովորական բաներ էին: Այս պատճառով շատ անգամ ընդդիմութիւններ կը պատահէին հայերու կողմէ, որոնք կընդարձակէին: Որքան ատեն որ Թահսին պէյ կուսակալ էր եւ չէր հեռացած, հնարաւոր կըլլար Արամին եւ Վուստեանին առաջը առնել դէպքերուն եւ լուծել զանազան խնդիրներ, բայց հոկտեմբերի սկիզբը (1914) Թահսին պէյ Կարին փոխադրուեցաւ եւ անոր յաջորդեց Վասպուրականին քաջ ծանօթ «Նալբանդ» (պայտագործ) մականւանեալ Զէյդէթ, որ Պաշգալէի միւլթասարըֆն էր եւ իր օրով պայտել տուած էր Պոլսոյ Պետրոս անունով հայ մը:

Աւելորդ չըլլար հոս բերել «Աշխատանք» թերթի խմբագրականին մէկ մասը, գրուած Թահսին պէյի մեկնումին առթիւ, որ արտայայտութիւնն է Վուստեանի եւ Արամի վերաբերմունքին Թահսին պէյի հանդէպ. — «... Թահսին պէյ եղաւ պետական այն հազադիւտ պաշտօնեաներէն, որ առաջին անգամ, ձեռք առաւ կտրուկ եւ ազդու միջոցներ աւազակներու դէմ եւ Շաքիրի ու Միր Մհէի սպանութիւններով բնաջինջ ըրաւ աւազակային այն դրութիւնը, որ տարիներէ ի վեր, սահմանադրական վարչութեան օրովն ալ, կը խանդարէր գիւղացիութեան հանդիստն ու աշխատանքը: Թահսին պէյ եղաւ, նոյն-

պէս, առաջինը, որ համարձակօրէն ձեռք առաւ հողային խնդիրներ, ըմբռնեց անոնց ընդօրոյթ լուծման նշանակութիւնը եւ վարչական միջոցներով, բաւարար լուծման յանգեցուց անոնցմէ շատերը: Թահսին պէյ չմոռցաւ նաեւ կրթական գործը, մեծ դարկ տաւ գիւղական վարժարաններուն, բանալ տաւ դանազան վայրերու մէջ դպրոցներ: Որդեգրեց կրթական բաժինէն հայերուն տրուելիք մասը ուղղակի Առաջնորդարանին յանձնելու սկզբունքը, ինչ որ այլուր զանազան դժուարութեանց կը բախէր՝ շնորհիւ տեղական պաշտօնեաներու չկամութեանց: Թահսին պէյ ունէր պետական պաշտօնեայի այն առաւելութիւնն ալ, որ պղտիկ եւ երկրորդական խնդիրներու ետեւէ չէր իյնար եւ զանոնք չէր մեծցներ՝ ինքզինքը գործի վրա ցոյց տալու համար, ինչպէս սովորութիւն ունին ընելու մեր պաշտօնեաներէն շատ շատեր: Ընդհակառակը, անիկա ձեռք կառնէր ընդհանուր բնոյթ կրող խնդիրներ եւ կը ջանար հիմնական լուծում մը տալ անոնց: Ենթոյն այս մեթոտին, անիկա յաջողեցաւ համերաշխութեան ոգի տարածել զանազան տարրերու միջեւ, տեղի չտալ անհասկացողութիւններու, ցոյց տալով, որ այս երկրի դաւակները, ինչ ազգի ալ որ պատկանին, ըլլան հայ, թուրք կամ քիւրդ, հաւաւար իրաւունքներով եւ պարտականութիւններով կապուած են Օսմ. հայրենիքին: Եւ, վերջապէս, Թահսին պէյ պաշտօնեայ մըն էր, որ կրնար ըմբռնել երեւոյթները, կը հասկնար տեղական պայմանները եւ սիրով կընդունէր իրեն առաջարկուած աջակցութիւնները»: («Աշխատանք», 1914, հոկտ. 6):

Կացութիւնը փոխեցաւ, երբ Թահսինին յաջորդեց Ալվաթ, որ պաշտօնական յայտարարութեամբ մը խոստացաւ անչեղ կերպով հետեւել իր նախորդ մեծ վարպետի բացած «զարգացման եւ բարձրացման ճամբուն»: Դէպքերը մէկը միւսի ետեւէն սկսան ծայր տալ: Նոյեմբեր 7-ին, ժանդարմա ձիաւորներու խումբ մը, Այգեստանի փողոցներէն Քէնդըրի մէջ կը հանդիպի զինուորացուի մը, զոր ձեռքակալել կուզէ: Զինուորացուն՝ Մանուկ անունով երիտասարդ մը՝ ձեռքը ատրճանակին կը տանէ՝ կրակելու եւ փախչելու, բայց կիցայ ժանդարմաներու կրակին տակ: Ասոր վրա, ամէն կողմ կը սկսի հրացանաձգութիւն: Ժանդարմաներ կը մտնեն չրջակայ տուներ եւ դիրք կը բռնեն. չրջակայ տուներէն ալ հայ երիտասարդներ կրակ կը բանան. ժանդարմաներու կրակէն կը սպաննուի Արծրուն անունով տղայ մըն ալ. եւ այսպէս 1 - 2 ժամ հրացանաձգութիւնը կը շարունակուի, մինչեւ որ Վոսմեան Ալվաթին առնելով դէպքին վայրը կը փութայ եւ վերջ կը դնէ ստեղծուած խուճապին: Դեկտեմբեր 3-ին (1914) Բէլուի

մէջ կը սպանուի ժանդարմ մը, Ոստանի գայմազամ Եիւքրի պէյ վառել կուտայ Բէլուն, 2 - 300 քիւրդեր կը թողու գիւղին վրա թալանելու եւ ջարդելու համար. Բէլուէն դատ, Նանեկանց, Ընձակ, Շատովան եւ Թեմար գիւղերն ալ կենթարկին Բաղէչէն եկած միլիտներու բռնութեանց եւ թալանին: Դեկտեմբեր 6-ին, Աթանանց գիւղին մէջ, չէթա մը կը սպաննէ հոն դացող ոստիկաններէն մէկը, որու պատճառով Դեկտ. 7-ին, ոստիկաններ՝ Խուրշուտ աղայի ղեկավարութեամբ՝ կը յարձակին Աթանանցի վրա, ուր Խուրշուտը կը սպանուի: Կառավարութիւնը կը զինէ Հացունի քիւրդերը: Անգղ գիւղին մէջ հայ չէթէներ կը քանդեն գիւղին կամուրջը: Այս դէպքերուն վերջ տալու համար, կառավարութեան կողմէ Վոսմեան եւ Միւնիպ պէյ, երկու երեսփոխաններ կը մեկնին Գաւաղ, դէպքին վայրը եւ կը հաստատեն անդորրութիւնը:

Այս դէպքերէն դատ, ծանօթ չարագործ Մէհմէդ էմին՝ կամաւորներու գլուխն անցած՝ ընդհարում ունեցած էր Կանճաուսի հայ գիւղացիներուն հետ: Աւաղակապետ Բշարէ Չաթօն, նոյնպէս կամաւորներու գլուխն անցած, սկսած էր հայ գիւղերը թալլել: Պաշտպան մէջ տեղի ունեցած էր կոտորած, որմէ ճողպարածներէն ոմանք Վան սկսած էին հասնիլ: Հաչարէն, Բողազքէօյէն եւ Մանտան գիւղերը ենթարկեցան միլիտներու կողմէ աւերի ու թալանի: Թիմարի շրջան էրէրինի մէջ փախստական զինուորացու փնտռելու դացող ոստիկաններ ընդդիմութեան հանդիպեցան գիւղին կողմէ եւ սկսաւ կարգին ճակատամարտ, որուն վերջ տրեցաւ նորէն Գ. Ճիտէչեան եւ ուրիշ մը տեղույն վրա զրկելով:

1915 փետրուար ամսին արդէն կատարուած էին հետեւեալ փաստերը՝

- 1) Հայ զինուորները եւ ժանդարմաները զինաթափուած էին, բան մը, որ ստեղծեց քաղաքական անվստահութեան հեղձուցիչ մթնոլորտ մը հայերու հանդէպ եւ լարեց յարաբերութիւնները հայուն եւ իսլամին միջեւ:
- 2) Զինաթափ եղած հայ զինուորներուն դրաստի դեր մը տրեցաւ, ինչ որ վիրաւորեց անոնց ինքնասիրութիւնը, միանգամայն ստորնացնելով զանոնք իսլամներու աչքին:
- 3) Զինաթափ եղած այդ հայերը, գտնուելով զինուած իսլամներու հակողութեան տակ կամ հարկադրուած ըլլալով անոնց շրջելու գրգռուած եւ սպառազէն իսլամներու մէջ՝ իրենց կեանքը վտանգի ենթարկեցաւ, հարիւրաւորներ զնդակահար եղան անյայտ տեղեր եւ դադ-

տնի սալանեցան, ջրախեղդ եւ դաշտենահար եղան Կարնոյ եւ Պարսկաստանի ռազմաճակատներուն վրա եւ քովերը:

4) Զինաթափ եղած հայ զինւորները զանազան պատրւակներով հեռացեցան հայ դաւաճաններէն դէպի անձանօթ վայրեր:

5) Բոլոր իսլամները, յատկապէս քերդերը, անխտիր կերպով, 16-60 տարեկան, զինւեցան կառավարութեան կողմէ, միլիս անւան տակ: Անոնց յանձնեցան ոստիկանական եւ ժանդարմական պաշտօններ: Հայերու դիմումները՝ զիրենք ալ միլիս գրելու, յամառօրէն մերժեցաւ կառավարութեան կողմէ:

6) Սոյն միլիսները սկսան շահատակութիւններ ընել հայ զիւղերու մէջ: Այսպէս՝ Ալիւր, Խաւենց, Ամրիկ զիւղերու դէպքերը՝ Թիմարի միլիսներու կողմէն: Կարճկանի Բէլու, Նանեկանց, Ընձակ, Եղեզիս զիւղերու մէջ կատարած բռնութիւններն ու սպանութիւնները՝ Բաղէշի միլիսի եւ Զէրքէզ աղայի ջոկատին ձեռքով: Մղիների բռնարարածները՝ Էօմէր աղայի միլիսներու կողմէն: Բշարէ Զաթօի 600 հոգինոց խումբին բռնութիւնները՝ Մանաղկերտի եւ Վանի նահանգի հիւսիսային արեւելեան զիւղերուն մէջ:

7) Համիտիէներու մնալը հայարնակ դաւաճաններու մէջ եւ անոնց կատարած աւերն ու կողոպուտը, ինչպէս Հասանթամբանայ, Ախոռիկի, Բողազքէսէնի, Հազարէնի, Մանտանի թաւանը, Պզտիկ Գիւղի կողոպուտը՝ Սաղամ բէյի ջոկատին կողմէ, եւայլն:

8) Վերջապէս, Բաշգալէի եւ շրջակայ հայ զիւղերու, ինչպէս եւ Ախոռիկի եւ Ազարիկի, Հասան թամբանայ, Հազարէնի եւ Դաշօղլուի ջարդերը:

Այս եւ ասոնց նման դէպքերը անվերջ եւ յարաճուն կերպով սկսան զարգանալ: Զէվդէթ պէյ, որ իր նշանակելէն քիչ ետք մեկնած էր պարսկական ռազմաճակատ եւ իր տեղ փոխանորդ նշանակած Հէքթարիի միւթէսարը՝ Շէֆիք պէյ, Բաշգալէէն վերադարձաւ մարտին՝ Թիմարի մէջ տեղի ունեցած դէպքերուն հետեւանքով կարծես եւ գործի ձեռնարկեց: Հայ պաշտօնական անձեր ամէն միջոց ի գործ դրին, որ Զէվդէթ խտուրթիւններու չդիմէ: Արամ նոյն իսկ խօսք տուաւ, որ փախստական զինւորները հաւաքէ ինք անձամբ եւ ինքն ալ անոնց հետ երթայ ճամբաներուն վրա աշխատի: 1915 ապրիլ 2-ին, Վանայ առաջնորդական փոխանորդ Եզնիկ վրդ. Ներկարարեանը հետեւեալը յայտարարեց հայ հասարակութեան. —

« Օսմ. կառավարութեան ներկայ պատերազմին մէջ կառավարութեան վերջին կարգադրութեան համաձայն, հայոց զինւորական ծառայութիւնը երկրագործական աշխատութեանց եւ ճամբաներու շէ-

նութեանց յատկացւած ըլլալով եւ ձմեռւան եղանակին սոյն աշխատութիւնն թոյլատու չլինելու եւ այլն կարգ մը պատճառներով՝ հայ զինւորացուներէն մէկ մասը իրենց պարտականութեան դուրսը չէին գտնւած:

Արդ, երկրագործական եւ ճամբայի աշխատութեանց եղանակը արդէն սկսած եւ մանաւանդ վստահ որ կառավարութիւնը եւ ազգը ամէն միջոցներ խորհած են պաշտպանելու զինւորներու կեանքը, պատիւը եւ տունը մնացած ընտանիքը, ջերմապէս կը յայտարարենք, որ մեր ազգայինք ժամ առաջ ընդ առաջ երթան կառավարութեան պատէրին եւ փութան կատարել իրենց քաղաքացիական պարտականութիւնը:»

Ոչ մէկ բան օգնեց, եւ ապրիլ 3 - 4-ի զիւղերը Իշխանը սպանեցաւ, իսկ 7-ին կուր սկսաւ: Կոիւները, որոնց կեդրոններն էին Այդեատան, Քաղաքամէջ եւ Շատախ, արդիւնք էին միմիայն Դաշնակցութեան տարիներու գործունէութեան եւ անոր նախապատրաստական աշխատանքներուն: Աւելորդ չըլլար հոս բերել պատճէնը այն թռուցիկին, որ թուրքերէն լեզուով՝ կուր առջի օրը հրատարակեցաւ եւ զրկեցաւ թուրքերուն: Ահա այդ թռուցիկը. —

« Հայրենակիցներ՝,

» Արիւնուշտ առնաւուտ կուսակալ մը երկիրը պատերազմի ադէաներուն ենթարկելէ եւ անմիտ յարձակումներով մեր մօտաւորապէս 10,000 զինւորներու արիւնը ի դուր տեղ հոսեցնելէ ետք, այսօր, կուղէ այդ անդամութիւնը ծածկել վանեցիներու արեան մէջ: Ասոր համար է որ սահմանի վրա գտնուող զինւորները քաշելով՝ տեղւոյս անմեղ ժողովուրդը ոչնչացնել կուղէ: Խորհեցէք որ, ինչպէս ինքը կըսէ, այս երկրին մէջ անիկա ձի մը ունի միայն: Հետեւաբար, անիկա երկու ազգերու արիւնը հոսեցնելէ ետք, իր ձին հեծնելով երկրէն դուրս կելլէ ու փախչելով, երկիրը ու մասնաւորապէս ձեզ պիտի յանձնէ սահմանը անցնող թշնամիներու ձեռքը: Գիտցէք որ այդ կուսակալը՝ ծառէն ճիւղ մը կտրելու համար՝ կացինը արմատին կը զարնէ: Ծառին մէկ ճիւղն ալ դուք էք: Ծառը եթէ իյնայ, շատ լաւ կրնաք հասկնալ, որ ճիւղերն ալ միասին պիտի իյնան: Հետեւաբար, թէ՛ ձեր եւ թէ՛ ձեր զաւակներու իրաւունքն ու պահպանութիւնը չապահովող այս անիրաւ կուրին մասնակից եթէ ըլլաք, երկու ազգերու միջեւ ահարկու անդունդ մը բանալու օգնած պիտի ըլլաք: Դուք ալ ձեր կեանքը վտանդի ենթարկելէ ետք, շատ մօտիկ ժամանակ ձեր վրա պիտի հրաւիրէք անհաշիւ պատասխանատուութիւն մը եւ անոր չարաղէտ արդիւնքը: Մէկ խօսքով, եթէ երկրի փրկութեան եւ եր-

Ջանկուժեան փափաքող էք, անմիջապէս գործի սկսէք: Ըսէք Ձեզ-
դէթ պէյին, թէ տեղէ մը կառավարութիւնը կրնայ վերցելի, բայց
ազգերը մնալուն կը մնան: Ըսէք որ երկու ազգեր իրար պէտք չէ
զարնել տալ, դուք հիւր էք, իսկ մենք ընդմիշտ այս երկրին մէջ պի-
տի ապրինք, հետեւաբար, պահանջեցէք որ ինք այս երկրէն ելլէ եր-
թայ, պաշարումը վերցնէ եւ գաւառներուն մէջ տեղի ունեցող դէպ-
քերուն անմիջապէս վերջ տայ: Հակառակ պարագային, գործը իր
եւրին պիտի յանգի եւ վախճանը աղէտալի պիտի ըլլայ»:

7 ապրիլ, 1915

Վանի Հայ Ժողովուրդ

Մայիս 6-ին ուսական զօրքը մտաւ Վան, եւ ապա Արամ նշա-
նակեցաւ Վանի նահանգապետ: Այդ օրէն քայքայեցաւ Վասպուրա-
կանի Դաշնակցական կազմակերպութիւնը եւ ոչ մէկ դէր կրցաւ կա-
տարել Վանի իշխանութեան ամբողջ շրջանին, մինչեւ նահանջ:
Կեդր. Կոմիտէի երկու անդամներու ձեռքերը զուր անցան՝ մէկ կողմէ
կառավարութեան գլուխ գտնուող ընկերներուն համոզելու, որ ապա-
գայ հաւանական վտանգները ի նկատի ունենալով, մանր գործերու
ետեւէ չիման, միւս կողմէ՝ զսպիւու կազմակերպական շարքերը եւ
զանոնք ի վիճակի պահելու պայքարի եւ կուրի համար: «Աշխատանք»
թերթի այն ատենայ խմբագրականները պարզ ցոյց կուտան այն ու-
ղին, որմէ պէտք էր քալել, բայց զոր անտես ըրին մանաւանդ դուր-
սէն եկող եւ ներսի ընկերները արհամարհող ուժերը: Ու Վասպուրա-
կանը քանդակեցաւ յուլիս 18-ին, ահաւոր, աներեւակայելի խուճապով
եւ անտիրութեամբ: Կ. Կոմիտէի ընկերները տեղեկութիւն իսկ չու-
նէին այդ նահանջէն. կառավարութեան գլուխ գտնուող ընկերները
նախամեծար համարած էին խօսել եւ յայտնել զայդ ժողովուրդի ներ-
կայացուցիչներուն, բայց բնաւ կազմակերպութեան: Անկազմակերպ,
անպատասխանատու, խայտառակ այդ նահանջը տասնեակ հազարա-
ւոր կեանքեր խլեց Վասպուրականի ժողովուրդէն, որ ցայնօր կրցած
էր կուով փրկել իր գոյութիւնը: Վասպուրականի նահանջը, ինչպէս
Տոքթ. Լէփսիուան ալ կը հաստատէ, արգիւնք էր Ռուսիոյ Լոսպանով-
եան նշանաբանին — «Հայաստան առանց հայերու»: Եւ իրաւ, Վաս-
պուրականը եթէ մնար կանգուն՝ կը դառնար իսկական Հայաստան,
զերծ օտար տարրերէ, հարուստ եւ ուժեղ հայ տարրով:

Յուլիսեան նահանջէն ետք, օգոստոսին, երբ Վանը վերադարա-
ւեցաւ ուսւ բանակին կողմէ, Արամ՝ իբրեւ նահանգապետ՝ 7 - 800
հոգիով, կէս զինւած, կէս անզէն, փութաց Վան, բայց քիչ օրէն
զարձեալ ուսերը նահանջեցին, ու Արամը նորէն ինքզինքը գտաւ

Իրդերի ու Երեւան: Անկէ վերջ Արամ պաշտօնանկ եղաւ եւ անոր փո-
խարէն Վանի շրջանապետ կարգւեցաւ Տէրմէն, որու թեւին տակ
մտնելով՝ Վանի ռամկավարները յաջողեցան միլիցիական կազմա-
կերպութեան իրաւունքը յանձնել տալ Եկարեանին: Ասիկա, բնա-
կանօրէն դժուար էր տեսնել Վասպուրականին, որ մինչեւ այն ատեն
միմիայն Դաշնակցութիւնն էր տեսած գործի գլուխ:

Յունւարին, 1916 թւի, Բիւրոյի կողմէ Վ. Փափաղեան Երեւան
կուգայ եւ կուզէ խումբ մը մեր ընկերներէն Վան դրկել, կուսակցա-
կան գործերու համար: Կ. Կոմիտէի երեք անդամներ՝ Բուլկարացի
Լեւոն եւ Հմայեակ, կը մերժեն այդ առաջարկը եւ կառաջարկեն վե-
րականգնել Վասպ. Կեդր. Կոմիտէն, կնիքը վերադարձնել եւ Վաս-
պուրականի կազմակերպական գործերը թողուլ Կեդր. Կոմիտէին,
ինչ որ կընդունուի եւ յունւարին Բուլկարացի Գրիգորի ղեկավարու-
թեամբ ու Լեւոնի եւ Տիրգրան Բաղդասարեանի մասնակցութեամբ 12
հոգիէ բաղկացեալ դաշնակցական ձիաւոր խումբը, իբրեւ կամաւո-
րական բանակի մէկ մաս, Պարսկաստանի ճանապարհով կը մեկնի
Վան: Հոն էր նաեւ Կ. Համբարձումեան, իբրեւ Քաղաքներու Միու-
թեան լիազօր: Մեր ընկերները հետզհետէ կամբանան Վանի մէջ
Տէրմէնի ռամկավար իշխանութեան օրով եւ քիչ ատենէն զգացնել
կուտան, նոյն հակադաշնակցական Տէրմէնին՝ իրենց ուժը: Անոնք
կը մասնակցին ուսական բանակի կատարած գրեթէ բոլոր հետա-
խուզական գործողութիւններուն, իբրեւ տեղւոյն ծանօթներ եւ մե-
ծապէս կօթանդակեն բանակի յառաջխաղացման ու պատճառ կը դառ-
նան որ քիւրդեր միշտ քշին եւ հնարաւորութիւն չունենան հաստատ-
ւելու: Նոյն մեր ընկերներու շնորհիւ է, որ Սօշապ հաստատուած
քիւրդերու վրա տեղի ունեցաւ յարձակում եւ տեղահանեցան անոնք
ու քշեցան:

1916 թւականին եւ Տէրմէնի շրջանապետութեան ընթացքին,
Վանի մէջ գործի վրա էին հետեւեալ ընկերութիւնները. — 1) Քաղաք-
ներու Միութիւն, 2) Գիւղատնտեսական Ընկերութիւն, 3) Նպաստա-
մատոյց, 4) Հայաստանի Վերաշինութեան Յանձնաժողով, 5) Ամե-
րիկեան Կոմիտէ, 6) Բարեգործական Ընկերութիւն եւ 7) Տատեանայի
Կոմիտէն: Սոյն ընկերութիւնները մեծ եռանդով եւ մրցակցութեամբ
ձեռնարկած էին Վասպուրականի վերաշինութեան գործին եւ ժողո-
վուրդը հետզհետէ աւելի մեծ թափով կը լեցէր Վասպուրական՝
վերադառնալով Կովկասէն եւ Պարսկաստանէն, այնպէս որ 1916-ի
ամառը Վասպուրականը կը ներկայացնէր 50,000-ի հասնող բնակ-

չութիւն մը, որ արդէն բաւական բարեկեցիկ վիճակի հասած էր :

Այս կացութիւնը երկար չի տեւեր . յուլիսի վերջերը եւ օգոստոսի սկիզբը Վասպուրականը արդէն կը բռնէ նահանջի ճամբան . այս դաղթի ընթացքին, մեր ընկերները, որոնք իրենց հետ ունէին մինչեւ 70-ի հասնող զինւորներ, կը մնան Վան եւ ուսական բանակին հետ կը կուին քիւրդերու եւ թուրքերու դէմ, որով վտանգը կը հեռանայ թէեւ, բայց ժողովուրդը արդէն տեղահանուած կըլլայ : Այս դաղթէն ետք Վասպուրականի շրջանը մնացողներու եւ ճամբայէն վերադարձողներու թիւը կիջնայ 10 - 12,000-ի : Եկարեանի միլիցիան կը վարկաբեկի, ինքը կը հեռանայ եւ տեղը կանցնի Չանկալեան, վերակազմեալ հնչակեան մը, որ ընկած էր մեր ընկերներու ազդեցութեան տակ եւ դժուած ուսման վարներու եւ Եկարեանի հետ : Չանկալեան այնուհետեւ Վանի մէջ կը դործէ մեր տեղւոյն ընկերներու խորհուրդով եւ մեր զինուած ուժերու օժանդակութեամբ : Սոյն նահանջէն ետք ընկերակցութիւններէն Վան կը մնան Բարեգործական Ընկերութիւնը, որու լիազօր Օհանջանեան, ոչ - դաշնակցական մը, նոյնպէս կը դործէ մեր ընկերներու թելադրութեամբ եւ խորհուրդներով ու չափազանց մօտ կը զգայ ինքզինքը Դաշնակցութեան, Գիւղատնտեսական Ընկերութիւնը, որու գործիչները մեր ընկերներէն էին, եւ Քաղաքներու Միութիւնը, որու լիազօրը Կ. Համբարձումեանն էր : Կը ստեղծուի դրութիւն մը, ուր հանդէս կուգայ նորէն Դաշնակցութիւնը իր ամբողջ ուժով, հարկաւ ոչ յայտնապէս :

Հետզհետէ կացութիւնը կը սկսի բարելաւել, երբ տեղի կունենայ Վասպուրականի հինգերորդ դաղթը, նոյեմբեր 9-ին : Նախորդ նահանջէն ի վեր ուս բանակը Հայոց Ձորի շրջանը իր պաշտպանութենէն դուրս թողած էր թէեւ, բայց 2500-ի չափ ժողովուրդը իր ընկերով հաստատուել էր հոն եւ մեր զինուած ուժերուն ապաւինած՝ վար ու ցանքս կընէր : Երբ Հայոց Ձորի մեր խումբերը կենթարկւին քիւրդական եւ թուրքական ուժերու յարձակման, ուս զօրքը օգնութեան չերթար, որով կուր կը փոխադրուի Արեւստանի պատերուն տակ, ուր ուս սակաւութիւ զօրքը՝ մեր զինւորներու օժանդակութեամբ՝ ետ կը մղէ յարձակումը, երբ արդէն Հայոց Ձորի եւ Վանի բնակիչները դաղթեր եւ լեցեր էին Թիմարի շրջանը ու բռներ նահանջի ճամբան : Այս կուրներու մէջ մերոնք, Լեւոնի եւ Տիգրանի ղեկավարութեամբ, մեծ քաջագործութիւններ կը կատարեն, չնայելով որ նոյնիսկ կուրներու ատեն զինաթափութեան կենթարկւին ուսաց կողմէ, որոնք արդիւած էին ժողովուրդին գէնք կրելը : Այս կուրներէն առաջ եւ ետք մեր զինուած ուժերը կը շարունակեն իրենց

հետախուզութիւնները ուս հրամանատարի հրամանով եւ ամէն անդամուն ալ պատճառ կը դառնան, որ Խօլապի եւ Հայոց Ձորի սահմաններուն մօտեցող քիւրդերը քշուին եւ հեռանան : Այս դաղթի հետեւանքով 4000 հոգի միայն կուրկաս եկան, իսկ միւսները մնացին դարձեալ Վանի շրջանին մէջ :

1917 փետրուարեան յեղափոխութիւնը կուգայ նոր շրջան մը բանալ նաեւ Վասպուրականի մէջ : Յեղափոխութեան ալիքները ուշ կը հասնին հոն : Մարտ 27-ին, մեր ընկերները կը նախաձեռնեն կազմել մարմին մը, որուն նախ քաղաքապետական մարմին անուն կուտան, եւ կը սկսին քշել ուս չինովնիկները տեղւոյն զինւորական մարմնի մասնակցութեամբ : Վան կերթան զօրքի համար կոմիսարներ՝ յեղափոխութիւնը իրագործելու համար : Սոյն կոմիսարները օրինական մարմին կը ճանչնան վերոյիշեալ շրջանային մարմինը : Ապրիլ 7-ին, Վասպուրականի Կ. Կոմիտէն՝ յեղափոխութեան ոգեւորութեան տակ՝ կը սօնէ ապրիլեան կուրներու տարեդարձը եւ կը կատարէ բացումի հանդէսը «Ազատութեան Լոյս» ընթերցատան : Կամաց - կամաց Վասպուրականի պետական - վարչական ամբողջ իշխանութիւնը կանցնի մեր ընկերներու կազմած Շրջանային Վարչութեան, որ կը կազմակերպէ դատարան, ոստիկանութիւն, տնտեսական, դաղթականական մարմիններ, ուսումնական խորհուրդ եւն . ճիւղեր ու կը վճնտէ ուս չինովնիկները :

Ապրիլ 23-ին կը դումարուի Վասպուրականի Շրջանային Ժողովը, 180 պատգամաւորներու մասնակցութեամբ : Ժողովին կը հրաւիրուին նաեւ ընկերութեան ընկեր ներկայացուցիչները, ինչպէս նաեւ հայկական հինգերորդ զնդի դաշնակցական սպաները : Օրակարգի հարցերը կըլլան՝ 1) Ձեկուցումներ շրջանէն, 2) Ձեկուցում Կեդր. Կոմիտէի, 3) Շրջ. Վարչութիւն, 4) «Աշխատանք» թերթը, 5) Գործող կազմակերպութիւնները Վասպուրականի մէջ, 6) Վերաբերմունքը քիւրդերու հանդէպ, 7) Ինքնապաշտպանութիւն եւ միլիցիա, 8) Ներդաղթ եւ ազգաբնակչութեան տեղաւորումը :

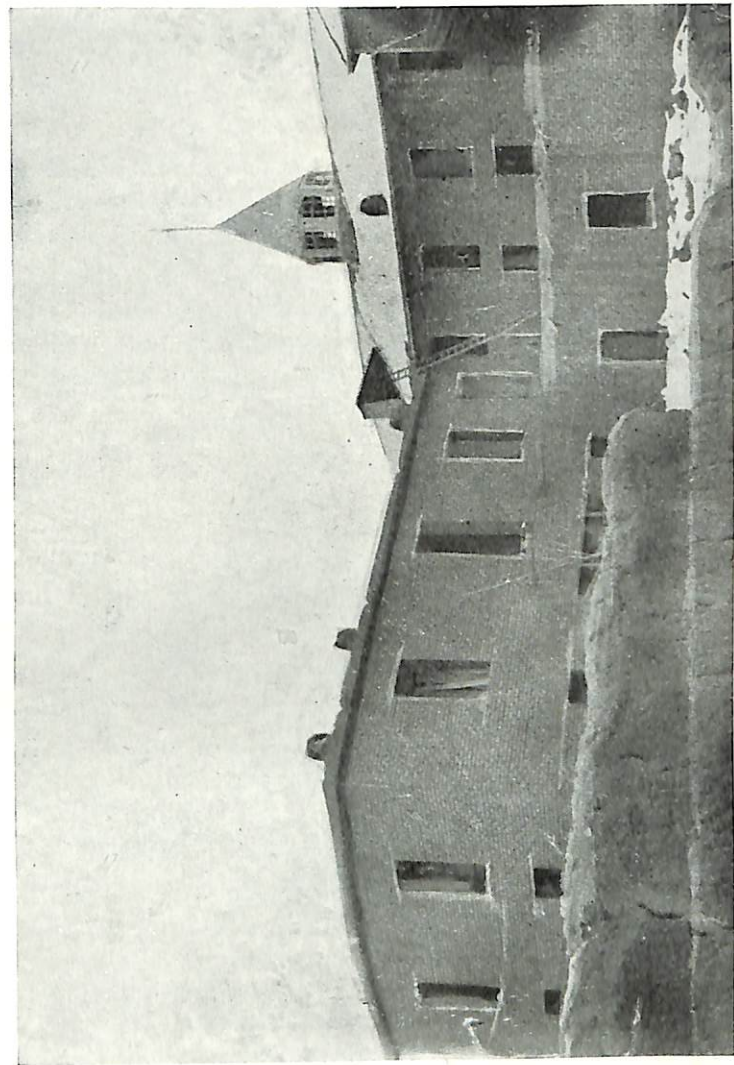
Երբ ժամանակաւոր կառավարութիւնը հիմնեց Թուրքահայաստանի զենեթալ նահանգապետութիւն, Կ. Համբարձումեան, որ Շրջ. Վարչութեան նախագահն էր, նշանակեցաւ Վանի կոմիսար եւ ապա եղաւ Վանի նահանգային կոմիսար : Ընկ. Կ. Համբարձումեան կոմիսար դառնալով՝ կը պահպանէ Շրջ. Վարչութեան գոյութիւնը նոյնութեամբ գրեթէ եւ բոլոր կարեւոր խնդիրները կենթարկէ անոր որոշման :

Կացութիւնը երթալով կը բարդանայ ճակատին վրա: Զօրքը հետզհետէ կը թուլնայ: Զինւորները կը սկսին միտինդներ ընել աս-վերջ եւ հրամանատարի հրամանը ժողովներու ենթարկել: Այսպէս, Ոստանէն հետախուզութեան երթալու հրամանը չի գործադրելը. բայց, երբ նոյեմբերին երեք ամսայ պաշտօնական զինադադարի լուրը հասաւ ճակատ, զինւորը այլեւս մոռցաւ իր զինւորի պարտքը, եւ վերադարձի մասին սկսաւ մտածել՝ նախապէս՝ պատրաստելով ատոր, թալանելով, կողոպտելով պետական եւ մասնաւոր գոյքերը:

Տեսնելով ճակատին մէջ սպառնացող վտանգը՝ ձեռնարկեցինք, առանց դուրսէն որ եւ է հրահանգ ստացած ըլլալու, տեղւոյն վրա զինւորական ուժ գոյացնել: Նոյեմբեր 24-ին կազմեցինք դաշնակցա-կաններու ընդհանուր ժողովը, ուր երկրի պաշտպանութեան հարցը քննութեան առնելով, կոչ ըրինք ընկերներուն մտնել զինւորական շարքերը: 27-ին կազմեցինք մեծ միտինգ մը, ուր ընկերները մանրա-մասնօրէն ներկայացուցին սպառնացող վտանգը եւ նոյնպէս հրաւի-րեցին ժողովուրդը դէպի վէճ: Մէկ քանի օրւայ ընթացքին, միլիցիա անլան տակ, մենք կազմեցինք 5000-ի հասնող ուժ մը, որու մէկ մա-սը անմիջապէս ճակատ զրկւեցաւ: Տեղական զինւորական ուժերը կազմակերպելու ձեռնարկին մեծ ուժ տաւ՝ իր խորհուրդներով եւ օժանդակութեամբ՝ զօրավար Սիլիկեան, որ նոյն ատեն Վանի ոռւս զօրաց հրամանատարն էր, որու մասին մենք Վանէն Կովկասի ըն-կերներուն միշտ գովասանական խօսքեր ըրինք:

Յունւար 14-ին կունենանք բայրազական ժողով, 85 ներկայացու-ցիչներէ բաղկացեալ: Ժողովը, ի մէջ այլ հարցերու, որոշեց մերժել Կովկասի մէջ կազմած թուրքահայ եւ ոռւսահայ զինւորական առան-ձին մարմիններ եւ գունդեր եւ պահանջեց որ ստեղծւի մէկ իշխա-նութիւն եւ զինւորական մէկ բանակ: Նոյնպէս, որոշեցաւ բարւոք յարաբերութիւններ ստեղծել քիւրդերու հետ, որուն անմիջապէս ձեռնարկւեցաւ եւ տաւ իր դրական հետեւանքները: Այսպէս, երբ Վասպուրականի ժողովուրդը մարտին բռնեց նահանջի ճամբան դէպի Պարսկաստան, Սարայի շրջանին մէջ, Նօշարի քիւրդերը չկտրեցին մեր ճամբան: Նոյնպէս, նոյն Նօշարի քիւրդ աղաները եղան առաջին անգամ, որ մեզի հաղորդեցին Կամուրջի թուրքական հրամանատա-րի այն հրամանը, որ զրկւած էր քիւրդերուն եւ կը հրահանգէր ա-նոնց՝ ոտքի ելլել եւ կտրել հայերու նահանջի դիժը՝ յայտնելով որ իրենք չուտով պիտի սկսին յառաջխաղացման:

Տեսնելով որ դէպքերը արագօրէն կը զարդանան եւ Վանի կո-

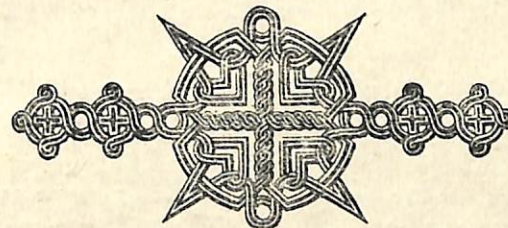
ՎԱՆ. - Աշխատանքի Տուն (Զախ քիւր եւ թասնրապարտի տամիքը):

միսարիատը չի կրնար ընդառաջ երթալ օրևայ ընդհանուր պահանջներուն եւ կազմակերպել դիմադրական ուժը, Կ. Կոմիտէն կորոչէ կազմել նոր ձեւով կառավարութիւն մը, անկախ կոմիսարիատի : Առաջարկը կը ներկայացուի Կ. Համբարձումեանին, որ սիրով կընդունի եւ կը կազմուի՝ Համբարձումեանի նախագահութեամբ՝ աշխատանքի բաժանման սկզբունքով, կառավարութիւն մը, որ մեծ եռանդով գործի կը ձեռնարկէ եւ դրական արդիւնքներու կը յանգի :

Վասպուրականի մէջ, ռուսական զօրքերու մեկնումէն ետք, կը մնայ հայկական հինգերորդ պոլկը (գունդը), մօտաւորապէս 1000 հոգի : Հինգերորդ պոլկի մնալը դարձաւ չափազանց դայթակղալի եւ անվերջ խռովութիւններու բռն : Անոնց մէջ սկսաւ շարժումը՝ Կովկաս վերադառնալու. այս պատճառով ներքին կռիւներ եւ սպանութիւններ վերջ չունէին : Ու այն օրը, մարտ 8-ին, երբ Ոստանի ճակատին վրա սկսաւ առաջին յարձակումը, անոնք ճամբայ ելան դէպի Կովկաս :

1919 թ.

Երեւան

ՀԱՅ-ՎՐԱՑԱԿԱՆ ՄԻՈՒՔԻՆԸ

Վերջերս, կովկասեան տարագրութեան շրջաններում շատ է խօսուում — եւ խօսուում է կիրքով ու յուզումով — Հայ — վրացական Միութեան մասին: Աւելորդ չենք համարում «Վէմ»-ի ընթերցողներին ծանօթացնել այդ Միութեան եւ նրա շուրջ ստեղծւած ազմուկին:

Հայ — վրացական մերձեցման հարցը նոր չէ արտասահմանում: Դրա անհրաժեշտութիւնը գիտակցել է երկու կողմից էլ, բայց այդ ուղղութեամբ կատարւած բոլոր փորձերը ցարդ անցել են առանց դրական արդիւնքի: Անյաջողութեան պատճառներէն մէկն էլ, անշուշտ, այն էր, որ բանակցութիւնները տեղի էին ունենում պաշտօնական հողի վրա եւ բանակցող կողմերը դեռ բոլորովին ազատազրուած չէին իրենց հետ հայրենիքից բերած կանխակալ կարծիքներից ու նախապաշարումներից միմեանց վերաբերմամբ: Էական դեր էր կատարում, ի հարկէ, եւ հայերի ու վրացիների հետապնդած քաղաքականութեան տարբեր հակումը:

Վերջին փորձը բխում է հայ ու վրացի մասնաւոր շրջաններից եւ կրում է անհատական բնոյթ: Մի խումբ մտաւորականներ վրացիներից ու հայերից, զգալով հայ — վրացական բարեկամութեան անհրաժեշտութիւնը ո՛չ միայն Հայաստանի ու Վրաստանի, այլ եւ ողջ Կովկասի համար, նախնական մի շարք խօսակցութիւններից յետոյ, 1936 թ. մայիսին հիմք են դրել Հայ — վրացական Միութեան, որի անդրամիկ Կոչը, հրատարակւած նոյն ամսին, ներկայացնում է այդ Միութեան նպատակները:

Կոչը հրաւիրելով հանրային ուշադրութիւնը միջազգային խառնակ վիճակի վրա՝ հնարաւոր է համարում «Ռուսական Խորհրդային Կայսրութեան փլուզումը», որի հետեւանքով ստեղծւելիք վերիվայրումները կարող են մտանդի տակ դնել Վրաստանի եւ Հայաստանի ժողովուրդների կեանքը:

Հիմնւելով երկու ժողովուրդների անցեալ պատմութեան վրա՝

կոչը ցոյց է տալիս, թէ հայերի եւ վրացիների զօրութեան հիմքը եղել է երկու ժողովուրդների միութիւնը: Ռուսական տիրապետութիւնից յետոյ, հայերն ու վրացիները հեռացան իրարից: Ռուսական քաղաքականութիւնը — ցարական թէ խորհրդային — ձգտել է եւ ձրգտում է պառակտել ու ջլատել կովկասեան ժողովուրդները: Ներկայ Ռուսաստանը՝ գործակցելով թիւրքերին՝ Անդրկովկասի համար վատթար վիճակ է ստեղծել եւ, հնարաւոր բարդութիւնների դէպքում, պատրաստ է մեր երկիրը ձգել թիւրքերի ձեռքը, որոնց հետ, այդ իմաստով, նոյն իսկ գաղտնի պայմանագիր է կնքել: «Ի գործադրութիւն այդ պայմանագրի, ասում է Կոչը, Թրքական դիւաւոր սպայակոյտը արդէն սկսած է եռանդուն աշխատանքներու՝ Կարսի եւ Արդահանի շրջանները ռազմական վիճակի մէջ դնելու համար: Այս նպատակով է, որ ան նոր երկաթուղիներ կը ձգէ դէպի Անդրկովկասի սահմանները, նորանոր ճանապարհներ կը շինէ եւ խոշոր զինուորական կեդրոնացումներ կընէ իր «արեւելեան վիլայէթներու» մէջ:

Ահա՛ այսպիսի պայմաններում, «աչքի առջեւ բերելով թէ՛ ներկայի եւ թէ՛ սպագայի դէպքերն ու հաւանականութիւնները, որոնք այնքա՛ն սպառնալից են Անդրկովկասի համար, Հայ — Վրացական Միութիւնը սրտադին կոչ կընէ, առանց խմբակցական եւ կուսակցական խտրութեան, բոլոր հայերուն եւ վրացիներուն՝ լինին անոնք հոն, հայրենիքին մէջ, թէ այստեղ՝ արտասահման, որ ամենքը իրենց բարոյական, մտաւոր եւ նիւթական ուժերը մէկտեղելով՝ մէկ ամուր հայ — վրացական կուսն կազմեն, ինչպէս կընէին իրենց հին նախնիքները նման պարագաներու մէջ»:

Հայերի եւ վրացիների միջեւ եղած վիճելի հարցերը Հայ — Վրացական Միութիւնը յոյս ունի սպագային լուծել «բարեկամօրէն եւ երկուստեք հարեւանական շահերը նկատի առնելով»:

«Հայ — Վրացական Միութիւնը մտած է նաեւ, որ հայերու եւ վրացիներու բազմադարեան հարեւանները՝ Ազրբէյջանցիք ու Հիւսիս Կովկասի լեռնականները, որոնց հետ անոնք ընդհանուր շահեր եւ նպատակներ ունին, բացառիկ համակրանքով կը դիմաւորեն հայերի եւ վրացիների միացման գործը: Չէ՞ որ այս երկու ժողովուրդներու բաժնւած լինելը պատճառներէն մին եղաւ, որ մենք, մօտիկ անցեալին կորսնցուցինք մեր ընդհանուր հայրենիքը՝ Ազատ Կովկասը: Մենք համոզւած ենք, որ կովկասեան ժողովուրդներու միացումը մեր օրերուն այլեւս անիրականալի երազ չէ»:

«Միութիւնը, կովկասեան միւս հանրապետութիւններու կողքին,

կը պահանջէ Հայաստանի եւ Վրաստանի անկախութիւնը ազգային հողերու աշխարհի սահմաններով, որ բաւարար լինեն անոնց բնական պետական գոյութեան համար»:

«Միութիւնը կը հետապնդէ նաեւ, որ կովկասեան չորս ազատ հանրապետութիւնները սերտօրէն միանան եւ միահամուռ ուժերով պաշտպանեն իրենց երկիրները ամէն մի ոտնձգութեան դէմ, ուրկէ ալ ան դալու լինի»:

Կոչը վերջանում է սրտաուռէ հրաւերով ուղղւած հայերին եւ վրացիներին, որ ամենքը տրամադրեն իրենց «ոյժը, տաղանդը եւ միջոցները ի խնդիր հայերու եւ վրացիներու միութեան»:

Ուլըբ⁶ ր էին Կոչի հեղինակները, ինչ իսուեր համախմբած էին Միութեան շուրջը, — հրապարակի վրա անուններ ու կազմակերպութիւններ չկային: Բայց կոչի մէջ արծարծւած խնդիրներն ու յստակ հարցադրութիւնը շուտով գրաւեց հանրային ուշադրութիւնը, եւ Հայ – Վրացական Միութիւնը ամիսներ շարունակ եւ մինչեւ այսօր էլ դեռ զբաղեցնում է տարազիր կովկասցիների միտքը:

Ամենից առաջ, ահագանդ հնչեցրեց լեռնական Հայրար Բամատի «Կաւկազ» թերթը, որ Հայ – Վրացական Միութեան մէջ տեսաւ կովկասեան հարեւանների եւ Թիւրքիայի դէմ ուղղւած մի դաւ, այլ եւ մի փորձ ստեղծելու Կովկասում քրիստոնէական մի միութիւն ընդդէմ մահմեդականութեան: «Կաւկազ»-ում լոյս տեսած յօդւածներն ու խմբագրականները դատապարտում են անջատ համաձայնութիւնների եւ երկու ճակատի քաղաքականութիւնը. Կովկասի ժողովուրդները պէտք է կազմեն մէկ ընդհանուր միութիւն եւ պայքարեն «Հիւսիս»-ի դէմ՝ բարեկամ ու նեցուկ ունենալով «Հարաւը»:

«Կաւկազ»-ից յետ չմնացին եւ կովկասեան ուրիշ խաւեր: Այսպէս, Հայ – Վրացական Միութեան հակառակ արտայայտեցին նաեւ ազրբէյճանցիք՝ Ռասուլ – Չադէ եւ այլն: Վրացի մենչեւիկները սկզբում համակրանքով վերաբերեցին Միութեան դադափարին, յետոյ երկրի մի դիրք բռնեցին եւ՝ միացան հակառակորդներին: Խնդիրը տարեց եւ, այսպէս կոչւած, Կովկասեան Համադաշնակցութեան Խորհուրդի քննութեան: Ռասուլ – Չադէի «Կուրտուլաջ» թերթի 20րդ (յունիսի) համարում գետեղւած է այդ Խորհուրդի հանած հետեւեալ բանաձեւը. —

«Մանօթանալով «Հայ – Վրացական Միութիւն» անունը կրող ինչ որ մի անանուն խմբի կողմից հայ եւ վրացի ժողովուրդներին ուղղւած ծրագրի բնագրին, Կովկասեան Համադաշնակցութեան Խոր-

հուրդը իր պարտքն է համարում յայտնել ի դիտութիւն ընդհանուրին հետեւեալը.

1) Ո՛չ Կովկ. Համ. Խորհուրդը, ո՛չ նրա կազմի մէջ մտնող ազգային կենտրոնները ոչինչ չզխտեն այդ ծրագրի մասին: Թէ այդ ծրագրիը տարածող անձերը ումնի՞ց են բաղկացած՝ այս կազմակերպութիւններին ոչինչ յայտնի չէ:

2) Իրբեւ սկզբունք ողջունելով ամէն մի մերձեցում Կովկասի ժողովուրդների միջեւ՝ Կովկ. Համ. Խորհուրդը գերադասելի է համարում այդ ժողովուրդների միութիւնը քաղաքական մէկ կազմակերպութեան ծոցում: Այդպիսի կազմակերպութիւն արդէն գոյութիւն ունի յանձին Կովկ. Համ. Խորհուրդի: Այս կազմակերպութեան մարմինների մէջ տեղ է վերապահւած եւ Հայաստանի համար:

3) Կովկ. Համ. Խորհուրդի կարծիքով՝ անջատ համաձայնութիւնների կնքումը կովկասեան ժողովուրդների այս կամ այն խմբակցութեանց միջեւ՝ ցանկալի չէ եւ վնասակար է: Անկասկած է, որ նման նախաձեռնութիւնները կարող են քայքայել Կովկասի միութիւնը եւ պառակտում ու թշնամանք յառաջ բերել:

4) Կովկ. Համ. Խորհուրդը իմասնաւորի յիշեցնում է, որ սահմանային վէճերը եւ համանման վիճելի հարցերը կը լուծւին ընդհանրական համաձայնութիւններով եւ կամ պարտադիր իրաւարարութեամբ միայն, զլիաւոր նպատակի իրադործումից՝ Կովկասի ազատագրումից յետոյ »:

Չպէտք է մոռանալ, որ Կովկ. Համ. Խորհուրդի նախագահը Նոյ Ժորդանիան է: Նոյն Նոյ Ժորդանիան նախագահն է եւ Վրաց Ազգային Կեդրոնի, որի պաշտօնաթերթ «Իստուկիդեբելի Սակարուվելօ»-ն իր յունւարի (131-րդ) համարում յայտարարում է, թէ Կովկ. Համ. Խորհուրդի վերեւ բերւած «բանաձեւը իր ժամանակին ընդունել է եւ Վրաց Ազգ. Կենտրոնի կողմից», ասել է Վրաց Ազգ. Կենտրոնն էլ հակառակ է արտայայտել Հայ – Վրացական Միութեան:

Այս բոլորից յետոյ, բնականաբար, վրացի մենչեւիկներն էլ չէին կարող լուռ մնալ: Եւ ահա իրենց պաշտօնաթերթ «Բրձոլիս Խմա»-ի յունւարի (68-րդ) համարում կարդում ենք հետեւեալը.

«Մեր խմբագրութեան անդամները ստացել են Պ. Դատա Վաչնաձէի ստորագրութեամբ մի հարցարան, որտեղ խոստացում է մեր պատասխանները հրատարակել «Միութեան» «Տեղեկատու»-ի մէջ: Ոչ մի ցանկութիւն չունենալով այդ «տեղեկատու»-ի աշխատակից դառնալու, մեր ընդհանուր պատասխանը մենք տալիս ենք ուղղակի մեր թերթում»:

Վրաց սոցիալ - դեմոկրատիան հէնց սկզբից եղել է եւ այսօր էլ է միջազգային համերաշխութեան եւ դորածկցութեան դրօշակիրը :

Հէնց սկզբից նա կանգնած է եղել կովկասեան ժողովուրդների մերձեցման եւ միութեան գետնի վրա եւ այդպէս է ստեղծել համակովկասեան կենտրոնական կազմակերպութիւն :

Նա մասնակցել է բոլոր ազգերի բանւորների, գիւղացիների եւ ընդհանրապէս դժգոհ զանգւածների վարած պայքարին եւ ընթացել է նրանց հետ ձեռք ձեռքի :

Կուսակցութիւնը միշտ կանգնած է եղել եւ շարունակում է կանգնած մնալ կովկասեան միութեան տեսակէտի վրա, ուր հելէնի ու հրէայի խտրութիւն չլինի :

Կուսակցութիւնը միշտ մերժել է եւ այսօր էլ մերժում է նախընտրութիւն անել հարեւանների մէջ, մօտենալ մէկին եւ հեռացնել միւսին, հակադրել նրանց միմեանց եւ խռովութիւն սերմանել նրանց մէջ : Յեղափոխութիւնից յետոյ, կուսակցութիւնը դործօն կերպով նախաձեռնել է Անդրկովկասեան Դաշնակցութեան ստեղծման, որի մէջ պէտք է մտնէր եւ Հիւսիսային Կովկասը :

Այդ Դաշնակցութեան կործանման օրը, իրրեւ հետեւանք պատմական հանգամանքների, կուսակցութիւնը բարձրացրեց կովկասեան միութեան վերականգնման դրօշը՝ հռչակելով համադաշնակցութեան ձեւը :

Կուսակցութիւնը միշտ մերժել է եւ այսօր էլ մերժում է նախընտրադրած է երեք հանրապետութիւնների համապատասխան ներկայացուցիչների կողմից, կեցածէ նրա տեսակէտի վրա եւ պաշտպանում է նրան :

Ի նկատի ունենալով մեր կուսակցութեան այսպիսի անցեալը եւ մնալով նոյն պլատֆորմի վրա մինչեւ օրս էլ, մենք պաշտպանում ենք մերձեցումն ու բարեկամութիւնը կովկասեան ժողովուրդների եւ նրանց ներկայացուցիչներին՝ ովքեր եւ ուր էլ լինեն վերջիններս, բայց վճռականապէս մերժում ենք որ եւ է անշատ կազմակերպութիւն նրանց մէջ, որ քաղաքականապէս փնասակար է եւ կազմակերպական տեսակէտից քայքայիչ այդ միութեան համար : Այդպիսի անշատ մարմինների մէջ մենք երբեք չենք մտել, չենք մտնում եւ միշտ էլ պիտի պայքարեն նրանց դէմ : «Բրձոյիս Խմա»-յի խմբագրութիւն :

Վրաց մտայնութեան արտայայտութիւնները ամբողջացնելու համար, առաջ բերենք եւ նացիոնալ - դեմոկրատ «Մամշորթո»ի (№ 19 - 20) կարծիքը : Այս թերթը օգտակար է համարում Հայ - Վրացական Միութիւնը, բայց նրան դիւր չեն գալիս ո՛չ Միութեան Կոչը,

ոչ էլ «տեղեկատու»-ները : «Այդ ելոյթը, ասում է թերթը, բացասական տպաւորութիւն է թողել ազրբէջանցի, լեռնական, վրացի եւ, կարծում ենք, նաեւ հայ շրջանների վրա : Հայ - Վրացական Միութեան Կոչի երեւան գալը, այսպիսի մի վայրկեանին, շատերի վրա այն տպաւորութիւնն է թողել, որ հայերն ու վրացիները հեռացել են ընդհանուր կովկասեան պլատֆորմից եւ անշատ կեցածք են որդեգրել» :

Վերջապէս, անհետաքրքրական չեն կարծիքները մի շարք վրացի դործիչների, որոնք ի պատասխան «Տեղեկատու»-ի խմբագրութեան դրած հարցերի՝ արտայայտել են միութեան մասին : Նախկին նախարար Գ. Ժուրուլի, Թիֆլիսի համալսարանի նախկին ուսուցչապետ Գ. Խոջալաւա, 1924 թ. ապստամբութեան պետերից զօր. Չաւչաւաձէ, Հոովմի նախկին դիւան. ներկայացուցիչ Ջազելի, նոյն իսկ «Պրոմէթէ»-ի խմբագիր Գ. Գվաղաւան՝ բոլորն էլ միաբերան ջերմ խօսքերով արտայայտում են ի նպաստ հայ - վրացական մերձեցման եւ Հայ - Վրացական Միութիւնը նկատում են դրական ազդակ կովկասեան ժողովուրդների ազատազրկական պայքարի յաջողութեան տեսակէտից : Արտայայտող բոլոր անձերն էլ վրաց հասարակական մտքի աջ հատուածին են պատկանում :

Աւելորդ չենք համարում առաջ բերել եւ «Դաւում. Սակարտվելո»ի կարծիքը : Ինչպէս յայտնի է, այս պաշտօնաթերթը խմբագրում է Վրաստանի Փարիզի նախկին դեսպան Ակ. Չխենկելին : Յունւարի համարում խմբագրութիւնը «էլի Հայ - Վրացական Միութեան մասին» մի ընդարձակ յօդուածում, մանրամասն քննութեան է առնում կովկասեան ժողովուրդների փոխյարաբերութիւնը եւ մեղադրում է հայերին, որ նրանք դուրս են մնում «Կովկասեան Համադաշնակցութիւնից» : Վրաց Ազգ. Կենտրոնի պաշտօնաթերթը յորդորում է հայերին, բաւականաճալ Հայաստանի ներկայ սահմաններով եւ միանալ Կովկասի միւս ժողովուրդներին : Միացեալ Կովկասը պէտք է «քնականն յարաբերութիւններ ստեղծէ հարեւան Թիւրքիայի եւ Իրանի հետ» եւ աշխատէ ազատել Ռուսաստանից : «Դաւում. Սակարտվելո»-ի «խորին համոզումով, մեր շահերը ոչնչով չեն հակասում եւ բոլորովին ներդաշնակ են նրանց (Թիւրքիայի եւ Իրանի) շահերին : Նրանք մեզանից լաւ գիտեն, որ Ռուսաստանի ներկայութիւնը Կովկասում՝ մշտական եւ անընդհատ սպառնալիք է թէ՛ Թիւրքիայի եւ թէ՛ Իրանի համար : Կարմիր թէ սպիտակ Ռուսական Կայսրութիւնը ո՛չ մի պայմանով ընդունելի չէ թէ՛ մեզ եւ թէ՛ նրանց համար» : Վրաց Ազգ. Կենտրոնի թերթը իրեն համար «սուրբ պարտականութիւն

է համարում եղբայրաբար եւ ընկերաբար հրաւիրել Հայաստանի եւ նրա քաղաքական կազմակերպութիւնները պատասխանատու դեկավարներին, ինչպէս եւ Կովկ. Համ. Խորհրդին, որքան կարելի է շուտ, դործնական բանակցութիւններ մէջ մտնել՝ անհրաժեշտ դործակցութիւնը հաստատելու համար: Ժամանակը չի՛ սպասում»:

Այստեղ, փակագծի մէջ, մի խօսք էլ ասենք «Դառում. Սակարս-վէլո»-ի հետեւեալ ծանր մեղադրանքի առթիւ: Վրաց Ազգ. Կենտրոնի պաշտօնաթերթը, նոյն յօդուածում, հնարաւոր է համարել պատմական հետեւեալ յիշեցումը անել.

«Յիշեցնենք հետեւեալ խիստ լուրջ, ուղղակի ողբերգական բանակցութիւնները, որոնք տեղի ունեցան ամբողջ 1925 թ. ընթացքին եւ որոնց մասնակցում էին չորս ժողովուրդների ղեկավար մարմինները, ներկայութեամբ կուսակցութեանց պարագլուխների, ճիշտ խորհրդատուների պէս: Ինչո՞վ վերջացան այդ բանակցութիւնները: Կատարեալ ձախողանքով: Ո՞վ էր պատճառը: Հայերը: Ինչո՞ւ: Որովհետեւ հայերը յայտարարեցին, թէ՛ մենք սկզբունքով ընդունում ենք համադաշնակցութիւնը, բայց չենք կարող ստորագրել: Ինքն ըստինքեան հասկանալի է, թէ նրանք բերին իրենց պատճառները՝ սահմանների վէճը Կովկասի ներսը եւ «միացեալ» Հայաստան, այսինքն՝ էլի նոյն վէճը Կովկասից դուրս, Թիւրքիայի հետ: Դրա հետեւանքով վերջ դտաւ չորս ինքնուրոյն ժողովուրդների համագործակցութիւնը»:

Վրաց Ազգ. Կենտրոնի պաշտօնաթերթին մեր կողմից պէտք է յիշեցնենք, որ նա չարաչար մեղանչում է ճշմարտութեան դէմ: Կովկասեան ժողովուրդների համագործակցութիւնը «վերջ դտաւ» ո՛չ թէ հայերի պատճառով, այլ որովհետեւ 1921 թ. համաձայնութիւնը ստորագրող վրացիները եւ ազրբէջանցիները չյարգեցին իրենց ստորագրութիւնը եւ պահանջեցին դուրս ձգել այդ համաձայնութեան 7-րդ կէտը Հայաստանի սահմանների վերաբերեալ: «Դառում. Սակարսվէլո»-ն կարող է ասել, թէ Վրաստանի շահերը այդպէս էին պահանջում, բայց իրաւունք չունի իրենց մեղքը ուրիշների վրայ փաթաթելու:

Այս բոլորի հանդէպ, Միութեան ղեկավարները պէտք զգացին մի անգամ եւս բացատրել իրենց նպատակները: Երեք լեզուով՝ հայերէն, վրացերէն եւ ռուսերէն հրատարակուող Bulletin de l'Union Arméno - Géorgienne -ի վերջին (յունւարի) համարի «Հայ - Վրացական Միութեան նպատակները եւ ուղիւն» խմբագրականը հետեւեալ ձևով է ներկայացնում այդ նպատակները. —

« Հայ - Վրացական Միութիւն»-ը չի ծառայեր այս կամ այն կուսակցական նպատակներու: Նա կազմուած է ազգային բազմազան շահերու համերաշխութեան հիմունքներով եւ կոչուած է ծառայելու միմիայն ազգերու շահերուն:

Այս «Միութեան» նախաձեռնողները եւ անդամները, ի մի համախմբուած, կապուած են իրարու բարոյական սերտ կապերով՝ հիմնուած ազնուութեան եւ պարկեշտութեան վրա, բացարձակ վստահութիւն տածելով միմեանց հանդէպ: Նրանց կը միացնէ ձգտումը միացեալ ուժերով ազատել իրենց հայրենիքները, մէկդի նետելով ցարդ դոյութիւն ունեցող տարաձայնութիւնները: Այլ խօսքով, ընդհանուր նպատակին հասնելու համար, «Միութեան» անդամները իրենց զատ զատ հայրենիքները կը նկատեն մէկ ամբողջական հայրենիք, որու ազատագրման, պաշտպանութեան եւ ամբացման պիտի ծառայեն բոլորի միահամուռ ջանքերը:

Այսօր այս համագործակցութիւնը կը կոչուի «Հայ - Վրացական Միութիւն», սակայն վաղը, նախապատրաստական որոշ ջանքերէ վերջ, նա պէտք է դառնայ «Համակովկասեան Միութիւն» նոյն հիմունքներով, որովհետեւ ներկայ «Միութեան» վերջնական նպատակն է ստեղծել իրական եւ հաստատուն համակովկասեան միութիւն:

Կովկասը իր աշխարհագրական կարեւոր դիրքով եւ պատմական ու քաղաքական անցեալով, բնական հարստութիւններով միշտ ձգողական ուժ մը հանդիսացած է ոչ միայն իրեն սահմանակից, այլ եւ աւելի հեռաւոր երկիրներու համար:

Նա նոյն դիրքին մէջ է եւ այսօր, իսկ մօտաւոր ապագային անկասկած կոչուած է խոշոր դեր կատարելու միջազգային կեանքի մէջ: «Միութիւն»-ը լաւ ըմբռնած է այս պարագան եւ հետեւաբար մեծ կարեւորութիւն կուտայ կովկասեան բոլոր ազգերու միութեան, նկատելով զայն միակ միջոցը ապահովելու կովկասեան ժողովուրդներու ազգային եւ քաղաքական անկախութիւնը, օգտագործելով Կովկասի ընձեռած առաւելութիւնները: «Միութիւն»-ը համոզուած է, որ միահամուռ ուժերով առաջ եկած համակովկասեան Միութիւնը իր կշիռով, իր պոտենսիալ ուժով հաւասարակշիռ դեր կընայ կատարել Կովկասի սահմանակից հիւսիսի եւ հարաւի ուժերու միջեւ, հաստատելով նրանց հետ բարի դրացիական յարաբերութիւններ:

Ցարդ եղած միացման փորձերը անյաջողութեան յանգած են, չընորհիւ դոյութիւն ունեցող արտաքին տարբեր օրիէնտասիոններու: Մինչեւ օրս, կովկասեան ժողովուրդներու քաղաքական ղեկավարու-

Թիւնը անխուսափելի նկատած է յենելի Կովկասի սահմանակից հիւսիսային ու հարաւային պետութեանց վրա :

Օրիէնտատիոնի այս պարագան միշտ խանդարած է եւ կը խանդարէ անկեղծ ու պարկեշտ գործակցութիւնը՝ ընդհանուր կովկասեան կազմակերպութիւններու մէջ : Ասոր հետեւանքով ստեղծւած է տարբեր ըմբռնում «սեփական ազգային շահերու», որը Կովկասցիները «քաղաքական խաղերու» ժամանակ ջանացած են թաքցնել իրարմէ : «Միութեան» գլխաւոր ջանքը կը տարւի այն ուղղութեամբ, որպէսզի մէջտեղէն վերցնի կովկասեան ուժերու կազմակերպման եւ նրանց անկեղծ գործակցութեան խանդարիչ հանդիսացող այս դայթակղութիւնը :

«Միութիւն»-ը կը ձգտի վերջ տալ այդ անբնական կացութեան, որի շնորհիւ «արտաքին ճնշումները» իրենց եսական մտադրութիւններով կը բաժանեն իրարմէ կովկասեան ժողովուրդները :

«Հայ - Վրացական Միութեան» բոլոր հետեւորդները վճռակա՛նապէս կը հրաժարին երբեւիցէ Կովկասը դնելու հարաւի եւ հիւսիսի «պաշտպանութեան» կամ «հովանաւորութեան» տակ, որու հետեւանքներուն քաջ ծանօթ են Կովկասցիները, հիմնւած անցեալ պատմական փաստերու վրա : Մէկ խօսքով, Կովկասի անհրաժեշտ է սեփական միացեալ, անկաս քաղաքական կազմակերպութիւն : Եւ յենելով իր աշխարհագրական նպաստաւոր դիրքին, Կովկասը պէտք է դառնայ զօրաւոր, ազատ եւ բոլորի կողմէ յարգւած երկիր՝ անկաս հողամաս մը, որը կը չէզոքացնէ իր շուրջ իրար բախող միջազգային շահերը :

Միութիւնը համոզւած է, որ հայրենիքի մէջ գտնուող կովկասեան ժողովուրդները, յանուն վերոյիշեալ նպատակներու, միանգամայն կողմնակից կըլլան կովկասեան այս իրատես քաղաքականութեան» :

Պարզ է, որ այս բացատրութիւնն էլ չի մեղմացնի Միութեան շուրջ բորբոքւած կրքերը : Հակառակորդները, որոնք համախմբւած են «Կաւկաս»-ի կամ «Պրոմէթէ»-ի ու Կովկ. Համ. Սորհրդի շուրջ, թէ՛ իրենց հիմնական ըմբռնումներով եւ թէ՛ գործնական քաղաքականութեամբ «Հարաւ»-ը, այսինքն Թիւրքիան նկատում են բարեկամ ու դրական գործօն «Հիւսիս»-ի, այսինքն՝ Ռուսաստանի դէմ մղելիք պայքարում, մինչդեռ Հայ - Վրացական Միութիւնը «Հարաւ»-ն էլ, «Հիւսիս»-ն էլ դնում է հաւասար դետնի վրա եւ ուղում է երկսից էլ ազատել : Քաղաքական հակումի այդ ներհակութեան վըրա աւելացրէք եւ անձնական ու կուսակցական հակակրանքները... Ս. Վ.Ր.

Հայ - Հայկական Բանակցութիւնները

ՆԻՍՏ ՉՈՐՐՈՐԳ

Չորրորդ նիստը տեղի ունեցաւ հոկտ. 31-ին, առաւ. ժամը 1-ին : Ներկայ էին բոլոր անդամները :

Հերթով նախադահում էր Պ. Վրացեան :

Կարդացւեց եւ վաւերացւեց երկրորդ նիստի արձանագրութիւնը :

Նիստի սկզբում Պ. Ս. Յարութիւնեանը հրաւիրեց ժողովի ու՛շադրութիւնը Պատուիրակութեան առաջարկած այն կէտի վրա, ուր առւած էր՝ «Նախկին Թրքահայաստանն է, որ կազմած է կառավարութիւնը եւ անոր միացած է Անդրկովկասի մէջ իրականապէս գոյութիւն ունեցող Արեւելեան Հայաստանի անկաս (de facto) Հանրապետութիւնը, թէ՛ Երեւանը ընդունւած է իրրեւ առժամեայ մայրաքաղաք եւ թէ՛ Ամբողջական Հայաստանի վերջնական մայրաքաղաքը պիտի ըլլայ նախապէս Թիւրքիոյ մաս կազմող Հայաստանի քաղաքներէն մին » :

Վ. Թէֆէեան. — Մեր նպատակն էր, որ Թիւրքահայաստանի հարցը կապւած չըլլար Ռուսահայաստանի հարցի հետ : Վերջինս, ճիշտ է, իրականապէս արդէն կազմւած է եւ հրապարակել է իր անկասութիւնը, բայց նրա վիճակը դեռ կապւած է Ռուսաստանի խնդրի հետ եւ նրա անկասութիւնը դեռ չի ճանաչւած կոնֆէրանսի կողմից, այն ինչ Թիւրքահայաստանի անկասութիւնը պաշտօնապէս արդէն ընդունւած է Կոնֆէրանսի կողմից Ազգերի Լիգայի 22 յօդւածով :

Տէր - Ստեփանեան եւս իր կողմից լրացնում է այդ բացատրութիւնը :

Ապա ժողովը որոշում է այդ հարցի ջննութիւնը յետաձգել եւ սկսել Պատուիրակութեան բերած առաջարկութեան ջննութիւնը սկզբից :

ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆ

Յօդ. 1. — Կը կողմի առժամեայ կառավարութիւն մը, որու նախարարական խորհուրդը կը բաղկանայ 9 - 13 անդամէ :

Նախագահ. — Գտնում է, որ կառավարութիւնը չպէտքէ շատ բազմ...

մամարդ լինի, որ ներկայացնում է որոշ անյարմարութիւններ: Կարծում է, որ կարելի է պահել 9 թիւը, որի շուրջը հնարաւոր է համաձայնութիւն կայացնել:

Ս. Յարութիւնեան.— Եթէ պետութիւնը աւելի կազմակերպւած է, այդ դէպքում աւելի հեշտ է կրճատել մինիստրների թիւը, իսկ երբ պետութիւնը գտնուում է կազմակերպման շրջանում, այդ դէպքում աւելի մեծ թիւով մինիստրական կազմը աւելի արդիւնաւէտ գործունէութիւն կարող է ցոյց տալ: Օրինակ, մեզ մօտ ճանապարհահանգի հաղորդակցութեան ճիւղը, ինչպէս եւ երկրագործութեան ճիւղը՝ երկուսն էլ մտնում են ներքին գործերի մինիստրութեան մէջ, այն ինչ դրանք երկուսն էլ մեզ համար ներկայացնում են այժմեան պայմաններում մեծ կարեւորութիւն եւ եթէ նրանք առանձնացած լինեին յատուկ մինիստրութեան մէջ, կարելի կը լինէր շատ աւելի արդիւնաւէտ գործունէութիւն ցոյց տալ: Միւս կողմից՝ եթէ մենք կանդատները այն տեսակէտի վրա, որ այստեղ առաջարկւում է, որ պարլամենտի գործունէութիւնը պէտք է դադարեցնել դոնէ երեք ամսով, այն դէպքում մենք պէտք է աւելացնենք նախարարների թիւը, որպէսզի մինիստրութիւնը լինելով աւելի բազմամարդ, կարողանայ արդիւնաւէտ գործունէութիւն ցոյց տալ եւ ազատ լինել թերութիւններից: Ուստի, նա գտնում է, որ առաջարկւած 9 թիւը պէտք է աւելացնել 2-ով կամ 3-ով:

Տէր — Ստեփանեանը նոյնպէս պաշտպանում է մինիստրների թիւը աւելացնելու առաջարկը, որովհետեւ ընդունելով աւելի մեծ թիւը, մենք հնարաւորութիւն կը տանք նաեւ չէզոք եւ այլ տարրերին մասնակցելու նախարարութեան մէջ:

Ս. Յարութիւնեան.— Ես ընդունում եմ որոշ չափով իրաւացի Պ. Ս. Յարութիւնեանի այն տեսակէտը, թէ որքան շատ լինեն նոր ճիւղերը, այնքան աւելի շատ կարելի է կազմակերպման գործը առաջ տանել, բայց պէտք է ասեմ, որ փոխանակ նոր մինիստրութիւնների, մենք ունենք մի ուրիշ միջոց, այն է՝ եղած մինիստրութիւնների մէջ նոր դեպարտամէնտներ աւելացնել եւ դրանց մէջ ամփոփել նոր ճիւղերը: Պէտք է նկատի ունենալ, որ այժմ կառավարութիւնը կանգնած է պաշտօնէութեան կրճատման տեսակէտի վրա բոլոր ճիւղերում էլ, եւ մենք չպէտք է նորից աւելացնելով մինիստրների թիւը՝ բազմացնենք մեր պաշտօնէութիւնը: Ուստի, նա գտնում է, որ պէտք է կառավարութեան կազմը սահմանափակել 9 թիւով:

Տէր — Ստեփանեան.— Արդեօք չի՞ կարելի, որ 9-ի վրա համա-

ձայնութիւն կայացնելէ յետոյ, երկու կողմերն էլ ընտրեն մի — մի անկուսակցական անձ եւ այսպիսով թիւը հասցւի՝ 11-ի:

Ս. Յարութիւնեան.— Առարկում է անկուսակցական անձանց մասնակցութեան դէմ կառավարութեան մէջ, քանի որ, ինչպէս փորձը ցոյց է տւել, անկուսակցական մարդիկ միշտ դառնում են հակադաշնակցական:

Նախագահ.— Ամփոփելով եղած առաջարկները՝ յայտնում է, որ առաջարկւած է երեք թիւ՝ 9, 11, 13, որոնց դէմ առանձին սկզբունքային առարկութիւններ չեն կարող լինել, եւ կարելի է դրանցից կանդատները այն թիւի վրա, որը աւելի յարմար կը լինի համաձայնութիւն կայացնելու համար: Հարցը միայն նպատակաւորութեան մէջ է:

Յօդ. 2.— Նախարարական խորհուրդի մէջ կը մտնեն 4 — 6 արեւելահայ եւ 4 — 6 արեւմտահայ նախարարներ, իւրաքանչիւր կողմին համար հաւասար քուով. պատերազմական նախարարի անձնաւորութիւնը այս նկատողութեան դուրս կը մնայ:

Նախագահ.— Առանձին առարկութիւն չկայ այդ յօդւածի դէմ: Յօդ. 3.— Նախարարական խորհուրդը նոյնպէս կէս առ կէս կը կազմւի, առաջին կէսը դաշնակցական եւ երկրորդ կէսը ոչ — դաշնակցական անդամներէ: Պատերազմական նախարարը անկուսակցական է եւ կանաւնի երկու կողմերու համաձայնութիւնով:

Այս յօդւածի քննութեան միջոցին տրուում են մի քանի հարցեր, որոնք կարօտ են բացատրութեան:

Նախագահ.— Քանի որ այս առաջարկութեամբ ընդունւում է, որ պարլամենտը արձակուում է, ապա ինչպէ՞ս պէտք է վարւել, եթէ այդ արձակուրդի շրջանում պատահի, որ վարչապետը որ եւ է պատճառով հեռանայ, ինչպէ՞ս կարելի է նրան փոխարինել: Յետոյ, ինչպէ՞ս կարելի է կառավարութիւն կազմելը յանձնել մի անձի, որ հաստատանից դուրս է գտնուում: Պարլամենտական կարգով վարչապետը ինքը պէտք է հրաւիրէ միւս նախարարներին, իսկ ինչպէ՞ս կարող է Փարիզում ապրող մէկը Երեւանում գործող կառավարութիւն կազմել:

Ս. Յարութիւնեան եւ Վ. Թէֆեեան բացատրում են, որ այդ դէպքում վարչապետի պաշտօնը կատարում է դեր — վարչապետը, իսկ եթէ դեր — վարչապետը նոյնպէս չկայ, այն ժամանակ հրաւիրւում է ներկայ պարլամենտը, որ ընտրում է նոր վարչապետ կամ դեր — վարչապետ:

Դրանից յետոյ, դարձեալ շարունակւում է մտքերի փոխանակու-

Թիւնը նոյն յօդուածի շուրջը եւ ապա նիստը յետաձգուած է մինչեւ շաբաթ առաւօտեան ժամը 11:

Ստորագրութիւն երկու կողմերի
ներկայացուցիչների եւ քարտուղարի

ՆԻՍՏ ՀԻՆԳԵՐՈՐԻ

Հինգերորդ նիստը տեղի ունեցաւ նոյեմբ. 2-ին, առաւօտեան ժամը 11-ին:

Ներկայ էին բոլոր անդամները, բացի Վրացեանից:

Նախագահում էր Պ. Վ. Թէֆէեանը:

Կարդացուած են եւ մի քանի փոփոխութիւններով հաստատուած են նախորդ երկու նիստերի արձանագրութիւնները (№ 3 եւ № 4):

Ապա նախագահը առաջարկում է շարունակել Պատւիրակութեան ներկայացրած առաջարկները քննութիւնը, այն է՝ նրա 3-րդ յօդուածը, որի վրա կանգ էինք առել անցեալ անգամ:

Մ. Յարութիւնեան. — Առաջարկում է նախ քան այդ՝ համաձայնութեան գալ գլխաւոր խնդիրների շուրջը: Այդ խնդիրներն են. 1. — Պարլամենտի կազմը, 2. — Կառավարութեան կազմը, 3. — Պատւիրակութեան կազմը, եւ 4. — Թիւրքահայաստանի եւ Ռուսահայաստանի Հանրապետութեան միացման ձեւը:

Մենք կը կամենայինք իմանալ, արդեօք այդ չորս գլխաւոր խնդիրների վերաբերմամբ ձեր բերած առաջարկութիւնները ներկայացնում են ձեր վերջին խօսքը, թէ դուք լիազօրութիւն ունիք դրանց մէջ որոշ զիջումներ անելու:

Նախագահ. — Մանրամասնութիւնների վերաբերմամբ մենք կարող ենք զիջումներ անել, իսկ գլխաւոր կէտերի մէջ մենք չենք կարող զիջումներ անել, եւ այդ ոչ թէ միայն այն պատճառով, որ մենք այդպիսի լիազօրութիւն չունենք, այլ եւ որովհետեւ մենք ինքներս այդպիսի լիազօրութիւն չունենք, այլ եւ որովհետեւ մենք ինքներս չենք տեսնում ո եւ է հիմք դրած առաջարկները փոխելու:

Մ. Յարութիւնեան. — Ես կամփոփեմ մեր տեսակէտները այդ գլխաւոր կէտերի մասին: Պարլամենտի վերաբերմամբ մեզ համար անընդունելի է ներկայ պարլամենտի լուծումը: Նոյնպէս մենք չենք կարող ընդունել պարլամենտը երկար ժամանակով արձակելու առաջարկը: Պէտք է ասել, որ բոլոր յանձնաժողովներից ստացւած տեղեկութիւններից երեւում է, որ մօտիկ ապագայում պարլամենտ է մտնելու յառաջիկայ տարւայ բիւզձէի հարցը, եւ դրա քննութիւնը

կարող է տեւել դոնէ երեք ամիս, եւ աչքի առաջ ունենալով թէ այդ հարցը եւ թէ ուրիշ խնդիրներ, որոնք կարող են ծագել, մենք չենք կարող ընդունել երկար ժամանակով պարլամենտի նիստերը դադարեցնելու առաջարկը: Մենք մտածում էինք տալ պարլամենտին որոշ դադար հանդստի համար մօտաւորապէս մի ամիս ժամանակով, եւ այդ դէպքում կարելի է այդ միջոցը յարմարեցնել այստեղ մեր ստացած որոշումներին ընտրութիւնների վերաբերմամբ, բայց էլի ոչ աւելի քան մի ամիս, առ առաւելն ամիս ու կէս ժամանակով:

Գալով պարլամենտի կազմին՝ մենք ընդունում ենք, որ նա պիտի լրացւի ընտրութեամբ, նաեւ մեր Հայաստանի սահմաններում՝ Ղարսի շրջանը, Կիլիկիա եւ ապա դադութներում: Այժմ խօսք կայ նաեւ Սոչիի շրջանի ընտրութիւնների մասին, եւ բացի այդ, հարցը դեռ քննութեան կարօտ է:

Պարլամենտի այժմեան թիւը կրճատել մենք չենք կարող համաձայնիլ, բայց կարող ենք հաւասարեցնել պարլամենտի մէջ արեւմտահայոց թիւը արեւելահայոց թիւին: Ներկայումս պարլամենտի 80 անդամներից 2 թուրք են, 1 եղիտի, 77 հայ, որոնցից 13 արեւմտահայ եւ 64 արեւելահայ: Ահա վերջին այս թիւն պէտք է հասցնել արեւմտահայերի թիւը, այսինքն՝ ընտրել էլի 51 հոգի: Դրանք ուրեմն պէտք է ընտրել Ղարսի շրջանում, Կիլիկիայում եւ արտասահմանում: Այդպիսով՝ պարլամենտի անդամների թիւը կը լինի 131 հոգի, որը այնքան էլ մեծ չէ:

Ապա հարց է լինում, թէ մօտաւորապէս որքան է հայերի թիւը արտասահմանում. ենթադրւում է Ամերիկայում մօտ 100,000, Պոլիս եւ շրջակայքը՝ 150,000, Իզմիր՝ 25,000, Կիլիկիա իր շրջանով՝ 70,000, Եգիպտոս՝ 30,000, Բալկաններ՝ 70,000, Եւրոպայի Հայութիւնը — Լոնտոն, Մանչեստր, Փարիզ, Մարսէյլ եւ այլն՝ մօտ 10,000:

Ընտրութիւնները պէտք է լինեն մեր պետութեան ընտրական օրէնքով, երկու շեղումով միայն, — 1) Ընտրական մետրը պէտք է պակասեցնել, քանի որ պէտք է ընտրել 51 հոգի, իսկ ընտրողների թիւը չի հասնում մէկ միլիոնի, ուրեմն, մետրը կը լինի պակաս, թերեւ 15,000-ին, կամ 10,000-ին ընկնի մի ներկայացուցիչ եւ 2) կազմել մի քանի խոշոր ընտրական շրջաններ եւ ոչ թէ մի շրջան ի նչպէս եղել է մեզ մօտ:

Իսկ մինչեւ այդ լրացումը մեր այժմեան պարլամենտը շարունակում է իր գործունէութիւնը:

Կառավարութեան վերաբերմամբ մենք ընդունում ենք կոալիցիոն

սկզբունքը. հատուածական տեսակէտից ընդունում ենք երկու հատուածները հաւասարութիւն, նոյն իսկ պատրաստ ենք աւելի տեղ տալ արեւմտահայ հատուածին, բայց կուսակցական տեսակէտից այդ կողմիցիոնի մէջ մեր կուսակցութիւնը պէտք է ունենայ մի ձայնի առաւելութիւն, այն է՝ 9 հոգուց 5-ը, կամ 13 հոգուց 7-ը դաշնակցական:

Վարչապետի վերաբերմամբ մենք չենք կարող ընդունել, որ Պօղոս փաշա Նուպարը, մնալով Փարիզում իբրեւ Պատւիրակութեան նախագահ, լինի միեւնոյն ժամանակ եւ վարչապետ, թէկուզ միայն անւանական:

Պատւիրակութեան վերաբերմամբ համաձայն ենք ձեր առաջարկին եւ ընդունում ենք Պօղոս փաշային իբրեւ Միացեալ Պատւիրակութեան նախագահ:

Նախագահ. — Այդ բոլորի մէջ, ինչ որ դուք ասացիք, չկայ ոչ մի զիջում ձեր կողմից, իսկ եթէ ի նկատի առնենք, որ Փարիզի մէջ Հանրապետութեան Պատւիրակութեան հետ ունեցած մեր բանակցութիւնների մէջ ընդունւած էր արդէն կէս առ կէսի սկզբունքը կառավարութեան վերաբերմամբ, կարելի է ասել, որ դուք յետ էք կանգնում այդ խնդրում:

Պարլամենտի վերաբերմամբ մենք եկել էինք լուծման առաջարկով. այստեղ համաձայնութիւն եղաւ դադրեցնելու առաջարկը դրնել եւ կարծես դրա շուրջը համաձայնութիւն կայացնելու վրա էինք, այժմ այդ էլ չենք տեսնում եւ այդպիսով մնում է, որ կազմելիք կողմիցիոն կառավարութիւնը դործի նախկին պարլամենտի հետ, մի երեւոյթ, որի անյարմարութիւնների մասին մենք արդէն երկարօրէն կանդ առանք մինչեւ այժմ:

Մ. Յարութիւնեան. — Թող ինձ թոյլ տրւի այստեղ բացատրել այն հոգեբանական հիմքերը, որոնց հետեւանքով մեր մաքսիմալ զիջումները արտայայտուած են այդ կերպարանքով: Նախ՝ որ Փարիզի Ազգ. Համագումարը կանոնաւոր ընտրւած ներկայացուցչութիւն չի եղել եւ չէր ներկայացրել ամբողջ արեւմտահայ ժողովուրդը: Բայց եւ այնպէս մեզ հետ այստեղ բանակցելու եկողները նոյն իսկ չեն ներկայացնում համապատասխան պատկերը այդ Համագումարի եւ Ազգ. Պատւիրակութեան: Մինչդեռ Ազգ. Պատւիրակութեան անդամների մէկ — երրորդը դաշնակցականներ են, բանակցողների մէջ ո՛չ մի դաշնակցական չկայ: Նոյն իսկ երրորդ անգամը, որ Կովկասում է հրաւիրւած, ոչ այլ ոք է եթէ ոչ Հայ ժողովրդ. կուսակցութեան հիմնադիրը եւ պարագլուխը՝ Պ. Ս. Յարութիւնեանը: Միւս կողմից, ի

նկատի ունենալով, որ ձեր առաջարկութիւնների յօդւած 3-ը պարզապէս ասում է, թէ կառավարութեան միւս կէսը պիտի կազմւած լինի Ռամկալար եւ Ժողովրդական անդամներից, — այդ բոլորը մեզ իրաւունք է տալիս կարծելու, որ մեզ հետ բանակցողները որոշ կուսակցութիւնների ներկայացուցիչներ են եւ չեն ներկայացնում նոյն իսկ Ազգ. Պատւիրակութիւնը հարադատօրէն:

Վ. Թեֆէեան. — Նախ եւ առաջ՝ մենք խորապէս զարմացած ենք, որ այս հարցերը կը յարուցւին այժմ, երբ, ընդհակառակը, այս դուժարումէն առաջ Պ. Վարչապետին մեզ տւած հաւաստիացումով վստահացած էինք, թէ անոնք երբեք պիտի չյարուցէին, եւ երբ արդէն այս նիստին առաջ մենք ունեցած ենք չորս նիստ եւ կատարած որոշ աշխատանք առանց որ ձեր կողմէ վէճի տակ դրւած լինէին Ազգ. Պատւիրակութեան եւ մեր օրինական իրաւասութիւնները: Բացի այդ՝ պարտաւոր ենք յայտնելու, որ Ազգ. Պատւիրակութիւնը օրինականապէս կը ներկայացնէ արեւմտահայութիւնը եւ իբր այդ ընդունւած է ամենքէն՝ մէջը լինելով եւ Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութիւնը, որը ճանչնալով այդ մասին նրա իրաւունքը, հրաւիրել է մեզ՝ Ազգ. Պատւիրակութեան առաքելութիւնը դալ այստեղ եւ համաձայնութիւն կայացնել Մայիս 28-ի ակտի փոփոխման վերաբերմամբ:

Գալով մեր առաքելութեան կազմին՝ Պատւիրակութիւնը պաշտօն յանձնած է այն անձերուն, որոնք համոզւած ըլլալով իր Բեզին՝ դայն պիտի պաշտպանեն այստեղ: Պատւիրակութիւնը մեծամասնութեամբ կազմած է իր որոշումը ներկայ խնդիրներու մասին, եւ մենք եկած ենք պաշտպանել այդ որոշումը, եւ փոքրամասնութիւնը, ի հարկէ, պիտի չկրնար ներկայացուած լինել մեր մէջ, մանաւանդ որ այստեղ ինքը կառավարութիւնը այդ փոքրամասնութեան կարծիքներու ներկայացուցիչն է ամբողջութեամբ: Իսկ մեր առաքելութեան անդամներից երկուսիս կուսակցական լինելը երբեք չի կրնար այնպէս բացատրութեան տեղիք տալ, որ, իբր թէ, բանակցութիւնները կուսակցութիւնների կողմից կը կատարւեն եւ ոչ թէ նոյն իսկ Ազգ. Պատւիրակութեան կողմից:

Ինչ վերաբերում է մեր առաջարկների առաջին զլխի 3-րդ յօդւածին, մենք ասկէ առաջ ալ քանիցս յայտարարեցինք, թէ պէտք չէ բացառօրէն ըմբռնել արեւմտահայ ոչ — դաշնակցական նախարարների ուսմկալար լինելու մասին ըսւածը: Պատւիրակութիւնը կը նշանակէ ում որ ինքը կը կամենայ:

Իսկ Ժողովրդական կուսակցութեան պատկանող անդամների մասին

յատուկ յիշատակութիւն եղած է նկատելով այդ կուսակցութիւնը իբր անհրաժեշտ տարր այստեղ կողմից իր կառավարութեան կազմի համար, ինչպէս այդ եղած էր նախորդ կողմից իր ժամանակ:

Ուստի, կը մերժենք այն խօսքը, թէ մենք աւելի շատ կը ներկայացնենք կուսակցութիւն, քան թէ Ազգ. Պատերազանութիւնը:

Ս. Յարութիւնեան. — Պ. Մ. Յարութիւնեանի այսօրայ յայտարարութիւնները ինձ համար անսպասելի էին: Աւելի բնական կը լինէր սկզբում յարուցանել այդ հարցը, իսկ մի քանի նիստերից յետոյ այդ անելը տարօրինակ է եւ հակառակում է սկզբի ձեռք իղձերին, որոնք արտայայտեցին նաեւ Վարչապետի կողմից: Ինչ վերաբերում է անձնապէս իմ մասնակցութեանը այս բանակցութիւններին, ես մասնակցում եմ ոչ թէ իբրեւ ժողովրդական կուսակցութեան ներկայացուցիչ, այլ համաձայն Ազգ. Պատերազանութեան որոշման եւ այն պաշտօնական նամակի, որով դիմել է ինձ Պատերազանութեան նախագահը՝ խնդրելով, որպէսզի ես նպաստեմ բանակցութիւնների յաջողութեան, եւ ես այդ յանձն եմ առել: Եթէ իմ մասնակցութիւնը ո եւ է կերպով կարող է խանգարել համաձայնութիւնը, ես անմիջապէս կը հրաժարեմ այդ պաշտօնից, գործի յաջողութեան համար:

Դուք առարկում էք, որ այստեղ եղողները չեն համապատասխանում Ազգ. Պատերազանութեան կուսակցական կազմին, այլ միայն մի հոսանք են ներկայացնում: Դուք այստեղ չպէտք է նայէք այն տեսակէտից, թէ ինչ անձնաւորութիւններ են եկած, այլ ի նկատի ունենալով միայն սկզբունքը, որ այստեղ ներկայացած է Պատերազանութիւնը, քանի որ Պատերազանութիւնը հեռագրով դիմել է կառավարութեան եւ կառավարութիւնը հեռագրել է, թէ ուրախութեամբ ընդունում ենք բանակցութիւնների առաջարկը եւ կը սպասենք ներկայացուցիչներին:

Նախագահ. — Դիմելով Պ. Ս. Յարութիւնեանին՝ յայտնում է, որ նրա կողմից յայտնուած կարծիքը իր հրաժարման մասին նրա անձնական կարծիքն է եւ առաքելութեան համաձայնութիւնը չունի:

Մ. Յարութիւնեան. — Այստեղ բերած առաջարկութեան մէջ կայ երկու թիւն: Մի տեսակէտից նա արեւմտահայութեան կողմից եկած առաջարկ է, միւս կողմից՝ կուսակցական բնոյթ ունի:

Ինչ վերաբերում է եղած առաջարկներին, իբրեւ արեւմտահայութեան կողմից բխող, մենք լիովին ընդունեցինք թէ՛ պարլամենտի, թէ՛ կառավարութեան եւ թէ՛ Պատերազանութեան վերաբերմամբ:

Բայց միւս խնդիրը վերաբերում է ձեռն առաջարկութեան այն տեսակէտին, որ դուք տալիս էք ոչ — դաշնակցական հոսանքին

գերակշռող դեր կառավարութեան եւ Պատերազանութեան մէջ: Ահա ձեր առաջարկութիւնների այդ կուսակցական կողմին մենք դէմ ենք եւ չենք կարող ընդունել, տալով հատուածական տեսակէտից արեւմտահայութեան գերակշռող դեր կառավարութեան եւ Պատերազանութեան մէջ:

Ինչ վերաբերում է Պ. Ս. Յարութիւնեանի մասնակցութեան՝ ես ամենեւին ոչինչ դէմ չունեմ նրա անձնական մասնակցութեան վերաբերմամբ, բայց հէնց բերում եմ այդ իբր պայացոյց, որ կուսակցական տեսակէտը խաղում է որոշ դեր, որ մեզ հետ բանակցելու հրաւիրում է մի որոշ կուսակցութեան ներկայացուցիչ: Պ. Յարութիւնեանը միանգամայն լիազօր է շարունակելու իր մասնակցութիւնը ներկայ բանակցութիւնների մէջ: Այսպիսով, Ազգ. Պատերազանութիւնը մեր աչքին հանդիսանում է արեւմտահայութեան ներկայացուցիչ հատուածական մտքով, բայց կուսակցական մտքով նա շատ փոքր չափով է ներկայացնում արեւմտահայութիւնը:

Ես յայտարարում եմ, որ մեր մէջ ոչ մի ցանկութիւն չկայ վիժեցնելու այս բանակցութիւնները, ընդհակառակը, մենք անկեղծ կերպով ցանկանում ենք շարունակել եւ որոշ համաձայնութեան գալ: Մենք կարծում ենք, որ արեւմտահայութեան գիշումներ, որոնցից աւելին չենք կարող անել:

Ս. Յարութիւնեան. — Եթէ դուք համաձայն էք այժմ կողմից իր կառավարութիւն կազմել, ինչպէ՞ս կարող է գործել այդ կառավարութիւնը ներկայ պարլամենտի գործունէութեան ընթացքում:

Մ. Յարութիւնեան. — Նախ՝ եթէ դուք զիտած էք մեր պարլամենտի գործունէութիւնը, կը տեսնէք, որ մեր Ֆրակցիան քննադատում է, եւ երբեմն շատ խիստ, մեր կուսակցական միջնորդներին: Նոյնը կարող է լինել եւ այն 3 միջնորդների վերաբերմամբ, որ կուզարկէ մեզ Ազգ. Պատերազանութիւնը:

Բայց պէտք է ի նկատի ունենալ, որ նրանց վերաբերմամբ միշտ որոշ փափկանկատութիւն կը լինի, ի նկատի ունենալով, որ նրանց փոխարինելը այնքան էլ հեշտ չէ: Եւ յետոյ, մենք ի նկատի կուենանք, ի հարկէ, եւ արդէն եղած համաձայնութիւնը: Ուստի, մենք գտնում ենք, որ ոչ մի անպատեհութիւն չկայ, եթէ այդ նոր կառավարութիւնը աշխատի ներկայ պարլամենտի հետ:

Նախագահ. — Որքան էլ դուք ասէք, որ բանակցութիւնները վիժեցնելու ցանկութիւն չկայ, բայց այս պարագաներում խնդիրը դրան կը դայ: Մենք կուզենք կողմից իր կառավարութիւն, որ որոշ

կազմ ունենայ, իսկ դուք կառաջարկէք մեծամասնութիւնը պահել Դաշնակցութեան կողմը: Սկզբում դուք կասէիք, թէ հատուածական հաւասարութեան տեսակէտի վրա կը կանգնէք եւ դրա դէմ ոչինչ չունէք: Բայց կուսակցական կազմի մասին էլ խնդիր կայ, եւ դուք այդ մասին էլ խօսեցիք եւ դնում էք միայն թւի խնդիրը, այն է՝ եթէ ոչ - դաշնակցականների թիւը չլինի չորս, այլ երեք՝ կընդունէք:

Ինձ թւում է, որ երեկոյեան նիստ չկայանալը եւ այսօր Պ. Վրացեանի չգալը *) ցոյց է տալիս, որ կայ որոշում համաձայնութիւն չկայացնել:

Մ. Յարութիւնեան.— Կարող եմ ասել, որ այդպիսի որոշում չը կայ մեր կողմից, այլ կայ որոշում յայտնելու թէ մեր զիջումների վերջին կէտը ո՛րն է, որից այն կողմը այլեւս չենք կարող զիջել: Եթէ կողմէք, ես վաղը գրաւոր կը ներկայացնեմ ձեզ այս կէտերը:

Նախագահ.— Ես կամփոփեմ մեր առաջարկները:

Կառավարութեան կազմի խնդրում մենք պահանջում ենք կէս առ կէսի բաժանումը Դաշնակցականների եւ ոչ - դաշնակցականների միջեւ: Դրանում մենք չենք կարող զիջել:

Խորհրդարանի վերաբերմամբ մենք առաջարկում էինք լուծում եւ նոր խորհրդարանի ընտրութիւն՝ չկարողանալով ուրիշ միջոց երեւակայել այդ մասին: Իսկ եթէ լրացում հնարաւոր է, կարելի է կա՛մ լրացուցիչ ընտրութիւններ կատարել եւ կամ փութացնելու համար՝ թոյլ տալ Ազգ. Պատերազմութեան, որ ինքը նշանակէ արեւմտահայ

*) Պ. Վ. Թէֆեեանի կասկածները անհիմն չէին: Մինչ մի կողմից բանակցութիւններ էին տեղի ունենում, միւս կողմից շարունակում էր իր աշխատանքները Հ. Յ. Դաշնակցութեան Գ-րդ Ընդհ. Ժողովը եւ բանակցութեան պայմանները նախօրօք մշակում էին ընդհ. Ժողովում, ուր բաւում հակառակութիւն կար Ազգ. Պատերազմութեան եւ նրա առաջնայնների դէմ: Մասնաւորապէս անհաշտ էին արտասանմանից եկած պատգամաւորները: Ընդհակառակը, կառավարութեան անդամները եւ բուն երկրի գործիչները աւելի հակամետ էին համաձայնութեան: Ես էլ կողմնակից էի համաձայնութեան ի գիմ ամէն գոհողութեան: Ինձ քուս էր — եւ այժմ էլ նոյնն եմ կարծում — որ համաձայնութիւնը Հայաստանին շատ աւելի օգուտ կը տար, քան այն զիջումները, որ պէտք է արւէին: Եղաւ մի պահ, երբ ընդհ. Ժողովը հակուց ծայրայեղ անհաշտների կողմը, եւ ես հրաժարեցի բանակցութիւններին մասնակցելուց, բայց շուտով այդ սխալը ուղղուց, եւ բանակցութիւնները շարունակուցին սկսած ձեւով:

Ս. Վ.Ր.

անդամներ՝ հաւասարացնելու համար արեւմտահայերու եւ արեւելահայերու թիւը խորհրդարանում:

Վարչապետի խնդիրը մեզ համար անձի խնդիր չէ, այլ քաղաքական նկատումների խնդիր, եւ եթէ այդ դէպքում կարելի է փոխարինել ուրիշ համապատասխան տիրոջսով, մենք կը մտածենք:

Ն. Տէր - Ստեփանեան.— Ես բնաւ չէի կրնար ենթադրել, որ բանակցութիւններու ընթացքին կրնային այսպիսի խնդիրներ յարուցել: Մենք Ալ. Սատիսեանի խնդրանքին տեղի տալով եւ վստահած անոր մեզ տւած ապահովութեան, որ այսպիսի խնդիրներ պիտի չյարուցէին, համաձայնութեան սիրոյն յօժարեցանք մանդատային հարց չընել բանակցութիւններու սկսելէ առաջ: Այդ ընելով՝ մենք հակառակ գործեցինք Ազգ. Պատերազմութեան մեզի տւած հրահանգներուն: Բայց այսօր ինձ կը թւի, որ Պ. Սատիսեանի մեզ տւած ապահովութիւնը խախտւած ըլլալով մեզի հետ բանակցողներու կողմէ՛ մենք չարաչար գործածած պիտի ըլլայինք Ազգ. Պատերազմութեան մեզի տւած իրաւասութիւնը, եթէ բանակցութիւնները շարունակելէ առաջ չպահանջէինք, որ ճշտէին բանակցող երկու կողմերուն պաշտօնական դիրքերը ու այն պարագան, թէ անոնք ի՛նչ պաշտօնական մարմիններու ներկայացուցիչներ են եւ այդ մարմինները հայութեան փոխադարձաբար ո՛ր մասին անունով խօսելու իրաւունք ունին:

Ինչ կը վերաբերի մեր մանդատին՝ մենք այստեղ եկած ենք իբրեւ ներկայացուցիչներ բոլորակ արեւմտահայութեան ներկայացուցչութիւնը եղող Ազգ. Պատերազմութեան եւ իրաւունք ունէինք կարծելու, տրւած ըլլալով Պ. Ահարոնեանի կառավարութեան տւած հեռագիրը եւ ստացած պատասխանը, որ մեր այդ իրաւասութիւնը արդէն իսկ ընդունւած էր կառավարութեան կողմէ:

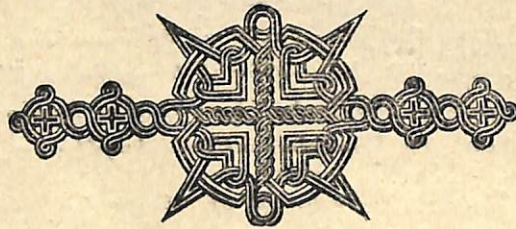
Այս խնդիրներու յարուցելը մեզի հետ բանակցողներու կողմէ, Վարչապետին մեզի ըրած խնդրանքէն, մեզի տւած ապահովութենէն եւ այս Ժողովին բացման առթիւ ըրած յայտարարութիւններէն վերջ, պարզ ժամավաճառութիւն է: Եթէ մենք ժամանակ ու պաշտօն ունենայինք հոգեբանական խնդիրներով զբաղուելու, դիւրութեամբ պիտի կարողանայինք մեզ հետ բանակցողներուն ներկայացուցչական հանգամանքին վերաբերմամբ ունենալ, եւ աւելի մեծ իրաւունքով, ա՛յն հոգեբանութիւնը, որու մասին ի զուր խօսք կըլլայ այստեղ: Մենք կրնայինք, օրինակ, հարց դնել, թէ ի՞նչ տնտեսական ճանապարհով՝ Հայաստանի Խորհուրդը դարձաւ Հայաստանի Պարլամենտ եւ ո՞ր պետական մարմինն կողմէ ընտրւած են մեզ հետ բանակցող-

ները: Բայց խնդիրը մէջտեղ դրած է մեր կամքէն անկախաբար եւ, իմ անձնական կարծիքով, անհրաժեշտ դարձած է բանակցութիւնները շարունակելէ առաջ ճշտել երկու կողմերու փոխադարձ մանդատները:

Ապա ժամանակը ուշ լինելու պատճառով նիստը փակեց: Հետեւեալ նիստը նշանակեց նոյեմբեր 3-ին, առաւօտեան ժամը 11-ին

Ստորագրած, բացի Ս. Վրացեանից (բացակայ), միւս հինգ պատգամաւորների եւ Յ. Քոչարեանի կողմից.

(Շարունակելի)

ՀԻՆ ԹՈՒՂԹԵՐ

ԱՐՂՈՒԹԵԱՆ ՏՈՀՄԻ ԱԶՆԻԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ ՍՏԱՆԱԼԸ

Յովսէփ Արղուբեան Արքեպիսկոպոսը 18-րդ դարու վերջերի հայ ամենաաչառու դէմքերից մէկն է: Մասնաւորապէս մեծ է նրա կատարած դերը Ռուսաստանի կովկասեան քաղաքականութեան մէջ: Նա այն հայերից էր, որ ռուսների ձեռքին գործիք ծառայելու աստիճանն ունենալով այդ քաղաքականութեան եւ խոշոր ծառայութիւններ մատուցին ռուս դիւանագիտութեան ու զէնքի յաջողութեան: Արղուբեանի անմիջական աջակցութեամբ էր, որ տեղահանեց ու փոշիացաւ Երիւնի գորաւոր հայ գաղութը: Նայն Արղուբեանը կարեւոր օգնութիւն ցոյց տուց ռուսներին եւ Վրաստանի կցման ու Կովկասեան մի շարք հողամասերի գրաման գործում:

Ինչպէս ստորեւ բերուող փաստաթղթերը ցոյց են տալիս, Արղուբեան Արք. նոյնքան եռանդով աշխատել է և իր անձի ու իւրայինների շահի համար: Այս փաստաթղթերը առնուած են Պետերբուրգի ռուսերէն «Գերբովէդ» պարբերականի 1913 թ. հոկտեմբերի համարից: Այդ տեղ ամփոփուած են Արղուբեան տոհմի ազնականութիւն ստանալու հարցին վերաբերող փաստերը եւ տրուած են Արղուբեան Արք. -ի մասին կենսագրական տեղեկութիւններ: Փաստաթղթերի թարգմանութիւնը կատարել ենք մենք, բնագրից: ԽՄԲ.

I

19 Մայիս, 1798 թ.

Ամենապայծառափայլ, Հզօր, Մեծ Արքայ, Կայսր Պաւել Պետրովիչ, Ինքնակալ Համայն Ռուսաստանի, Ամենաողորմած Տէր.

Խնդրում է համայն Ռուսաստանում բնակող հայերի Արքեպիսկոպոս իշխան Յովսէփ Շիոշի որդի Արղուբեան - Երկայնարագուկը հետեւեալի մասին.

1

Արղութեան – Երկայնաբազուկների իշխանական մեր տոհմը, ինչպէս վկայում են հայկական բոլոր պատմական գրքերը, եւ ամենից աւելի վրացերէն «Քարթլիս Յխովրէբա» կոչուող պատմութիւնը, ծագում է պարսից արքայ Արտաշէս Երկայնաբազուկից, որ թագաւորում էր 4730 թ. աշխարհի ստեղծագործութիւնից յետոյ: Երբ պարսից դահը խորտակեց եւ բարձրացաւ մակեդոնական թագաւորութիւնը, Արտաշէսի սերունդ մեր նախահայրերը՝ իրենց տոհմից անջատելով՝ մտան Հայաստան: Նրանցից սերող Արշակ Մեծը 5010 թ. ին տիրում էր պարսից եւ հայոց թագաւորներին: Նրա տոհմից սերող հայ թագաւորները սկսեցին կոչուել Արշակունիք: Այս անունը պահպանելով մեր տոհմում՝ աստիճանաբար հասաւ Հայաստանի տէր՝ մեր նախահայր Կարպանիէլ Արշակունուն, որ յայտնի էր 1062 թ. Քրիստոսից յետոյ: Նրանից ծնւեց որդի Շապուհը, Շապուհից՝ Վահրամը, Վահրամից՝ Սարգիս Առաջինը, Սարգիս Ա. -ից՝ Չաքարիան, Չաքարիայից՝ Սարգիս Երկրորդը, Սարգիս Բ. -ից՝ Ամիր Սպասալար Չաքարիան: Այն Կարպանիէլի նախա – նախաթոռը այս Ամիր Սպասալար Չաքարիան շատ բարձրանալով քաջագործութիւններով եւ առաքինութեամբ նշանաւոր ժամանակակիցների մէջ՝ գրաւեց Հայաստանի մի մասը, որ իր մէջ պարունակում էր Անի մայրաքաղաքը եւ Լոռի քաղաքն իրենց շրջաններով, կառավարում էր ներանց որպէս արքայ՝ լիազօր իշխանութեամբ՝ հնազանդելով միայն վրաց թագաւոր Գէորգին եւ նրա դուստր Թամարին, իբրեւ զօրքերի գերագոյն հրամանատարի, եւ 1211 թ. ին վախճանեց: Նրա յաջորդներն էին նրա որդիքը՝ մինչեւ Շահին Շահ ծորը, որի ժամանակ, 1250 թ. Լաւանին, նրա վրա յարձակում գործեց թաթարների Խուլա – խանը, որ յափշտակեց նրա կալուածքների մի մասը, ի հատուցումն որի նրա յաջորդ Արղուն Խանը Շահին Շահի որդի ու յաջորդ Շահին Շահին դրեց իր Արղուն անունը. հէնց այդ պատճառով, մենք՝ նրանից սերողներս կոչուում ենք Արղութեան – Երկայնաբազուկ իշխաններ, իսկ Արշակունեաց անունը մնաց մոռացւած: Եւ այսպիսով, իշխանական տիրոջը՝ միացած մինչեւ այժմ Լոռի քաղաքի եւ Սանահին գաւառի ժառանգական տիրապետութեան հետ՝ շարունակում է մինչեւ մեր հայր Շիռլ բէյը եւ նրանից մինչեւ նրա որդիք իշխան Մոսէսը, իշխան Բէթանը եւ մինչեւ ինձ՝ Յովսէփ Արքեպիսկոպոս. Մոսէսից սերում է Չաքարիան, Չաքարիայից՝ որդի Մոսէսը, Բեթանից՝ վրաց զօրահրամանատար եւ մեր հայրենի ժառանգական գաւառի կառավարիչ Սողոմոնը եւ նրա եղբայրներ՝ ուսական ծառայութեան

նոստիստր Դաւիթը եւ ուսման մէջ գտնուող Նիկողայոսը, իսկ Սողոմոնը ունի Շիռլ որդի:

2

Հնուց ի վեր մեր տոհմի իշխանական աստիճան ունենալը հաստատելու համար Քարթալիսիայի եւ Կախեթիայի Նորին Վսեմութիւն Իրակլի թագաւորը 1783 թ. Օգոստոս 28-ի օրը մեր Արղութեան – Երկայնաբազուկ կոչեցեալ տոհմին տւած վկայականի մէջ վկայել է, որ նրանք, ինչպէս Հայաստանում, այնպէս եւ Քարթալիսիայում իրենց ծագումով սերած են մի նշանաւոր տոհմից, և հիմնելով պատմական հեղինակների վրա, որոնք առանձնապէս գրում են նշանաւոր սպարապետ իշխան Չաքարիայի եւ նոյն տոհմից (ծագող) աւագ նախարար Յովհաննէսի մասին, վկայում է այն ժամանակւայ Քարթալիսիայի դահի վրա գտնուող Բադրատունի տոհմին ցոյց տւած կարեւոր ծառայութիւնները, որոնց համար պատոււած են ոչ միայն պատմական գրութիւններով ու հին յուշարձաններով եւ քարէ շէնքերի վրա փորագրւած արձանագրութիւններով, որոնք մինչեւ այժմ էլ գոյութիւն ունեն, այլ եւս առաւել տոհմական իշխանական կոչումով: Եւ այս վկայականի վերջին՝ Նորին Պայծառափայլութիւնը խնդրում է Համառուսական Կայսերական Բարձրագոյն Արքունիքը՝ դասել մեր տոհմը ի շարս ուսական պայծառափայլ իշխանների եւ կոչել Երկայնաբազուկ:

3

Նորին Մեծութիւն Բարեյիշատակ Կայսրուհի Եկատերինա Ալեքսէյեւնա Երկրորդը՝ տարածելով իր ողորմածութիւնը Նորին պայծառափայլութիւն Քարթալիսիայի և Կախեթիայի թագաւոր Իրակլի հպատակ իշխանների եւ աղնւականների վրա, 1783 թ. յունիս 20-ին, Դաշնագրի Գ-րդ յօդւածում Բարձրագոյնս հաճեց որոշել, որ նրանք Համառուսական Կայսրութեան մէջ պիտի վայելեն բոլոր այն առաւելութիւններն ու շահերը, որոնք յատուկ են ուսական աղնւականներին:

4

Ես՝ ամբողջ ուսարձնակ հայ ժողովրդի Արքեպիսկոպոս Յովսէփ իշխան Արղութեանս, 1773 թ. ին Հայաստանից մեկնելով Ռուսաստան, իմ ժողովրդի վրա հովապետ եմ կարգւած Սրբազնագոյն Արքատեան Հայկական Պատրիարքի կողմից 1780 թ. ին: Այս ժամա-

նակից ի վեր միշտ ծառայութեան մէջ եմ Ռուսաստանի Արքաներին եւ առիթ եմ ունեցել պետական շահին ցոյց տալ իմ անսահման ջանասիրութեան փորձերը: Իսկ 1780-ին աջակցեցի Խրիմում պարող հայերի Ռուսաստան տեղափոխելուն եւ նորաչէն Նախիջևեան քաղաքում բնակեցուն, ուր իմ ջանքերով եւ մասամբ իմ նպաստով վանք ու եկեղեցի են կառուցուել. յետոյ 1782-ին մասնակցել եմ վրաց թագաւորութիւնը Ռուսական Կայսրութեան հովանաւորութեան տակ դնող առաքելութեան՝ գեներալ - լէյտենանտ Պոտեոմկինի հետ միասին, 1787-ին Օսմանեան Դրան հետ ունեցած վերջին պատերազմի հէնց սկզբից միշտ գտնուել եմ զօրքերի մէջ, գլխաւոր հրամանատար զօրավար սպարապետ իշխան Պոտեոմկին - Տաւրիչեսկու հետ եւ ծանօթ լինելով Դրան քաղաքական ու ճշմարտամային վիճակին, մէկից աւելի անգամներ շատ առիթներով օժանդակել եմ մտադրութիւններին ի շահ պետութեան. իսկ պատերազմի վերջանալուց յետոյ, երանելի եւ յաւիտեանս արժանայիշատակ Տիրուհի Կայսրուհի Եկատերինա Երկրորդի յատուկ բարձրագոյն բարեհաճութեամբ, յիշեալ զօրավար - սպարապետ իշխան Պոտեոմկին - Տաւրիչեսկու միջոցով անմիջապէս կարգադրուած է եղել աշխատել համոզելու, որ Բեսարաբիայում թիւրքական լծի տակ ապրող հայերը փոխադրեն Ռուսաստան: Այդ բանի յաջողութիւնը վկայում է այժմս նորակառոյց քաղաք Գրիգորիոպոլը, որ իմ հոգատարութեամբ եւ աշխատանքներով բնակեցուած ու շինուած է: Այս պատերազմի ժամանակայ իմ (ցոյց տուած) ջանասիրութիւնն ու ծառայութիւնը ծանօթ է զօրքի մէջ գտնուող հրամանատարներից շատերին եւ վկայում են այս խնդրի մասին նրանց իմ մօտ գտնուող նամակներն ու գրութիւնները, լիապէս ծանօթ է նաեւ Նորին Պայծառափայլութիւն իշխան Ալեքսանդր Անդրէյեւիչ Բեգրորդկոյին, որ լիազօր էր հաշտութեան կնքման միջոցին: 1793 թէին հանգուցեալ Թագուհի Կայսրուհու կողմից Եկատերինոպոլսի փոխարքայութեան կառավարիչ գեներալ - մայոր Կատարսկիի փոխարքայութեան կառավարիչ գեներալ - մայոր Կատարսկիի միջոցով ծանուցուած Անլանական հրամանով կանչուած եմ եղել Բարձրագոյն Կայսերական Արքունիք եւ ի վարձադրութիւն աշխատանքներին ու ջանքերին, ամենաողորմած կերպով շնորհել է ինձ եպիսկոպոսական պատմութեան եւ վեղարի ազամանդակու խաչ, սրանից յետոյ Նորին Մեծութեան հաճելի եղաւ Պարոն Գեներալ Պրոկուրորի միջոցով յայտարարել իր բարեացակամութիւնն ու շնորհակալութիւնը բոլոր վերոյիշեալի համար եւ հրամայել, որ մեկնեմ նորահաստատ Գրիգորիոպոլ քաղաքը, նրա շինարարութեանը օժանդակելու համար: Վերջապէս, 1796-ին Պարսկաստանի դէմ գործելու

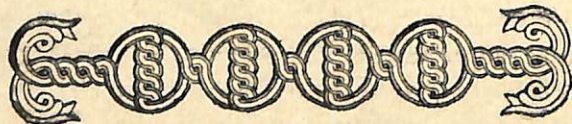
նշանակուած բոլոր զօրքերի ժողովին Ղզարում, իշխան Պլատոն Ալեքսանդրովիչ Ձուբովի նամակում յայտնուած Բարձրագոյն հաճութեամբ զօրքի հետ արչաւանքի գնացի եւ գտնուում եմ հրամանատար կոմս Ձուբովի մօտ: Այս արչաւանքին, իմ կատարեալ ծանօթութեամբ պարսկական բոլոր տեղերին, հանդամանքներին եւ հարեւան իշխող խաներին, աչքի ընկնող ջանասիրութեամբ աջակցեցի Կայսերական զօրքերի յառաջացման, թշնամու դիտաւորութիւնների ուրական զօրքերի յառաջացման, թշնամու դիտաւորութիւնների ու կարգադրութիւնների մասին տեղեկութիւններ իմանալով եւ պարէնի ու բեռների տեղափոխութեան համար անասուններ հայթայթելով եւ այդ ամենը կատարեցի եռանդուն գործունէութեամբ, առանց խնայելու վախճանին հասնող տարիքոտ կեանքս, առողջութիւնս եւ հանդիստս եւ վտանգի ենթարկելով կեանքս: Պարսկական քաղաքներում ապրող հայերի միջոցով աջակցեցի որ այդ քաղաքներն անձնատուր լինեն: Դերբենդի եւ Մուսկուրի հայերին, փառաբանելով իմ եւ Ռուսաստանում ապրող հայերի երանութիւնը, համոզեցի որ տեղափոխեն Ռուսաստան: Եւ այս արչաւանքի ժամանակ ցոյց տուած ջանասիրութեան ու ծառայութեան բոլոր փորձերս յայտնի են այնտեղ գտնուած հրամանատարներին, բայց մանաւանդ Վրաստան ուղարկուած զօրքերի կորպուսի կառավարիչ գեներալ - մայոր Ռիմսկի - Կորսակովին, որի գրութիւնները, այլ եւ կոմս Ձուբովի բազմաթիւ վկայութիւնները կարող են հաստատել: Պատերազմի վերջից յետոյ, Պարսկաստանի սահմաններից դուրս եկող զօրքերին ուղեկցեցի Վրաստան, ուր եւ մնացի վերջը, Վրաց Իրակլի թագաւորի յորդորով, ի մխիթարութիւն նրա իշխանութեան տակ գտնուող բոլոր քրիստոնեայ ժողովուրդներին եւ իբրեւ անհրաժեշտութիւն այդ կորպուսի այն տեղ մնալու, մինչեւ Պարսկաստանում խռովութիւններ հանող Աղա Մահմէդ Խանի բնաջնջում, ինչպէս այդ վկայում են կոմս Իվան Վասիլիեւիչ Գուբովիչի Ձեր Կայսերական Մեծութեան եւ Նորին Մեծութիւն Իրակլի թագաւորի Նորին Պայծառափայլութիւն իշխան Ալեքսանդր Անդրէյեւիչ Բեգրորդկոյին ուղարկած հաղորդագրութիւնը:

5

Յիշեալ Ամենաողորմած օրինադրութեան հիման վրա եւ համարձակում եմ ամենահպատակօրէն խնդրել.
Որ Ձեր Կայսերական Մեծութեան Բարձրագոյն հրամանագրով հրամայել իմ այս խնդիրը ընդունել Կառավարչական Սենատի Գերալդիայի մասում եւ մեր Արդութեան-Երկայնաբազուկ իշխանական տոհմին, իբրեւ հնուց ի վեր այս աստիճանում գտնուող նախնիք-

հան: Ամբողջ վահանը դրւած է իշխանական տոհմին յատուկ պատմութեանի վրա. վերեւը՝ իշխանական թաղ:

Այս հրովարտակը ստանալուց յետոյ, Յովսէփ Արքեպ. միջոցներ է ձեռք առնում, որպէսզի կայսերական որոշումը պարտ ու պատշաճ ձեւով արձանագրուի ազնւականների մատեանի մէջ եւ իր ազգականներին՝ «հարազատ եղբորորդիներին» տրւի արձանագրութեան պատճէնը: Այս իմաստով, 1800 թ. մայիս 16-ին մի թուղթ է գրում՝ խնդրելով իր տոհմը մտցնել Պետական մատեանի մէջ: Այդ թղթի մէջ յիշւած են եւ ազգականների անունները, որոնց պէտք է տրւի արձանագրութեան պատճէնը — կայսերական ծառայութեան մէջ գտնուող եղբորորդիներ՝ տիտուլեարնի սովետնիկ Վասիլի, Նորին կայսերական Բարձրութիւն Ալեքսանդր Պաւլովիչ Լէյբ — Գլխորդիայի գնդի ենթասպայ իշխան Դաւիթ, այլ եւ Վրաստանում ապրող սրանց հարազատ եղբայրներ՝ Բեթանի որդի բին — բաշի Սողոմոն ու Նիկոլայ եւ Մովրով Զաքարիա Մոսէյեւը: Այս հինգ Արղութեան — Երկայնաբազուկներին եւ իրեն՝ Յովսէփ Արքեպ. —ին էր իշխանութիւն տրուած կայսերական հրովարտակով:

ԱՆՑԵԱԿ

ԶՕՐ. Մ. ՄԵԼԻՔ — ՄՈՒՐԱՏԵԱՆ

Թաւրիզում, յուն. 2-ին, մեռել է Հայաստանի հանրապետական բանակի զորավար Միքայէլ Մելիք — Մուրատեանը: Ծնւել էր 1868 թ. Հին Նախիջևանում: Կրթութիւնը ստացել էր Երեւանի Գիմնազիայում եւ Թիֆլիսի Միքայէլեան սպայական դպրոցում: Ապա 17 տարի ծառայել էր 156-րդ Ելիզաւետպոլեան գնդում, որի կենտրոնը գլտնւում էր Սարիղամիշում: Մասնակցել էր ուսւ - ճապոնական պատերազմին:

Համաշխարհային պատերազմի սկիզբը 39-րդ զորաբաժնում էր, Կարնոյ ձախտին, գլխաւոր պաշտօնով: Մասնակցեց պատերազմական բաղամիւ գործողութիւնների, ինչպէս եւ Կարնոյ գրաւման՝ 1916-ին, որի համար ստացաւ փոխ - գնդապետի աստիճան: 1916 թ. ամառը, երբ հայկական կամաւորական գնդերը վերակազմեցին, նշանակեց 6-րդ գնդի հրամանատար եւ ամբողջ երկու տարի դործեց Սուլդուղ — Ռեւանդուղ — Մուսուլի ուղղութեամբ:

Հայաստանի անկախութեան շրջանում Մելիք — Մուրատեանը, արդէն զորավար, հրամանատարական պաշտօններ կատարեց Սուրմալուի եւ Դարալագեազի շրջաններում: Խորհրդայնացումից յետոյ, 1921 թ. յունւարին ձերբակալւելով՝ նետուեց Երեւանի բանտը, բայց փետրւարեան ապստամբութիւնը, շատերի հետ, նրան էլ ազատեց: Նա նշանակեց Երեւանի քաղաքի եւ շրջանի ինքնապաշտպանութեան պետ եւ երկրորդ խորհրդայնացումից յետոյ, տարագրութեան հետ, անցաւ Թաւրիզ, ուր եւ ապրեց մինչեւ կեանքի վերջին օրերը:

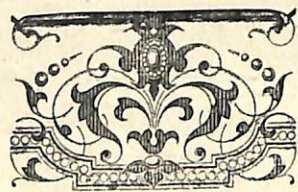
Զօր. Մելիք Մուրատեանը ազնիւ, շիտակ, վերին աստիճանի պարտաճանաչ եւ օրինապահ մարդ ու զինւորական էր եւ ամբողջ կութեամբ նւիրւած էր հայրենիքին:

ՎԱՐԳԱՆ ՄԱՆՈՒՅԵԱՆ

Նիսում, թոքատապից մեռել է աղանաւոր ծովանկարիչ Վարդան Մախոխեանը: Հանգուցեալը տրապիզոնցի էր, ծն. 1869 թ. մայիս 25-ին: Նախնական կրթութիւնը ստացել էր Տրապիզոնի ազգային

վարժարանում, Ս. Էթմէզէեանի տնօրինութեան շնորհով: Ապա անարտելով Կարնոյ Սանասարեան վարժարանը՝ անցել էր Գերմանիա եւ երեք տարի սովորել Բերլինի Գեղարւեստների ճեմարանում, աշակերտելով բնանկարի հռչակաւոր վարպետ Բախտին ու ծովանկարիչ Կուզէին եւ մասնագիտանալով յատկապէս ծովանկարչութեան մէջ: Պատերազմից առաջ արդէն անուն հանած նկարիչ էր Գերմանիայում, անդամ էր Verein Berliner Kunstler նկարչ. ընկերութեան, նկարահանողներ էր կազմակերպել, բազմաթիւ ճամբորդութիւններ կատարել՝ իր վրձինը կատարելագործելու նպատակով:

Պատերազմից յետոյ, Մախոխեանը հաստատուեց Նիսում, ուր եւ մնաց մինչեւ մահ, դրեթէ ամէն տարի կատարելով ճամբորդութիւններ՝ դեղարւեստական տպաւորութիւններ ստանալու համար: Մախոխեանը սիրում էր ծովը, խորապէս ծանօթ էր ծովի ապրումներին եւ, Յ. Այվազովսկիից յետոյ, մեծադոյն հայ ծովանկարիչն է: Ունի բազմաթիւ ծովանկարներ՝ կտաւի վրա անմահացնելով բնութեան այդ տարերքի կեանքի այլազան կողմերը: Իր նկարներից շատերը մեծ թանգարանների զարդն են կազմում:

ԿԵԱՆՔ ԵՒ ՄՇԱԿՈՅԹ

ՔԵՄԱՆՁԻՍՏ ՌՈՒԲԷՆ

Բալկաններից մինչեւ Ճափան, բոլոր հայաբնակ վայրերը պտտելուց յետոյ, Քեմանչիստ Ռուբէնը այժմ համերգներ է տալիս Եւրոպայում եւ այստեղից անցնելու է Հիւսիսային, ապա Հար. Ամերիկա:

Անունը՝ քեմանչիստ՝ շատերին շքեղութեամբ է պատմում՝ մտածել տալով, թէ Ռուբէնը մէկն է այն սովորական աշուղներից, որոնք սրմարաններում եւ կամ այլ վայրերում իրենց երգով ու նագով զարմացնում են գրասուրբ մարդկանց: Այդպէս չէ, սակայն. Ռուբէնը կամօքն Աստուծոյ արեւստագէտ է եւ աշխարհէ աշխարհ հայ ստեղծագործ համնարի փայլն է տարածում: Իր տաղանդով ու գործով նա հայկական դատի լաւագոյն քարոզիչն է: Նրա դերը խոշոր է եւ մեր Սփիւռքի հայապահպանութեան եւ հայ մշակույթի ժողովրդականացման տեսակէտից:

Մագունով եւ ընկերային դիրքով՝ մեր քեմանչիստը իսկական ժողովրդի գուակ է: Իր անունն է Ռուբէն Կարախանեան. ծնել է 1893 թ. յունւար 1-ին, Շուլաէրում: Կրթութիւնը ստացել է գիւղի ծխական դպրոցում, ապա արդջ կեանքը նւիրել է քեմանչիստին:

Ընտանեկան մթնոլորտն էլ նպաստել է դրան. Ռուբէնի հայրը ուրախ - զըլարք ու գրոց - բրոց մարդ էր, մի քան

նի տարի աշակերտել էր Գեորգեան ձեմարանում, քիչ - միչ քեմանչիստ էր նագում ու ոտամառները քիտում: Մայրը՝ պարզ գեղջկուհի՝ մեղմազանու երգեր էր երգում: Լաւ քեմանչիստ նագում էր մեծ հայրը: Ռուբէնն էլ 8 - 9 տարեկան հասակից սկսում է նագել քեմանչիստ, հետզհետէ յառաջանում է ն, ի վերջոյ, ամբողջապէս նւիրում աշուղութեան: Հակառակ հոր արգելքի, երբեմն դուրսն էլ է նագում, քեմանչիստ եւ այլ հաւաքոյթներում, շուրաւերցի Գեորգ Սողումեանի քառիստի հետ: Իսկ 1906 թ. - ին միանում է կոյր աշուղ Տիգրանին եւ երգիչ Նզիշէին, եւ երբեք չորս տարի շրջում են Լոռիի, Շիրակի, Կարսի շրջանները եւ գիւղերում ու քաղաքներում երգում են ազգային, յեղափոխական ու ժողովրդական երգեր:

1909-ին գալիս են Թիֆլիս եւ նագում են «Նալտա» պանդոկում, որի տէրերը դաշնակցական չորս եղբայր - ներ էին, եւ պանդոկը իր ճաշարանով յայտնի հաւաքավայր էր այն ժամանակային յեղափոխականների եւ հայ - դուկների համար: Մի գիշեր ոտնկալութիւնը խուզարկում է պանդոկը եւ շատերի հետ Ռուբէնն էլ ձերբակալում ու Յուկէս ամիս բանտում մնալուց յետոյ, ազատում է աշուղ Հագիրի եւ ուրիշների միջնորդութեամբ: Շարունակ

կում է իր գրադուրը եւ 1910 թ. յայտնի քառիստ Գրիգոր Մելիքեանի 25-ամեայ յորելանին, Թիֆլիսի քաղաքային ժողովարանում, նագում է սայո:

1911 - 13 Քակասները Թիֆլիսում Սայեաք նովայի շրջան կարելի է անւանել: Մեծ բանաստեղծը ընդհանուր խանդավառութեան առարկայ էր: Ն. Աղբալեան, Յ. Թումանեան դասախօս - սուրբիւններ էին կարդում նրա մասին: Մամուլում յօդւածներ էին լոյս տեսնում: Համերգներ էին տալիս: Համ - դէսներին երաժշտական մասը Ռուբէնին էր յանձնւած: Նա նագում էր Աշուղ Ղազիբի, Գրիգոր Մելիքեանի, Սեւի, քառիստ Գեորգի, քառիստ Աբգարի եւ ուրիշների հետ:

Կազմակերպում էր նաեւ առանձին նագահանդէսներ: Երբեմն վարում էր կովկասեան երեք ազգերի օփերա - օփերէթային խմբերի նագի մասը եւ համարդում էր Բագու, Երևան, Կարս, Ալեքսանդրապոլ, Գանձակ, Շուշի, Գորիս, Բաքում, Հիւս. Կովկաս եւ այլն: Հայաստանի անկախութեան շրջանում, Երեւանի խորհրդարանի սրահում համերգներ է տւել, որոնք մեծ յաջողութիւն են գտել:

Կովկասի խորհրդայնացման հետեւ - անցնով, Ռուբէնն էլ 1921-ին, տարագրւում է Պոլիս, այստեղից, 1924-ին, Ռուսաստան, ուր մնում է մինչեւ 1930 թ.: Ամէն տեղ էլ համերգներ է տալիս՝ Բեմանչան ձեռքը քափառելով քաղաքային ֆալից քաղաք: Ռուսաստանում աշխատում է կատարելագործել իր երաժշտական զարգացումը՝ հարմունիի եւ սուփէշի դասեր առնելով տեղական պրոֆէսորներից: 1930-ին ձեռնարկում է իր, կարելի է ասել, համաշխարհային համարդութեան. յաջորդաբար անց - նում է Եգիպտոս, Սիւրիա, Պաղեստին, Անդրդարձանան, Իրաք, Իրան, Հնդկաստան, Սինգապուր, Բատաւիա, Համբուր,

Չինաստան, Մանչուրիա: Այստեղից, Խորհ. Միութեան վրայով, անցնում է Լեհաստան, Գերմանիա, Բելգիա եւ, ի վերջոյ, Ֆրանսիա: Ամէն տեղ իր հրաշալի գործիքով ոգեւորում է հայրենակիցներին եւ խանդավառ ընդունել - լութեան արժանանում օտարների կողմից: Ամէն տեղ տարածում է հայ երաժշտութեան ու հայ տաղանդի փայլը:

1931-ից սկսած Ռուբէնին կեանքի եւ գործի ընկերուհի է Տիկ. Ռուբէնը . Օր. Ազնիւ Մանուկեան), որ նոյնպէս արեւասագէտի շնորհիվ օժտւած դաշնակահարուհի է:

Բացի նագից, Ռուբէնը գրադուր է եւ ինքնուրոյն ստեղծագործութեամբ: Նա ունի բազմաթիւ եղանակներ, որոնք իր համերգների ցանկի լաւագոյն մասն են կազմում: Այսպէս՝ կովկասեան հանրապետութիւնների անկախութեան շրջանում նա յօրինել է «Հայաստան», «Վրաստան», «Ազգրէջան» անունով եւ ազգային իւրայատուկ ոգով եղանակներ, որոնք շատ սիրւած ու տարածւած էին հասարակութեան մէջ: Հետագայում էր, որ «Հայաստան» եղանակը հետագային ուրիշներ ջանացել են իրենց վերագրել: Ս. Բարխուդարեանը, օրինակ, նոյն եղանակը յարմարեցրել է դաշնամուրի եւ իբրեւ իր հեղինակութիւն հրատարակութեան տւել: Նմանապէս, քուրք քառիստ համայնավար Ռիգա Ռիգայեւը, 1920-ին, Բաքումում հեղինակել է Ռուբէնից սովորելով այդ եղանակը՝ վերջը Մուսքաֆա Բեմալին է ձօնում իբրեւ սեփական հեղինակութիւն, Հայաստանի փոխարէն փառաբանելով քուրք բոնապետին:

Նաչա՛, բի՛ն Նաչա,
Մուսթաֆա Բէմալ փաշա . . .
.
.
Մա՛րշ, մա՛րշ, իւրբի,
Կարո ուստունդա . . .

Կովկասի երաժիշտները, ինչպէս եւ իրենք բանագործները շատ լաւ գիտեն, որ այս եղանակը Ռուբէնի «Հայաստան» սյուրբըն է, հեղինակի յօրինած առաջին գործը:

Ռուբէնի յօրինած միւս եղանակներից, յիշենք «Արարատեան Ուկերտիւրա»-ն, «Բնի՛ր Ղարիբ»-ը, «Հայրենի կարօտ»-ը, «Յուշ Հայաստանի»-ն, «Սուրբ Երուսաղէմ» (խօսք Թորգոմ Պատրիարքի), «Կովկասեան փանտա - զիա» եւ այլն:

ՐԱՖՖԻԻ ՅՈՐԵԼԵԱՆԸ

«Համազգային»-ի Ֆրանսայի կենտրոնական վարչութեան նախագահութեամբ, Փարիզում, գումարել է գանազան մշակութային հիմնարկութիւնների ներկայացուցիչների եւ մտաւորականների խորհրդակցական մի ժողով, ուր ընտրւել է 30 հոգիանոց մի յանձնաժողով, որ պիտի կազմակերպէ Րաֆֆիի ծննդեան հարիւրերորդ տարեդարձի յարելանական հանդէսը Փարիզի մէջ: Հանդէսը տեղի պիտի ունենայ աշնանը: Այդ առթիւ ենթադրւում է հրատարա-

ինչպէս ասացինք, հակառակ իր անւան, Ռուբէնը սովորական աշուղ չէ, այլ բառի իսկական առումով արեւասագէտ: Նրա Բեմանչան էլ անելի կատարելագործւած է, քան սովորական աշուղների ձեռքի գործիքը: Նա նագում է նուրբ տաղանդով, իբրեւ ստեղծագործող երաժիշտ: Ապրում է եւ ապրեցնում: Եւ որպէս այդպիսին, անգրեւատելի գործ է կատարում արտասահմանում՝ հայը հայ պահելու եւ հայի համարը օտարներին ծանօթացրելու տեսակետով: Ս. Վ.Ր.

կել նաեւ մի հատոր՝ ներած Րաֆֆիի կեանքին եւ գործին: Յանձնաժողովը պէտք է բարոյական աջակցութիւն ցոյց տայ նաեւ Փարիզից դուրս կատարելիք հանդէսներին:

Րաֆֆին դարուս մեծագոյն դէմքն է, որ իր անջնջելի դրոշմն է դրել հայ կեանքի որոշ շրջանի վրա: Փափաքելի է, որ այս յորելանը ստանայ համազգային բնոյթ եւ ամբողջ գաղղաշխարհում տօնի վայելուչ հանդիսաւորութեամբ:

ԲԵՐԿՐԻԻ ԴԵՊԻՔԸ

«Վեմ»-ի նոյեմբ. - դեկտեմբեր համարի «Վ. Փափաքեանի յուշերի առթիւ» յօդւածը կարդալուց յետոյ, մտածեցի, թէ անկողն չի լինի անկողնի նաեւ իմ վկայութիւնը Բերկրիի ձորում տեղի ունեցած դէպքի մասին (էջ 8 - 48): Երկու խօսքով պատմեմ դէպքը, որից եզրակացութիւնը ինքնին կը բխէ: Ճիշտ է, որ մեմք Թափարէզի վրա հանդիպեցինք իրար: Չնայած որ, ո՛չ միայն ձեզից, այլ եւ նախնայող ուսուցիչի սպաներից եւ ծանօթ գիւնարներից էլ արդէն իմացել էիմք, որ դրու-

քիւնը ծանր է, այնուամենայնիւ մեր նախապարիք շարունակեցինք եւ հասանք Բերկրի:

Բերկրիում տեղիկացայ, որ Անդրանիկն էլ այնտեղ է, եւ իսկոյն գնացի նրա մօտ: Սարի լանջին, վրանի տակ նստած էր, ոտները առանց գուլպայի: Պատմեցի, որ Մոսկուայի Կոմիտէի խմբով գնում ենք վան եւ հարցրի, թէ ի՞նչպէս է դրութիւնը, ի՞նչ խորհուրդ կը տայ՝ շարունակե՞նք մեր համարան, թէ՞ ոչ: Ասացի նաեւ, որ մեր էջմիածնից մեկնելուց առաջ գոր. Օգանովա-

կուց ստացել էր հեռագիր, քէ Մանգկերտից դէպի Էջմիածին են գալիս 40,000 հայ գաղթականներ: Զօրավարը խնդրում էր, որ շուտով միջոցներ ձեռք առնեն գաղթականներին օգնելու:

Փակագծի մէջ ասել, որ այդ առթիւ Էջմիածնում որոշեց անմիջապէս վանքի պահեստից ալիւր բաց բողմել և կազմակերպել հաց բխելու գործը, այնպէս, որ օրական 200 փութ հաց բողմուի գաղթականներին: Սակայն, ինչպէս յետոյ պարզեց ևս աչքովս էլ տեսայ, Էջմիածինը այդ որոշումը չէր գործադրել: Հացի բաշխումը կանոնաւորեց միայն երբ Արամը հասաւ վանից...

Իմ հարցումներին Անդրանիկը պատասխանեց, քէ դուրսիւնը ծանր է ևս նոյն իսկ վտանգաւոր. ոռոսաց զօրքը Մուշի շրջանից նահանջում է, հետևաբար, վանն էլ վտանգած է: «Յամենայն դէպս, ասաց, գնա՛, հեռախօսէ Արամին, նայէ՛ նա՞ ինչ կասէ»:

Այդպէս էլ արի: Արամը առաջարկեց մեր խմբի բժշկա - առողջապահական մասը ուղարկել վան, իսկ անդատու մասը վերադարձնել: Մեր խումբը, սակայն, բժշկա - առողջապահական չէր, այլ՝ բժշկա - սննդատու, մէկ մասը

միւսից անբաժան և կարելի չէր կիսել: Պէտք էր ամբողջ խմբով կամ առաջ գրնալ, կամ վերադառնալ: Բայց, 5 - 10 րոպէ անցած, այլևս անհնար էր մանապարհը շարունակել և մնում էր միայն նահանջել:

Անդրանիկի մօտից դեռ չէի հեռացել, երբ յայտնեցին, քէ նոր սուրհանգակ է եկել ևս լուր բերել, քէ քիւրճերը արագօրէն մօտենում են Բերկրիին: Անդրանիկը խորհուրդ տւեց, որ առանց թուլէ իսկ կորցնելու մանապարհ ընկնենք դէպի յետ, յայտնելով միաժամանակ, որ ինքն էլ իր խմբով մեկնում է:

Ես հագիւ հասել էի մեր խմբի մօտ և կարգադրել, որ անմիջապէս մարայ ընկնեն, երբ ամէն բան իրար խառնեց, և Բերկրիին դարձաւ անճանաչելի: Սկսեց աննկարագրելի իրարանցում և խուճապ... Մի քանի վայրկեան յետոյ, Անդրանիկը իր ձիւնը խմբով մեկնեց դէպի Իգտիր... Մենք, առբնանակի սպառնալիքի տակ, հագիւ կարողացանք մի կառք վարձել և նոյնպէս վերադառնալ Իգտիր:

ՅՈՎԱ. ԹԱԿԵՆՍԵԱՆ

Թեհրան

ԳԻՐԳ ԵՒ ՄԱՄՈՒԼ

«ԿԵԱՆՔ ԵՒ ԱՐԻՆՍՍ»

Պարսստեան եղբայրների այս հրատարակութիւնը, յունար համարով, քեականիս է իր կեանքի եօթներորդ տարին, առաջ իրբև տարեգիրք, վերջին տարին ամագրի ձեռով: Հանդարտ և ուրախ մտնով չէ, որ սկսում է ամագրի նոր տարեշրջանը: «Մեր միտքը տխուր խորհրդածութիւններ կը պաշարեն: Եւ յոռետես զգացում մը քեկանէ մեր հոգիին մէջ», խորհրդածում է խմբագրութիւնը «Խմբագրին Յուշատարը» առաջնորդող յօդածում՝ գանգատելով հասարակութեան «բարոյական և նիւթական քաջալերութեան պակասից» և «ընթերցողներու ահաւոր անտարբերութիւնից»: «Եօթը Հարիւր Հազարի հասնող գաղթահայութեան մը Եօթը Հարիւր բաժանորդ ունենալու մեր համեստ ակնկալութիւնը չիրականացաւ»: Հակառակ դրան, խմբագրութիւնը խոստանում է՝ «տարի մըն ալ կուիլ»: «Տարի մըն ալ լարենք մեր կամքերը, կարելին և անկարելին փորձենք, հայ գրականութեան բերենք, մեր աշխատակիցներուն հետ, քիչ մը կենդանութիւն, քիչ մը արեւ և շող, քիչ մը հետաքրքրութիւն և գոհունակութեան քանի մը բացառիկ վայրկեաններ: Մնացածը ձգելով դէպքերու յորձանքին ու տրամաբանական վախճանին»:

Լա՛ւ է այսպէս՝ բաց աչքով նայել կեանքին և չարից չընկնելով՝ բարիին ու գեղեցիկին ձգտիլ: Իսկ չարը, իբօք որ, «սահաւոր» է ևս հասարակաց, բայց հայ մշակոյթի մշակները չպէտք է յուսահատեն, որովհետեւ, կնակած չկայ, վերջ ի վերջոյ, մենք ևս «տեղ կը հասնենք արեւով»: Կամք, տոկունութիւն և անձնագոհ ներում — վերջը լաւ կը լինի:

Մանաւանդ որ գործն էլ օգտակար գործ է: «Կեանք և Արևստ»-ը քէ որպէս տարեգիրք և քէ ամագրի շրջանում համակրելի հրատարակութիւն է, ոչ միայն բովանդակութեամբ, այլ ևս, մանաւանդ, գեղարեստական արտաքինով: Պարսստեան եղբայրները մասնաւոր միգ են քափում գարգացնելու ընթերցողների գեղարեստական մաշակը, և այդ շատ լաւ է, մասնաւորապէս, մեր իրականութեան մէջ, ուր գեղարեստն ու գրականութիւնը յաճախ շրջափութում է շուկայում ծախուող տուփերու ու մազաճուրի հետ: Գիտակից հասարակութիւնը պէ՛տք է քաջալերէ «Կեանք և Արևստ»-ը, մանաւանդ որ բաժնեգիրն էլ, վերջին հաշուով, ոչինչ բան է — 10 պրակի համար տարեկան ընդամենը 30 ֆր.:

«ԱՐՓԻ»

Եթէ «Կեանքի եւ Արեւոտ»-ը դեռ ոտ-
բի է եւ վնաս է «տարի մըն ալ կըն-
ւի», «Արփի»-ն, որ, հինգ տարուց ի
վեր, հրատարակուի էր Ամերիկայում
եւ արդէն որոշ տեղ էր գրուել մանկա-
կան աշխարհում, մեռել է, ինչպէս
խմբագիրն է յայտարարում, նիւթական
պատճառներով: Ցաւով ենք արձանագը-
րում այս մահը: Մի տեսակ սեւ մակա-
տագիր է կախած մեր մանկական հը-
րատարակութիւնների գլխին — չեն յա-
րատուում: Քանի՜ — քանի մանկական

քերթեր երեւացին այս վերջին տարի-
ները, եւ բոլորն էլ դժբախտ վախճան
ունեցան: Եւ եթէ «Արփի»-ն էլ հինգ
տարի ապրեց, գլխաւոր պատճառներից
մէկը, անշուշտ, Հ. Կ. Կաչի ընծայած
նիւթական եւ, մահաւանդ, բարոյական
աջակցութիւնն էր: Այդ աջակցութիւնը
պակասեց, խմբագիրը կամք չունեցաւ
«տարի մըն ալ կուելու», ուրիշ պատ-
ճառներ կան — բոլոր դէպքերում էլ,
«Արփի»-ի մահը ցաւալի է: Նրա տեղը
մնում է բաց:

ԴԻԻԱՆ Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ

1934 թ. սկսած, մինչեւ վերջերս,
«Հայրենիք» ամսագիրը, իրրեւ յաւել-
ւած, տալիս էր Հ. Յ. Դ. Կենտրոնա-
կան Դիւանի նիւթերը «Դիւան Հ. Յ.
Ժամանակաշրջանը» Հ. Յ. Դաշնակցու-
նիւթերի մի մասը այժմ լոյս է ընծայ-
ւած առանձին հատորով՝ Հ. Յ. Ամե-
րիկայի Կենտր. Կոմիտէի հրատարա-
կութեամբ: Հատորը — 395 մեծադիր
էջ — ընդգրկում է 1890 - 1896 թ.
Ժամանակաշրջանը Հ. Յ. Դաշնակցու-
թեան հիմնադրութիւնից սկսած մինչեւ
1896 թ. ամառը: Հատորի մէջ կան բազ-
մաթիւ եւ շատ արժեքաւոր վաւերագը-
րեր, որոնք բանկագին ատաղձ են Հա-

յոց եւ, ի մասնաւորի, Հ. Յ. Դաշնակ-
ցութեան պատմութեան համար: Կան
եւ պարզ ընթերցանութեան համար յա-
փշտակիչ էջեր: Դժբախտաբար, հատո-
րին չէ կցւած բովանդակութիւնը, որով
դժուար է լինում ուզած նիւթը գտնել:
Պակաս է եւ յատուկ անունների ցանկը,
ինչ որ անհրաժեշտ է նման գործի հա-
մար: Գրքի վրա նշանակւած է «Ա. հա-
տոր», պէտք է յուսալ, ուրեմն, որ յա-
ջորդ հատորում կը լրացւի այդ բերին:
Գին նշանակւած է մէկ տոլար, որ շատ
ածան է: Ամէն հայ մտաւորական իր
գրադարանում պէտք է ունենայ այդ
հատորը:

«ԶԻԱՐԹՆՈՑ»

224 մեծադիր էջ, լաւ թուղթ, պատ-
կերագար, մաքուր տպագրութիւն,
բազմազան բովանդակութիւն — անս
Հր. Բալուեանի գրականութեան եւ ար-
ւեստի տարեգիրքը: Հր. Բալուեանը
հինն ու նորը իրար է բերել, երէց ու
երիտասարդ գրողները հաւաքել մի

յարկի տակ եւ տւել է տեսողութեան ու
մտքի համար հանելի հատոր: «Զը-
ւարթնոց»-ի մէջ կան անտիպ կտորներ
Թեոդիկից, Կոմիտասից, Մ. Վարանդ-
եանից, Սիպիլից, Մ. Զարիֆեանից:
Նիւթեր տրամադրել են Գարեգին Աբ-
Յովսէփեանը, Յ. Օշականը, Կ. Զար-

կանը, Հր. Զարդարեանը, Գ. Մելոյեա-
նը, Գ. Մխիթարեանը, Շ. Նարդունին
եւ ուրիշներ: Ի հարկէ, բոլոր նիւթերն
էլ նոյնարժէք չեն. բուււմ է, բէ ըն-
տարեան ժամանակ կարելի էր աւելի

խտասպահանջ լինել, բայց, ընդհանուր
ստմամբ, գոհացուցիչ են: Մեր նիւթա-
կան պայմաններում Հր. Բալուեանի
գործը շնորհաւորելի է եւ քաջակերան-
քի արժանի:

ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆԵԱՆԸ ԳԵՐՄԱՆԵՐԷՆ

Մեր աշխատակից Դոկտ. Արեգեան
արձակ քարգմանութեամբ գերմաներէ-
նի է վերածել եւ զանազան ժամանակ-
ներ գերման մամուլի մէջ լոյս ընծա-
յել Յովհ. Թումանեանի աւանդակէտե-
րից շատերը: Այդ քարգմանութիւնները
մի կարեւոր մասով նախապէս հրատա-
րակւել են Բերլինի Օսկար Քիւլ (O.
Kuehl) մամուլի դիւանի կողմից եւ
սպա նրա միջոցով արտատպութեան ի-
րաւունք սուրել զանազան օրգանների:
Լոյս են տեսած ցարդ.

7.- Պօղոս - Պետրոս (Peter Paul):
Նոյն տեղ եւ նոյն ժամանակ:

8.- Աղանու վանքը (Lenktemur):
«Der Orient» ամսագիր (մարտ - ապ-
րիլ 1930 թ.):

9.- Լօռեցի Սաթօն (Loretzi Sako):
Frau Meisterin: Յաւելւած D. Werkm.
Zeitung-ի (8 օգոստ. 1931):

10.- Շունն ու Կատուն (Der Hund
und der Kater): Օ. Քիւլի մամու-
լի դիւան (11 օգոստ. 1932 թ.):

11.- Անիծած Հարսը կամ Յարսուկ
ճարուկը (Der Wiedehopf oder die
verfluchte Schwieger-tochter):
Նոյն տեղ եւ նոյն ժամանակ:

12.- Արծիւն ու կաղնի (Der Adler
und die Eiche): Նոյն տեղ եւ նոյն
Ժամանակ:

Յովհ. Թումանեանի միւս գրածքնե-
րից Ա. Արեգեանը քարգմանել եւ տը-
պագրել է.

13.- Գիւրջը յայտնի գրածքը (Gikor).
համաստուած: Լոյս է տեսած նախա-
պէս Օ. Քիւլի մամուլի դիւանում (12
ապրիլ 1928 թ.):

14.- Տէրն ու Մտանն հեքեքը (Der
Herr und Sein Diener): Նոյնտեղ (19
մայիս 1932 թ.):

Թարգմանած եւ անտիպ են տակաւին
Յովհ. Թումանեանի նման մի քանի ու-
րիշ գրածքներ եւ հեքեքներ:

1.- Թմկաբերդի առումը: 2.- Այս-
բամար: 3.- Գառնիկ ախպէր: 4.- Քաջ

1.- Արեւ եւ Լուսին (Die Sonne und
der Mond): Ա. տպագրութեամբ՝
Leipz. N. Nachr. օրաթերքում (31
մայիս 1925 թ.), Բ. տպագրութեամբ՝
Deutsche Werkm. Zeitung-ի մէջ (27
սեպտ. 1929 թ.):

2.- Անբախտ վաճառականներ (Die
ungluecklichen Kaufleute): Ա. տպա-
գրութեամբ՝ Բերլինի Neue Zeit թեր-
քում (24 մայիս 1925), Բ. տպ.՝ Օ.
Քիւլի մամուլի դիւանում (5 ապր. 1927
թ.):

3.- Փարվանա (Parwana), Օ. Քիւ-
լի մամուլի դիւան (9 մարտ 1926 թ.):

4.- Մի կաթիլ մեղրը (Um einen
Tropfen Konig): Նոյն տեղ եւ նոյն
Ժամանակ:

5.- Զարի վերջը (Des Boesen Ende):
(23 փետր. 1928):

6.- Աղջկայ սիրտը (Des Maedchens
Herz): Նոյնտեղ (6 դեկտ. 1928):

Նագարը: 5.- Չախչախ քաղաքը: 6.- Բեֆ անողին ֆեֆ չի պակսիլ (փոխադր.): 7.- Բարեկենդանը: 8.- Կիկոսի մահը: 9.- Ոսկու կարասը (փո-

խադր.): Թարգմանած է Թուամենանի Գէլլե անունով ծանօթ գրածքն եւս (կենդանիների կեանքից):

ՊՈՒՇԿԻՆԸ ՀԱՅԵՐԷՆ

Ինչպէս յայտնի է, այս տարի տօնւեցաւ ռուս հանճարեղ բանաստեղծ Ա. Պուշկինի մահուան հարիւրամեակը: Այդ առթիւ, Հայաստանում եղան բազմաքիւ հայերէն հրատարակութիւններ Պուշկինի գործերից, ինչպէս նաեւ կատարւեցին յորելեանկան հանդէսներ:

Պէտք է յիշել, որ Պուշկինի բանաստեղծութիւնների հայերէն քարգամութիւնը սկսել է շատ վաղուց: Այսպէս, դեռ 1830 թ. Պրոֆ. Էմիլը քարգամել է «Բախչիսարայի շատրան»-ը գրաբար հայերէնով: 1843-ին լոյս տեսաւ Համագասպեանի կազմած ռուսական բանաստեղծութիւնների հայերէն մի ժողովածու, որի մէջ Պուշկինից էլ կար 10 տանաւոր: Ապա, զանազան ժամանակներում, եղել են ուրիշ շատ քարգամութիւններ, եւ, առհասարակ, հայ բանաստեղծներից շատերը գտնել են Պուշկինի ազդեցութեան տակ: Յովհ. Թումանեանը, օրինակ, իր վերաբերմամբ ինքը խոստովանում էր այդ փաստը: «Ես գտնում եմ, — գրում էր նա — որ ռուս պոէտները, գլխաւորապէս Պուշկինն ու Լերմոնտովը, միշտ իմ

հարագատ եւ աւելի մօտիկ են քուսցել, քան մեր հայկական պոէտները»: Եւ Թումանեանը ունի մի քանի սեփական քարգամութիւններ Պուշկինից, ինչպէս «Ջրահեղձը», Օլեգի երգը» եւ այլն:

Պուշկինի երկրպագուներից էր եւ Ղ. Աղայեանը, որ տւել է «Ոսկէ ձկնիկ»-ի դեռ չգերազանցած քարգամութիւնը:

Այսօր, կարելի է ասել, Պուշկինի ստեղծագործութեան հիմնական մասը արդէն քարգամուած է հայերէն — «Եւզենիյ Օնեգին», «Բախչիսարայի շատրան», «Պոլտաւա», «Գնչուներ», «Կովկասեան դերէ», «Կալանաւորը», «Պոլնոնայ Տեմեալ» քերթածները, «Ժըլատ ասպետը», «Սրբախճանք ժանտախտի ժամանակ», «Մոցարտ եւ Սալիէրի» քատերական երկերը, «Ճանապարհորդութիւն դէպի Էրզրում», «Դուրբովսկի», «Կապիտանի աղջիկը» եւ ուրիշ արձակ էջերը, ինչպէս նաեւ գրեթէ բոլոր գլխաւոր բանաստեղծութիւնները — «Յուշարձան», «Գիւղը», «Ազատութիւն», «Անչարը», «Մարգարէ» և այլն:

ԱՀԱՐՈՆԻ ՔԵՐԹԻԱԾՆԵՐԸ

Լսում ենք, թէ բանաստեղծ Ահարոնը, որի քնարի հնչիւնները վաղուց լընել են գրական հրապարակում, պատրաստում է իր բանաստեղծութիւնների հրատարակութիւնը առանձին հատորով: Կարող ենք միայն ողջունել այդ ծրագիրը: Ահարոնը մեր տաղանդաւոր, բայց քիչ ճանաչուած բանաստեղծներից

է: Թերթերի եւ պարբերականների մէջ կորած, կամ դեռ եւս անտիպ մնացած նրա քերթածների համախմբումը մի հատորի մէջ հնարաւորութիւն պիտի տայ հանրութեան ներկայացնելու Ահարոնի իսկական բանաստեղծական դէմքը:

ՆՈՐ ԳՐՔԵՐ

Երեսնամ, Մելքոնեան Ֆոնդի հրատարակութեամբ լոյս են տեսել՝ Դր. Ջավախչիլիլի «Նիւթեր Հայաստանի սոցիալական շարժումների պատմութեան համար» գիրքը, որ ամփոփումն է «Մի էջ Հայաստանի գիւղացիական շարժման պատմութիւնից» եւ «Անհամաձայնութիւնն ու պայքարը եկեղեցական հասոյթների առթիւ Անիի վրաց եւ հայ հօտի ու հոգեւորականութեան միջեւ 1218 թւին» յօդածների:

Աթէնքում մամուլի տակ է «Միսակ Թուրքեանի դատաւարութիւնը» «Նոր Օր»-ի հրատարակութեամբ: Տրում եմ Ջիվանշիրի սպանութեան դատի արձանագրութիւնը եւ դատախազի ու պաշտպանի քառերը: Մամուլին յանձնելուց առաջ ամբողջ նիւթը աչքէ է անցկացրել Մ. Թուրաքեանի պաշտպան Հմ. Խոսրովեանը:

Պետհրատը լոյս է ընծայել Պրոֆ. Ե. Մանսուրեանի «Հին Հայաստանի գլխաւոր քանապարհները» նիւրած Արշակունեաց Հայաստանի հին քանապարհների եւ սրանց վրա գտնուած կայանների ուսումնասիրութեան:

Սոֆիայում «Մասիս» հրատարակչականի կողմից շուտով առանձին գրքով լոյս պիտի տեսնեն Վահ. Փափագեանի «Վէմ»-ում տպւած յուշերը՝ «Համալիրախաչին պատերազմը եւ Տարօնի աշխարհը»:

«ԱԶԳԱԿ»-Ի ՏԱՍՆԱՄԵԱԿԸ

Տասը տարի առաջ, «Փիւնիկ» եւ «Նոր Փիւնիկ» քերթերի ձայնաբեկից յետոյ, Բէյրութում, Հայկ Պալեանի նախաձեռնութեամբ, սկսեց լոյս տեսնել «Ազգակ» քերթը՝ սկիզբը իրրեւ երկօրեայ, ապա՝ ամէն օր: Այժմ «Ազգակ»-ը արդէն տարածուած, մեծ օրաքերթ է՝ սեփական տպարանով եւ աշխատակիցների սուար խմբով: Եթէ այդ, մի կողմից ապացոյց է, որ Սիւրիան այլեւս հասուն միջավայր է հայ մամուլի համար, միւս կողմից էլ ցոյց է տալիս, թէ՛ «Ազգակ»-ի ղեկավարները գտել են

միշտ ուղին եւ երեսն են քերթի գործը կազմակերպելու եւ վարելու ընդունակութիւն: «Ազգակ»-ը տոգորած է դաշնակցական գաղափարներով ու ոգիով, միշտ լայնախոհ ու համերաշխութեան կողմնակից: Այս համեստ յորելեանի առթիւ սրտանց շնորհաւորելով «Ազգակ»-ի խմբագրութիւնը՝ կը մաղթենք աւելի մեծ յաջողութիւն՝ խոսացնել իր մէջ հայ մամուլի լուսագոյն աւանդութիւնները եւ դառնալ Սիւրիայի հայութեան հանրամանաչ ժողովրդական քերթը:

ԳՐԱԽՕՍԱԿԱՆ

ՌՈՒԻԷՆ, Ստալինեան Սահմանադրութիւնը եւ Հ. Յ. Դաշնակ-
ցութիւնը. — Մատենաշար «Յուսաբեր», քիւ 32, Գահիրէ, 1936.

88 էջնոց այս գրքովը մի փորձ է, պարզելու ընթերցող լայն հասարակու-
թեան, Ստալինեան Սահմանադրութեան
եւ Հ. Յ. Դաշնակցութեան հետապըն-
դած նպատակների ու տեսակետների
տարբերութիւնը: Գիտական լուրջ գործ
չէ, բնականաբար: Հեղինակը աշխա-
տել է հանրամատչելի, ժողովրդին
հասկանալի խօսքերով ցոյց տալ, թէ
ի՞նչ է նոր սահմանադրութիւնը, թէ
որքան նա չկը գնայ զանգուածների ցան-
կութեան համաձայն, թէ ա՛րքան ան
համապատասխան է մեր ձգտումներին,
եւ թէ այս դրութեան հանդէպ ինչքա՞ն
կողմ ենք եւ ինչքա՞ն հակառակ»: Եւ
յօդւած առ յօդւած գուզարդելով՝ հա-
մեմատում է Հ. Յ. Դաշնակցութեան
ծրագրի հետ:

Ասել թէ փորձը յաջողւած է՝ կարե-
լի չէ: Արդէն համեմատութեան հիմքը
յաջող չէ ընտրւած. — մի կողմ *պետա-
կան սահմանադրութիւն*, միւս կողմ՝
կուսակցական ծրագիր: Անշուշտ, կու-
սակցական ծրագրերը արդէն իսկ ի-
րենց մէջ պարունակում են պետական
սկզբունք, բայց անհրաժեշտաբար ընդ-
հանուր, յանախ, տեսական բնույթով,
միմչդեռ պետական սահմանադրութիւն-
ները քանձրացեալ ու գործնական կէ-
տեր են տալիս:

Յետոյ, Ռուբէնը բալորովին անտե-
սել է մի հիմնական պարագայ. խոր-

երդային իրաւագիտակցութեան համա-
ձայն, պետական իշխանութիւն է նաեւ
Համայնավար կուսակցութիւնը, եւ ա-
ւելի բարձր իշխանութիւն, քան կառա-
վարութիւնը կամ օրէնդիր գերագոյն
ժողովները: Սխալ է խորհրդային իշ-
խանութեան դրական կամ բացասական
յատկութիւնների մասին դատել միայն
պետական սահմանադրութեան հիման
վրա, անհրաժեշտ է առնել եւ Համայ-
նավար կուսակցութեան պետական դե-
րը. ի՞նչ արժէք ունի սահմանադրու-
թեան ապահետարնացումը, երբ Հա-
մայնավար կուսակցութեան իշխանու-
թիւնը կառուցւած է խիստ կենտրո-
նացման հիմքերով: Գործնական ի՞նչ
նշանակութիւն կարող է ունենալ Ան-
դրկովկասեան Հանրապետութիւնների
«անկախութիւն»-ը, եթէ իր ուժի մէջ
է մնալու Համայնավար կուսակցու-
թեան Երկրային կոմիտէն, Թիֆլիսում,
կամ սրան համապատասխան մի իշխա-
նութիւն:

Միւս կողմից, գրքովի մէջ էիջ չեն,
մանրամաստ եւ դժար հասկանալի
արտայայտութիւններ, վիճելի ու եր-
բեմն տարօրինակ կարծիքներ եւ նոյն
իսկ փաստական սխալներ, որոնք չեն
կարող շփոթ ու տարակուսանք չառա-
ջացնել անփորձ ընթերցողի մտքում:
Ժողովրդի լայն խաւերին յատկացւած
գրքի գրւածքից պահանջուող առաջին

պայմանը նրա մէջ արծարծւած գաղա-
փարների յստակութիւնն ու պարզու-
թիւնն է: Ինչ որ իր հերքին պահան-
ջում է, որ հեղինակն էլ հիմնաւոր ու
ձեռակերպւած մտեր ունենայ:

Ներկայ գրախօսականի առիթը, սա-
կայն, գրքովի այս կողմը չէ. յաջող
կամ անյաջող, հեղինակը, ընդհանուր
առմամբ, նիշտ եզրակացութիւններ է
հանում Ստալինեան Սահմանադրու-
թեան կէտերից: Ինչ որ առանձնապէս
ուշագրաւ է, այդ գրքովի «Նախա-
բան»-ն է, ուր Ռուբէնը պարզում է իր
տեսակէտը յեղափոխութեան եւ բոլշե-
ւիզմի մասին: Նրա ասելով՝ «բոլշե-
ւիկեան յեղաշրջումը եւ Լենինեան
վարդապետութեան տիրապետութիւնը
Ռուսիոյ մէջ ու անոր ազդեցութիւնը
միջազգային ասպարիզում, եղած են
արդիւնքը Ռուսիոյ մնշւած դասակար-
գերի եւ ժողովուրդների տառապանքնե-
րի եւ մասամբ ալ արտաքին քաղաքա-
կան ազդեցութեանց, որոնք նպաստած
են յեղափոխութեան ծայրայեղ զար-
գացման»:

Յետոյ. «Ռուսաստանի մէջ տիրող ա-
նարդարութիւնները, քառսը եւ բազու-
րիւնները զանգուածների մէջ հոգեկան
ոյժ ստեղծած էին յեղափոխութեան
համար, ինչպէս վառողը՝ քնդամօթի:
Գերմանական կնքւած կառախումբով
նորորդող Լենին, Թրոցքի *), Զին-
վիւ եւ այլք եղան այն պատրայքը, որ
պայքեցուց այդ ամբարւած վառողը»:

Այս ոգով է կազմւած ամբողջ «նա-
խաբան»-ը: Եւ դուրս է գալիս, որ հոկ-
տեմբերեան յեղաշրջումը բնական ար-
դիւնք էր Ռուսաստանի ընկերային -

*) Թրոցքի Լենինի եւ Զինովիեւի
հետ, «Կնքւած կառախումբով» չի մը-
տել Ռուսաստան: Նա Ռուսաստան վե-
րադարձու բոլորովին տարբեր պայ-
մաններում: Ս. Վ.

քաղաքական կեանքի զարգացման, որ
բոլշեւիկները հարազատ ծնունդն էին
առւսական միջավայրի եւ որ, «ինչպէս
արձակած գնդակը, կամ ժայթֆոյլը հը-
րարույթը անհնար է կանգնեցնել, այն-
պէս ալ անհնար է կանգնեցնել ժողո-
վրդական պահանջէն բխողութեան յեղա-
փոխութիւնները», այսինքն՝ ներկայ
դէպքում, բոլշեւիկեան յեղափոխու-
թիւնը:

Ռուբէնը բնական է համարում, հե-
տեւաբար, եւ արդարացում է բոլշե-
ւիզմը, միայն գտնում է, որ նա ծայ-
րայեղութեան է գնացել: Մեր դերը
այդ ծայրայեղութիւնների դէմ պայ-
քարելն ու շտկումներ կատարելն է.
«Մենք բոլշեւիկների բշմամի ենք ոչ
քէ իբրեւ դասակարգ, իբր հակայեղա-
փոխական, այլ իբր քաղաքական բըշ-
մամի, նպատակ դնելով, որ յեղափո-
խութիւնը հասնի իր վերջնական հան-
գրւանքին»: Մի էիջ խրքին է, անշուշտ,
բայց այսպէս մտածելով՝ նա արդէն
սկսել է տատանել բոլշեւիզմի վերա-
բերմամբ. «Մենք ընկերվար յեղափո-
խական ենք, այդպէս լինելով դէմ ե-
ղած ենք եւ ԵՄԵԻ կը լինենք բոլշեւիկ
ընկերվարականներին»: (Ընդգծումը
մերն է. — Ս. Վ.): Ինչո՞ւ՝ «երեւի» ...

Այն ինչ, Հ. Յ. Դաշնակցութեան տե-
սակէտը բոլշեւիզմի ու հակոտմբերեան
յեղափոխութեան մասին եղել է եւ է
նիշտ հակառակը: Հ. Յ. Դաշնակցու-
թիւնը կարծում է, որ Ռուսաստանի
զարգացման բնական պայմաններին ա-
ւելի համապատասխան էր 1917 թ.
փետրւարեան յեղափոխութիւնը եւ նը-
քանից բխող իշխանութիւնն ու կար-
գերը, որոնց տրամաբանական հետե-
ւանքն էր բոլշեւիկեան սիւններով ցըր-
ւած Սահմանադիր ժողովը: Բոլշեւիզ-
մը ծնունդ էր պատերազմի անբնակա-
նոն վիճակի եւ արտաքին գործոնների

— «կնքում կատարումք» — եւ յազարանակեց բռնութեան ու արտաքին ազդակներէ աջակցութեամբ: Բռլշելիզմը եկաւ իբրեւ հակայեղափոխութիւն, — արտաքին աւերակներէ օգնութեամբ խորտակեց յեղափոխական իշխանութիւնը եւ բռնութեամբ պարտադրեց իր կամքը: Եւ այս 20 տարւայ ընթացքում բռլշելիզմը տիրել է հակառակ ժողովրդի ննչիչ մեծամասնութեան կամքի եւ հակառակ Ռուսաստանի ընկերային — տնտեսական պայմանների քելադրանքի, սոսկ մերկ բռնութեան վրա յենաւ: Հետեւաբար, բռլշելիզմը չի կարող չնկատուի «արդիւնք Ռուսիոյ նընչւած դասակարգերի եւ ժողովուրդների տառուպանքների», այլ՝ արդիւնք պատերազմի ստեղծած հիւանդագին պայմանների, արտաքին ուժերի միջամբությունեանց եւ ներքին բռնութիւնների: Այս է եղած եւ այս է Գաշնակցութեան ըմբռնումը բռլշելիզմի մասին: Այդպէս է հասկացուի բռլշելիզմը խորհրդային իշխանութեան առաջին շրջանում, այդպէս է հասկացուում եւ այժմ: Աւ. Շահխարանեանից ու Վ. Խարէնիից սկսած մինչեւ Մ. Վարանդեան՝ այդպէս են ըմբռնել ու ներկայացրել բռլշելիզմը: Նոյն իմաստն ունին եւ Հ. Յ.

Գաշնակցութեան գերագոյն ժողովների բանաձեւերը: Հիմա առաջարկում է նոր ըմբռնում — բռլշելիզմի արդարացումը... Սա մի փորձ է Հ. Յ. Գաշնակցութեան բռլշելիզմի մասին ցարդ ունեցած վերաբերումի վերագնահատություն — սխալ թէ ըստ ձեւի եւ թէ ըստ էութեան: Ըստ ձեւի՝ այդ փորձի տեղը բռլշելիզմի գրականութիւնը չէ: Ըստ էութեան՝ եթէ բռլշելիզմի գոյությունը արդարացուում է Ռուսաստանում, ինչո՞ւ չպէտք է արդարացուի եւ Հայաստանում: Ի՞նչ է Ռուսիոյ վերագնահատությունն հիմքը — խորհրդային իշխանութեան երկարատեւ գոյութեան փաստը: Նման փաստով կարելի է արդարացնել ամէն բռնապետութիւն. Արդիւ Համիդի իշխանութիւնը 30 տարուց աւելի չտեսե՞ց... Նոյն տրամաբանութեամբ կարելի է արդարացնել եւ Հայաստանի բռլշելիզմի գոյութիւնը: Այստեղից՝ մէկ քայլ դէպի Քաջագունիւն. «Բռլշելիզմը մեր բնական ժառանգներն են»... Գաշնակցութեան տեսակէտը միշտ դրա հակառակն է:

Ս. Վ. Յ.

Գ.Ա.ՐԵԳԻՆԵՆ ԵՊ. ՏՐԱՊԻՉՈՆԻ — ԽԱՉԱՏՐԵԱՆ՝ «Աշխարհի լոյսն ի հայս կամ Աւետարանի լոյսը Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ պրիսմակէն» — Ա. հատոր, Փարիզ, 1936.

Յառաջարանի մէջ հեղինակը այսպէս է ձեւակերպում իր աշխատութեան նըպատակը՝ «ներկայ համետն ձեռնարկը նպատակ ունեցած է քրիստոնէական կրօնի ազգայնացած կամ հայացած, բայց ոչ համաւարդկային իր կենդանի շունչէն դատարկուած զգին ցոյցնել

մեր ազգային — եկեղեցական պատմութեանէն քաղած ուշագրաւ դէմքերու եւ դէպքերու նկարագրութեամբ եւ ասոնց վրա լոյս արձակող աստուծաշնչական հատածներու վերլուծմամբ: Փորձ եղած է տալ հայ — քրիստոնեայ տիպար նկարագիրը՝ իր անհատական եւ ընկե-

բային բազմարարդ դիմագծով, որ մարդկային հոգեկան արժէքներու նըրդաշնակ միութեան դրոշմն ու կնիքն ունենայ իր վրա: Եւ այս բոլորը՝ ապրւած կեանքներու եւ փորձատութիւններու մէջ»:

Հեղինակը ջանացել է հաւատարիմ մնալ իր առաջադրած նպատակին: Տըւած է քրիստոնէութեան պատմութիւնը կապակցութեամբ հայ ազգային — եկեղեցական պատմութեան:

Գրքի առաջին մասը ընդգրկում է նախաքրիստոնէական շրջանը, ուր ամփոփ կերպով տեղեկութիւններ են տրւած կրօնի մասին առհասարակ: Վերլուծւած է իսրայէլի կրօնի նշանակութիւնը (միաստածութիւն) եւ ներկայացուած է հայոց հին կրօնը, որպէս բազմաստածութիւն: Հակիրճ տեղեկութիւններ են տրւած Անահիտի, Աստղիկի եւ Վահագնի մասին: Մէջբերումներ Խորե — նացիի պատմութեանէն եւ այլն:

Երկրորդ մասը ընդգրկումէ առաքելական կամ նախալուսարշեան շրջանը: Հետաքրքրութեամբ կարդացուում են պատկերաւոր ռնով նկարագրւած դրագները Ս. Թադէոս եւ Բարբուղիմէոս առաքելայների կեանքից եւ նրանց քարոզչութիւնը Հայաստանում, օժանդակութեամբ երկու հոչակաւոր կոյսերի՝ Սանդուխտի եւ Ոգիի: Հայաստանում կատարւած այդ արանդալստն պատմական դէպքերի շնորհիւ պարզուում է եւ Թէոդորոս Սալանունիի (Աքեմազոր) յուրիչ պատմութիւնը:

Սանդուխտի եւ Թէոդորոսի տիպարները տրւած են, որպէս օրինակ առաջին հայ քրիստոնեաների: Մանրամասնութեամբ տրւած է պատմութիւնը 37 կոյսերու, գլխաւորութեամբ Գայեանէի եւ Հոնիփսիմէի, որոնք վայրագորէն խողովուրդեցին Տրդատ քագաւորի կողմից ուղարկուած դեմքների ձեռքով:

Պատմութեան կցւած է մեր ամենէն գեղեցիկ եւ բանաստեղծական շարականներից մէկը՝ «Անճիւնք նիքեալ»:

Հասկանալի է որ գրքի մէջ առանձին տեղ է գրաւում Գրիգոր Լուսաւորչի եւ Տրդատի շրջանը: Սիրով եւ խնամքով գծւած են երկուսի դէմքերը, որոնք Հայաստանը դարձրին առաջին քրիստոնեայ պետութիւնը: Գործը հասնում է մինչեւ Զուրիք Երեցն ու Համագապուհի Մամիկոնեանը, այսպիսով, պատմական դրագներն ընդգրկում են Ա. դարից սկսած մինչեւ 500 թ. երկարագուր պատմական ժամանակաշրջանը:

Իւրաքանչիւր դրագին կցւած են հատուածներ Աստուծաշնչից, բացատրություններ, ծանօթութիւններ, խորհրդածութիւններ եւ աշխարհագրական տեղեկութիւններ: Շարականները հեղինակի կողմից քարոզուած են աշխարհաբար: Կան նոյն իսկ նոր հեղինակների նոտանաւորները («Լուսաւորչի կանքեղը»՝ Յ. Թումանեանի, «Հայաստանեայց Եկեղեցին»՝ Վ. Թէմէնեանի): Ի նկատի ունենալով, որ ձեռնարկի առաջադրութիւնը ուսուցողական է, ինքը հեղինակը աշխատել է, օգտելով հանդերձ պատմա — քննական տեսլանքից՝ «պահել դրագներու մէջ հայ մատենագիրներուն հոգեբանական շունչն ու ուղղութիւնը եւ գտնուել քանձարցընող պատմագրական ռնն ու բովանդակութիւնը»: Այս ձեւը՝ ընդունւած նպատակի համար՝ պէտք է նկատուի լուսագոյնը, թէեւ, ի հարկէ, տուած է քննական մասը:

Հատորին մէկ մասն էլ ներուած է Հայաստանեայց Եկեղեցուն: Այստեղ տըըւած են ամփոփ տեղեկութիւններ եկեղեցու շէնքի, դաւանանքի, խորհուրդների, արարդութեանց եւ ծէսի վերաբերեալ: Իսկ Հայաստանեայց Եկեղեց-

ցիին տրւած է հետեւեալ բնորոշումը:—

« Հայաստանայց Եկեղեցին ընդհանրական է՝ զի քրիստոնէական է. ազգային է՝ զի հայկական է: Քրիստոնէական ոգի եւ հայեցի տարագ: Բայց այդ ոգին իսկ անցած է հայ կեանքի պրիստոնէական, ձեւացնելով ծիածան մը՝ որ հայ — քրիստոնէական է: Ազգային կենցաղ մը՝ անհատական, ընտանեկան, ընկերային՝ աւետարանական սկզբունքներու ներգործութեամբ յեղաշրջւած ու վերանորոգւած: Ազգային ոգի մը՝ քրիստոնէական շունչով ընդլայնուած ու ընդ — հանրացած: — Ահա՛ մեր Եկեղեցին: Մեր Եկեղեցին՝ իր էութեան խորքը:»

Այս բնորոշման ընդհանուր գծերը Բիշտ եւ, մանաւանդ որպէս տեսական վերլուծում կամ առաջադրում: Սակայն, Հայ Եկեղեցու կատարած քաղաքական եւ վարչական դերը աւելացրել են նրա վրա մի շարք ուրիշ յատկանիշեր, որ դժուար է սեղմել մէկ բնորոշման մէջ:

Հատորի գլխաւոր բերութիւնը պէտք է համարել գիտական սխտեմի պակասը: Տեղ — տեղ կայ նիւթի խնդրում, մանաւանդ մեկնաբանութիւնների եւ խորհրդածութիւնների բաժնում:

Պատմական դրագներէց ամենից յաջորդ պէտք է համարել Լուսաւորչի եւ

Մեծն Ներսէսի շրջանը: Ճիգ քափուած է տալ Գրիգոր Լուսաւորչի, Տրդատի եւ Ներսէսի նկարագիրները, նրանց առաջադրած նպատակների պարզաբանումը: Յատկապէս այս դրագների մէջ պատմաբանը եւ քրիստոնէայ եկեղեցականը գտնում են սերտ համագործակցութեան մէջ:

Հայերի մէջ եղած են տարակարծութիւններ՝ արդեօք քրիստոնէութեան մուտքը դրակա՞ն դեր կատարեց, քե՞ր բացասական: Այս հարցի պատասխանը պիտու է աշխատութեան զանազան մասերում: Հեղինակը գտնում է, որ միայն քրիստոնէութեան շնորհիւ հայ ազգը հնարաւորութիւն ստացաւ պաշտպանելու եւ զարգացնելու իր ուրոյն մշակոյթը, իրրեւ հակադրութիւն պարսկականին: Հեղինակը պնդում է նոյնպէս, որ Գրիգոր Լուսաւորչի յատուկ նպատակ էր հետապնդում՝ հաստատել Հայաստանի մէջ արեւմտեան քաղաքակրթութիւն: Բացի դրանից, քրիստոնէութեան շնորհիւ ուժեղացաւ հայ ժողովրդի բարոյական նկարագիրը:

Առ հասարակ, պատմական դրագները տրւած են կենդանի եւ մտոյշելի ձեւով եւ հետաքրքրութեամբ են կարդացում:

Ս. ԱՐԱՄՅԱՆ

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԿՈՂՄԻՑ

Ֆրանքի արժէքալրկման հետեւանքով՝ թուղթն ու տպագրութիւնը վերջերս տարապայմանորէն սղել են եւ Ֆրանսայի բոլոր հրատարակութիւնները իրենց գները բարձրացրել են: Մենք եւս ստիպուած ենք փոքրիկ փոփոխութիւններ մտցնել բաժանորդագրութեան պայմանների մէջ, այլ եւ, Ֆրանսայից ու Սիւրիայից դուրս, բաժնեգները նշանակել աւելի կայուն դրամով՝ դոլարով: Սրանից յետոյ, Ֆրանսայի եւ Սիւրիայի բաժնեգները պիտի լինի 60 ֆր.: Բրիտանական կայսրութեան սահմանների մէջ մտնող երկիրները՝ Իրաք, Պաղեստին, Հնդկաստան եւ այլն, ինչպէս եւ Ամերիկա ու Եգիպտոս՝ 4 դոլար: Միւս բոլոր երկրները՝ 3 դոլար: Յոյս ունենք, որ այս աննշան փոփոխութիւնը անտրտունջ կը տանեն մեր գործակալներն ու բաժանորդները եւ կարելի աջակցութիւնը չեն խնայի «Վէմ»-ի տարածման եւ բաժնեգները ժամանակին վճարելու համար: Մանաւանդ որ, եթէ համեմատելու լինենք Ֆրանքի անկումից ստաջ եղած դոլարի եւ Ֆրանքի համեմատութեան հետ, այս նոր գները առաջանից աւելի ձեռնտու են բաժանորդների համար:

Նորից ենք խնդրում մեր գործակալներից ու բաժանորդներից՝ փութացնել բաժնեգների առաքումը:

Ստիպուած ենք յայտարարել, որ մեր գործակալների ցանկից ջընջեցինք Պաղեստինի գործակալ Վ. Կէտիկեանի անունը, իր անպարտաճանաչութեան պատճառով:

ՍՏԱՑԻԱՍ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

«Դիւան Հ. Յ. Դաշնակցութեան», հատոր Ա., Հրատ. Հ. Յ. Գ. Ամեր. կեդր. կոմ.-ի, 1937, Պոսքըն:	ինգամեակի առթիւ. 62 նկարներով, 1937, Թեհրան:
Հօրգան (Արամ Գ. Տիւմանեան)՝ «Հայրենի արշալոյս», բանաստեղծութիւններ, 1936, Պուէնոս — Այրէս:	«Երազիր Գաղթահայ Մշակոյթի եւ Երիտասարդութեան». հրատ. Հ. Բ. Ը. Մ., 1937, Փարիզ:
Զ. Մելոյեան՝ «Արմենուշ» (տաւ), 1936, Մարսէյլ:	Հայկ. Օրացոյց (նախկին Մասիս), 15-րդ տարի, կազմեց՝ Հ. Աճէմեան, 1937 թ., Թարիզ:
«Զւարթնոց», տարեգիրք գրականութեան եւ արեստներու, Ս. տարի, խմբ. Հր. Բալուեան, 1937, Փարիզ:	«Հայրենիք», Բիւ 3, 4, 5: «Բազմավէպ», Բիւ 2: «Սիոն», Բիւ 1, 2: «Կեանք եւ Արեւստ», 7-րդ տարի, Բիւ 1, 2: «Հայ — Բոյժ», Բիւ 28, 29: «Պապ — Ուխտի», Բիւ 2:
Մ. Թէօօլէկեան, «Նախերգանք», 1937, Սոֆիա:	
«Ալիք», ժողովածու, «Ալիք» թերթի	

ԳՐԱՏՈՒՆ ՀՐԱՆՏ-ՍԱՄՈՒԻԼ

51, Rue Monsieur-le-Prince, Paris VIe

Chèque postal: Paris 1278-35. Tel: Danton 88-65.

Փարիզի մտաւորական կեդրոնին մէջ հաստատուած այս Գրատունը օրը օրին կը ստանայ Հայաստանի եւ գաղութներու բոլոր հրատարակութիւնները: Բացի հայերէնէ, ունի ֆրանսերէն եւ այլ օտար լեզուներով զիրօքերու նոյն մքերք: Աշխարհի բոլոր կողմերէն հասած ապսպրանքները կը գործադրէ խղճամբար կերպով: Ունի արդիական կազմատուն:

Գործառնութիւնները՝ կամիսիկ դրամով:

Հ Ա Յ Ր Ե Ն Ի Ք	
ԱՄՍԱԳԻՐ	
Տարեկան	5 դոլար
Վեցամսեայ	3 ,,
ՀԱՅՐԵՆԻՔ ԱՄՍԱԳԻՐ ԵՒ ՕՐԱԹԵՐԹ	
ՄԻԱՍԻՆ	
Տարեկան	10 դոլար
Վեցամսեայ	5 ,,
Հասցէ՝	
13-15 Shawmut st.	
BOSTON MASS (U.S.A.)	

Հ Ա Յ Ր Ե Ն Ի Ք	
ՕՐԱԹԵՐԹ	
Տարեկան	6 դոլար
Վեցամսեայ	3 ,,
Եռամսեայ	2 ,,
Հասցէ՝	
Hairenik Press, 13-15 Shawmut st.	
BOSTON-MASS (U.S.A.)	

Ա Ր Մ Ե Ն Ի Ա	
ՇԱՐԱԹԱԹԵՐԹ	
Արտասահման, տարեկան,	3 դոլար
Արժանքիւն, տարեկան,	6 փետ
,, վեցամսեայ,	3.50 ,,
Հասցէ՝	
"ARMENIA" Canning 1087,	
Buenos-Aires, (Argentine)	

Յ ՈՒ Ս Ա Ր Ե Ր	
ՕՐԱԹԵՐԹ	
Եգիպտոս, տարեկան,	150 եգ. դի.
,, վեցամսեայ,	80 ,,
Արտասահման, տարեկան,	40 շիլիմ
,, վեցամսեայ	20 ,,
Հասցէ՝	
'Houssaper", B. P. 868	
Le CAIRE (EGYPTE)	

Ն ՈՐ Օ Ր	
ՕՐԱԹԵՐԹ	
Յունաստան, տարեկան,	420 տր.
,, վեցամսեայ	210 ,,
Եւրոպա, տարեկան,	135 ֆր.
,, վեցամսեայ	80 ,,
Ամերիկա, տարեկան,	8.00 դոլար
,, վեցամսեայ,	4.50 ,,
Հասցէ՝	
"NorOr", 20-A, Rue Vouli,	
ATHÈNES (GRÈCE)	

Ա Ջ Դ Ա Կ	
ՕՐԱԹԵՐԹ	
Սիրիա՝ տարեկան	550 ս. դ.
Սիրիա՝ վեցամսեայ	300 ս. դ.
Արտասահման՝ տարեկան	7 դոլար
Արտասահման՝ վեցամսեայ	4 դոլար
Հասցէ՝	
"Aztag". B. P. 587 Beyrouth	
(Liban)	

Ա Ս Պ Ա Ր Է Ջ

ՇԱՐԱԹԱԹԵՐԹ	
Ամերիկա, տարեկան,	1.50 դոլար
Արտասահման	2.00 ,,
Հասցէ՝	
"ASBAREZ" P. O. Box 865	
Fresno, Calif., U. S. A.	

Ա Ջ Ա Տ Խ Օ Ս Ք	
ՕՐԱԹԵՐԹ	
Բուլգարիա՝ տարեկան	550 լեւ
Բուլգարիա՝ վեցամսեայ	300 լեւ
Ամերիկա՝ տարեկան	6 դլ.
Ուրիշ երկիրներ՝ տարեկան	150 ֆր.
Հասցէ՝	
45, Bld. M. Louiza,	
Sofia, (Bulgarie)	

Ա Լ Ի Ք	
ԵՐԿՕՐԵԱՅ ԹԵՐԹ	
Տարեկան	85 դիալ
Վեց ամիսը՝	45 դիալ
Արտասահման	
Տարեկան՝	170 ֆր. ֆր.
Հասցէ՝	
"ALIK", Impr. Moderne	
Khiabane Posthané, Teheran	
(Iran)	

ՀԱՆԴԻՍ ԱՄՍՕՐԵԱՅ	
ԱՄՍԱԳԻՐ	
Տարեկան	5 դոլար
Հասցէ՝	
"Handes Amsorya", 4, Mechi-	
tharistengasse, Vienne	
(Autriche) VII	

Մ Ե Ղ Ո Ւ

Երգիծական Շարաքաքերք	
Ներքին՝ տարեկան	100 լեվ
,, վեցամսեայ	50 լեվ
Ամերիկա Տարեկան	2 դոլար
Արտասահման Տարեկան	30 ֆրանկ
Հասցէ՝	
K. Kaladjian	
B. P. 444, Sofia, (Bulgarie).	

Հ Ո Ր Ի Ջ Ո Ն	
ՕՐԱԹԵՐԹ	
Ներքին՝ տարեկան	300 տր.
Արտասահման՝ տարեկան	150 ֆր.
Հասցէ՝	
Rue Mitropoleos, 14.	
Salonique, (Grece)	

Ա Ր Ա Ջ	
ԵՐԿՕՐԵԱՅ ԹԵՐԹ	
Տարեկան	500 լեյ
Հասցէ՝	
"ARAZ" Str. Campul Mosilor,	
№ 2. Bucarest, (Roumanie)	

ԿԵԱՆՔ ԵՒ ԱՐՈՒԵՍ	
Խմբ. Մ. Ե. Մ. Պարսամեան	
Պատկերազարդ - Գեղարեւոտական	
ամաագիր	
Գին՝ տարեկան 30 ֆրանկ	
դիմել՝	
M. Barsamian	
30, Rue Drouot - Paris (9')	

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԻՒՆ. — Բաժանորդագրութեան նոր շրջանի շէմֆին 1
 ԱՐՏ. ԱԲԵՂԵԱՆ. — Միջագային դաշնագիրներ Հայաստանի մասին 4
 ԵՐ. ՀԱՅՐԱՊԵՏԵԱՆ. — Հայ թատերական գրականութեան
 զարգացման ընթացքը 16
 ՏՈՒԹ. ՎԱՀՐ. Յ. ԹՈՐԳՈՄԵԱՆ. — Յուշատետրէս 31
 ՀՄ. ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ. — Դէպքերը վասպուրականում 51
 Ս. ՎՐ. — Հայ — վրացական Միութիւնը 64
 ՀԱՅ — ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐ 73
 ՀԻՆ ԹՈՒՂԹԵՐ 85
 ԱՆՅՅԱԼԻՔ. — Զօր. Մ. Մելիք-Մուրատեան — վարդ. Մախոյսեան 93
 ԿԵԱՆՔ ԵՒ ՄՇԱԿՈՅԹ. — Բէմանչիստ Ռուբէն, Ս. Վր. — Բաֆ-
 ֆիի Յարելեանը — Բերկրիի դէպքը 95
 ԳԻՐՔ ԵՒ ՄԱՄՈՒԼ. — «Կեանք եւ Արեւստ» — «Արփի» — Դիւան
 Հ. Յ. Դաշնակցութեան — «Զարթոնք» — Յովհ. Թու-
 մանեանը գերմաներէն — Պուշկինը հայերէն — Ահարո-
 նի քերթումները — «Ազդակ»-ի Տասնամեակը 99
 ԳՐԱԽՕՍԱԿԱՆ. — Ռուբէն՝ «Ստալինեան Սահմանադրութիւն եւ
 Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը», Ս. Վր. — Գար. Եպ. Տրա-
 պիգոնի — Խաչատրեան՝ «Աշխարհի լույսն է հայս կամ
 Աւետարանի լույսը Հ. Եկեղեցւոյ պրիսմակէն», Ս.
 Արամեան 104
 ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԿՈՂՄԻՅ 109
 ՅԱԻԵԼԻԱՅ. — վախճան Եպ. Մանկունի, «Գէորգ Գ. եւ
 իր ժամանակը» 257

ՆՈՐ ՏԱՐԻԱՅ ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ

Ֆրանսա եւ Սիւրիա տարեկան՝ 60 փրանք
 Ամերիկա, Բրիտ. Կայսրութիւն, Եգիպտոս՝ տարեկան 4 դոլար
 Մնացեալ բոլոր երկիրները տարեկան՝ 3 դոլար
 Կանխիկ վճարող նոր բաժանորդների համար՝ նախորդ տարիների թի-
 վերը՝ կէս գնով :
 Հասցէ՝ նամակների, դրամի, յօդածների եւ ուրիշ ամէն
 տեսակ առաջումների համար. —

S. VRATZIAN — 13, Rue des Platanes, Cité Jardins de Plessis-Robinson (S.)

Gérant: V. Hampartzoumian

Imo. ARTISTIQUE, 42, Rue de la Jonquiére, PARIS (17e)

Կաթողիկոս ի Բօթի ի Ռուսիա : Ետ ուսու կառավարութիւն եւ յան-
 ձնեաց Նորին Սրբութեան գիւնգ հազար ուրբիս (յանժամ իբր 7 — 800
 ոսկի Օսմանեան) ի ծախս ճանապարհի, որպէս տուեալ է եւ նախոր-
 դոյն իւր՝ Ներսիսի Աշտարակեցւոյ եւ Մատթէոսի Կ. Պոլսեցւոյ :

Ի գլխաց Ս. Էջմիածնի երբեք եւ Տ. Սարգիս Արքեպ. ի պէտս ծա-
 խուց եւ յանձնեաց Վեհ. Հայրապետի զվեց հազար ուրբի (850 — 900
 ոսկի (լ.) Օսման.), թէպէտ Զաւարեան ծախսեալ էր զկարեւոր մասն
 աւանդելոյ ինքեան գումարի ի պէտս ճանապարհածախուց :

Սկսաւ Նորին Սրբութիւն շրջել ի մնայք բարեւա առ ոմանս նա-
 խարարս հռչակաւորս (Ալի, Ֆուատ, Ռիւշտի փաշայս, Գըպրըզլը
 Մէհմէտ եւ այլք) եւ առ եւ այլ անձինս, բաց ի դեսպանաց եւրոպա-
 կան պետութեանց, եւ փութացուցանել զպատրաստութիւնս ուղեւո-
 րութեան :

Ի գլխերի, որ ունէր լուսանալ յիշ., ի 27-ն Մարտի, պատուիր-
 եաց Վեհ. Հայրապետ զհիւրասիրութիւն Պ. Մաղաքի Մաղաքեան սի-
 բլընոյ իւրոյ ի սեփական տան նորա որ ի Բանկալքի ի Բերա : (Անդ
 էր եւ հռչակաւոր Գուրպան Յովսէփ որովայնախօս) : Առաւօտուց
 մեկնեցաւ անդի եւ եկն կառօք ուղղակի ի ծովեզերեայ ապարանս
 Մաքսուտեանց սիրելեաց իւրոյ ի Միջագեղջ, ուր եղեն ընթրիք մեծ
 եւ ի տուն Յակոբ էֆ. Նորատունկեանի ի Թաշմէրտեվէն ի փողոցն
 Սէքլի հիւրասիրական պատուովք :

Ի յաջորդ աւուր ի 28-ն Մարտի (1867) որոշեալ էր մեկնել աստի
 ի Կ. Պոլսոյ : (Ըմբռնէր քաջ Հոգեւոր Տէրն զգեթուարութիւնս եթէ
 աստ ի Կ. Պոլիս եւ եթէ ի Մայր Աթոռուջ ի Ռուսիա) :

Վասն որոյ առաւօտուն փութացեալ եկին յապարանս Մաքսուտ-
 եանց եւ համախմբեցան Տ. Պօղոս Արքեպս. — Պատրիարքն, Եպիսկո-
 պոսունք, վարդապետք պատուաւորք, աւագ քահանայք, աղագային
 երեւելիք, բողոմք յերեսփոխանաց եւ յանդամոց Ազգ. վարչութեան,
 արտաքին պաշտօնակալք ինչ, լրագրապետք ոմանք, բարեկամք եւ
 բաղմութիւն ժողովրդական (վերջինք ի ներքին յարկի եւ ի պարտի-
 զի ապարանիցն, ի փողոցն եւ այլն) :

Յետ տեսակցութեանց եւ փոխադարձ բարեմաղթութեանց, զեր-
 րորդ ժամու ել Վեհ. Հայրապետ ի միջին ընդարձակ հիւրասենեկէ
 ի մեծադիր եւ յընդարձակագոյն սրահ ի նմին իսկ միջնախարկի ընդ
 Տ. Պօղոս Արքեպս. — ի եւ ընդ այլոց ներկայից առ ի տալ ամենեցուն
 միհասմունս զվերջին ողջոյնս հրաժեշտի եւ զօրհնութիւնս ընդ բա-
 րեմաղթութեանցն :

Անդ ընթերցաւ թշկապետ Բարունակ պէյ Ֆէրուհիան Ատենա-

պետ Ընդհ. Երեսփ. Ժողովոյ զուգերձ խմն ի դիմաց Ազգ. Ժողովոյ, յորում համառօտեալ քաղաքապարութեամբ դիմաստ դրութեանն ուղղելոյ միջոցաւ Տ. Պօղոս Արքեպս. Պատրիարքի, կրկնեաց զիղձս պաշտօնականս առ ի հետեւել վերաքննութեան Պալատէնիոյ, արդիւնաւորեալ ի գործ եւ պսակեալ զխնդիրս Հայոց, գուն գործել ջրատել զվտանգաւոր հոսանս եւ զազգակործան շահատակութիւնս պապականութեան, եւս եւ փոյթ առնել ի Կեղերոնէ ի Ս. Էջմիածնէ եւ հոգալ զկարեւոր բարեկարգութեանց եկեղեցւոյ եւ եկեղեցականաց ըստ խնդրոց ոմանց, եւ զկնի բարեմաղթութեանց կնքեաց զբանսն խնդրեալ զօրհնութիւն Հայրապետական: Առ ի պարզել զպաշտօնական բանս Բարունակ պէյի իբրեւ յարձագանս ընդհ. Ժողովոյ, յառաջ բերեմք աստանոր փակագծիւք, զպաշտօնաթուղթ նորա որ ի 20-ն Մարտի, 1867-ի միջոցաւ Ս. Պատրիարքի:

« Յայտ իսկ է բարձր Սրբազնութեան Ձերում (Ս. Պատրիարքի)՝ « Թէ ի հանդիսաւոր գումարման Ազգ. Երեսփ. Ընդհանուր Ժողովոյ « Հայոց Տաճկաստանի յաւուր քսաներորդի չորրորդի յամսեանն « Դեկտեմբերի յամի հազար ութն հարիւր վաթսուներորդի հինգե- « բորդի, յաղագս ի գործ արկանելոյ զսահմանադրական իրաւունս « իւր ի մասնակցութիւն յրնարութեան ընդհանրական Կաթուղի- « կոսի ամենայն Հայոց, եղին բանք եւ վասն պալատէնիա անուն « կարգադրութեան, որ սահմանեալն էր ի 1836 ի կայսերական կա- « ռավարութենէ Ռուսաստանի որպէս բարեկարգ կանոն վարչութեան « գործոցն Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ:

« Արդ՝ վերոյիշեալ կարգադրութիւնն թէպէտ եւ սահմանեալ ի « 1836 ի մեծազօր տէրութենէն Ռուսաց, բայց զուղ յօրինեալ ա- « ռանց մասնակցութեան եւ խորհրդակցութեան Ազգիս, այլ միմիայն « ի ձեռն անձանց ոմանց որք թերեւս անդիտակից էին օրինաց եւ ա- « ւանդութեանց սուրբ եւ ուղղափառ եկեղեցւոյս Հայաստանեայց եւ « յաղագս պարունակելոյն յինքեան ինչ ինչ տրամադրութիւնս անհա- « մաձայն նախնի հարազատ դրութեան հայրենի սուրբ Եկեղեցւոյս « եւ կաթուղիկոսական անկախութեան, եւ ըստ որում կաթուղիկո- « սական յանձնաժողովն որ կազմեցաւ ի վերոյիշատակեալ գումար- « մանն, յերկրորդ գումարման Ազգ. Ընդհ. Ժողովոյ որ վասն այսր « խնդրոյ ի 1866 ի 27 Մայիսի յայտարար տեղեկագրովն զանյարմա- « րութիւն եւ զանհարազատութիւն պալատէնիա կարգադրութեանն, « եւ ըստ որում հնդկաբնակ ազգայինք մեր գրութեամբ եւ նոյնք « այլոց երկրաց (ընդ որս եւ մեք) յուրթեամբ, եւ հոգելոյս Կաթո- « ղիկոսունք մեր ներսէս եւ Մատթէոս անգործադրութեամբ՝ ընդ « բողոքով արկեալ են զայն կարգադրութիւն, Ազգ. Երեսփ. Ընդհա-

« նուր Ժողով Հայոցս Տաճկաստանի միաձայն հաւանութեամբ որոշ- « եաց, զի «գկնի ընտրութեան եւ հաստատութեան ընդհանրական կա- « քուղիկոսի ամենայն Հայոց խնդրեցի ի նորոյ Հայրապետէն բար- « ձուսն եւ փոփոխութիւն այնոցիկ անհարազատ տրամադրութեանց « նոյն կարգադրութեան, օրինաւոր եւ արդար եղանակաւ, այսինքն « մասնակցութեամբ եւ խորհրդակցութեամբ Հայոց որք ի Տաճկաս- « տան, ի Ռուսաստան, ի Պարսկաստան, ի Հնդկաստան եւ յայլ տե- « ղիս»:

« Եւ արդ՝ գործ ընտրութեան եւ հաստատութեան յաջորդի Սրբ- « բոյ Աթոռոյ Էջմիածնի աւարտեալ գուղով, Ազգ. Երեսփ. Ընդհանուր « Ժողով Հայոց Տաճկաստանի առ ի ներկայացուցանել զայս որո- « շումն իւր, նաեւ զիստաք Ազգիս վասն ինչ ինչ եկեղեցական բա- « րեկարգութեանց, սպասէր երջանիկ աւուր տեսանելոյ ի ծոց իւր « զԸնդհանրական Կաթուղիկոս եւ Մայրազոյն Պատրիարք զՎեհա- « փառ Տ. Տ. Գէորգ սրբազնագոյն Արքեպիսկոպոսն, որ այժմ ի « մայրաքաղաքիս է, եւ ընդունելոյ միանգամայն զՀայրապետական « օրհնութիւնն ի բերանոյ Նորին Վեհափառութեան, բայց ցայսօր ոչ « արժանացաւ այսմ ակնկալեալ բարեմաղթութեանն:

« Վասն որոյ Դիւանս Ազգ. Ընդհ. Ժողովոյ լսելով, թէ մերձ է « օր ճանապարհորդութեան Նորին Վեհափառութեան ի Ս. Էջմիա- « ծին, պարտ անձին վարկանի ոչ եւս սպասել, այլ պաշտօնական զը- « րութեամբս փութայ խնդրել խոնարհաբար, զի Բարձր Սրբազնու- « թիւ Ձեր իբր նախագահ Ազգ. Երեսփ. Ժողովոյ Հայոց Տաճկաստա- « նի, հաճեսցի առաջի առնել Նորին Վեհափառութեան զկարեւոր ո- « ռոշումն այս, զոր Ընդհ. Ժողովն մահու եւ կենաց խնդիր հըռ- « չակեաց վասն սուրբ եւ ուղղափառ Եկեղեցւոյս, եւ ի դիմաց Տաճ- « կաստանի Հայոց խնդրել ի Նորին Վեհափառութենէ, զի յորժամ « տայցէ նմա Տէր հասանել ի Ս. Էջմիածին յԱթոռ Սրբոյ Հօրն մերոյ « Լուսաւորչի, առաջին գործ կալցի ինքեան ի ձեռս բերել ուստի եւ « անկ լինիցի, զօրինաւոր միջոց գործադրութեան այսր որոշման:

« Ընդհանուր Ժողովոյ Դիւանս ոչ աւելորդ համարի ի յուշ ածել « Բարձր Սրբազնութեան Ձերում եւ Ձերով նախագահական միջնոր- « դութեամբ՝ Նորին Վեհափառութեան, թէ ըստ վկայութեան ար- « ձանագրութեանց Մեծի Սինդդի Սրբոյ Էջմիածնի, արդէն ի քսան « ամաց հետէ նախկին փոխարքայք կովկասեան սահմանաց մի զկնի « միւսոյ քանիցս գրեալ են առ Հոգելոյս Նախորդս իւր Ներսէս եւ « Մատթէոս Կաթուղիկոսունս, վասն բարձման եւ փոփոխութեան ինչ « ինչ յօդաւածոց, այսինքն վասն վերաքննութեան վերոյիշեալ կար- « գադրութեանն:

« Հետեւաբար որ եւ է յապաղումն կատարման այսր ազգային « փափաքանաց , համարեսցի այսուհետեւ արդասիք ներքին անփու- « թութեան եւ աղբիւր անմխիթար տրտմութեան : Մնամք եւ այլն» :

Իսկ Նորին Սրբութիւն Վեհ . Հայրապետ պատասխանեալ ուղեր- ճի բժշկապետ Բարունակ պէյի՝ եւ ի տեղեկութիւն ներկայիցն հա- մայնից , գովեաց զբարենախանձ ջանս Երեսփ . Ժողովոյ , խոստացաւ զործել շրջահայեցութեամբ զոր ինչ արժան եւ հնարաւոր իցէ սակս խնդրոյ վերաքննութեան Պայտէնիոյ , եւ յաղազս բարեկարգութեան եկեղեցականաց եւ այլոց , պատուիրեաց լինել հաւատարիմ աւանդա- պահ եւ յաւէտ նախանձախնդիր կարգաց եւ կանոնաց , օրինաց եւ ա- բարողութեանց Ս . Եկեղեցւոյ , զգուշանալ յորոգայթից օտարաց , միանգամայն ապաւինել խնամոց եւ պաշտպանութեան Տեառն Աստ- ծոյ , որում յանձնեաց զԱզգ եւ զԵկեղեցի Հայաստանեայց՝ օրհնեալ զԵրեսփ . Ժողով եւ զնրկայս զամենայն , ողջունելով եւ զՊատրիարք Տ . Պօղոս Արքեպս . Թաքթաբեան :

Յետ որոյ հրամայեաց երգել զճանապարհ բարի յԱրեւագալի , եւ յաւարտին ասաց զմաղթանս Տէր ուղղեա՛ զգնացս մեր , եւ այլ ոմն զաղօթն , ապա Պափայանիչ , Հայր մեր :

Աչք ամենեցունս եթէ ուղեւորելոց եւ եթէ ներկայից ծփային յարտասուս եւ բազումք տրտմեալ էին յոյժ յոյժ :

Յաւել Հողեւոր Տէր օրհնել ի նորոյ զՍիմոն պէյ , զՍեպուհ է- ֆէնտի հարազատս եւ զհամայն գերդաստան եւ զապարանս Մաք- սուտեանց , ասաց Մնայք խաղաղութեամբ Տ . Պօղոս Արքեպս .-ի եւ այլոց , էջ ի ծովեզր ապարանից , ուր հասեալ յառաջ քան զժամս ինչ մնայր Միքայիլ անուն շոգենաւն , օրհնեաց զժողովուրդ արտասուս- լից ահամբք , եմուտ ի մակոյկ ընդ Սարգիս Արքեպս .-ի եւ ընդ Զի- նովիէվ զօրապետի եւ ել ի շոգենաւ , ուր եկին հասին համայն ուղե- կիցք , յուղարկաւորք պատուաւորք յաշխարհականաց եւ յեկեղեցա- կանաց , Սիմոն պէյ եւ այլք :

Երրորդեաց եւ չորրորդեաց Նորին Սրբութիւն զօրհնութիւնս իւր եւ զՊափայանիչ առ յուղարկաւորս , առ ժողովուրդս խմբեալ ի ծո- վու եւ ի ցամաքի եւ առ Սիմոն պէյ , եւ արձակեաց զնոսս երթալ ի խաղաղութեան :

Յետ կատարելոյ զխաչահանգիստ (խաչալուայ , ըստ ոմանց) ի ռ- գենաւի , ե յետ տալոյ հեղուլ զօրհնեալ ջուր շուրջ զշոգենաւաւ ի ծով , հրամայեաց Վեհ . Հայրապետ նաւապետի տալ զընթացս շոգենաւին , որ եւ հառ զխարխիս եւ զվեց ժամու ի միջօրէի ել ի ճանապարհ հաս- տատ զնացիւք : Օճապտոյտ ոլորէր շոգենաւն ի Վոսփորեան լճակի ,

հրաժեշտ տայր գեղատեսիլ բլրոց եւ արուարձանաց , սիգածեմ դիտէր զըջակայս՝ ոստոստեալ ի նոր տեսարանս պէսպիսիս եւ բազմազանս , մինչեւ ելաք ընդ նեղուցն Վոսփորեան եւ մտաք ի Մեծ Լիւմանէ ի Սեաւ Ծովն : Յայնժամ արձակեաց նաւապետ զշոգենաւ լիաշողի ըն- թացիւք՝ ուղղեալ զգլուխն դէպի ուղիղ ի Բօթի : Ճախէր փութայր շոգենաւն , պատասէր զծովն եւ կազմէր ի յետուստ , զփրփրադէղ կո- հակս ալեաց՝ թողեալ զսպիտակ ուղենշան երկայն : Դամ քան զգամ հեռանային ցամաք , լերինք եւ այլք :

Արեւ պայծառ ճառագայթէր յերկինս , ծովն խաղաղ քաղցրացու- ցանէր զուղի մեր : Միանգամայն բարախէին եւ սիրտք մեր , այլ սա- կայն առաւել պաշարեալ էր զմեօք տրտմութիւն մեր մինչեւ անփոյթ մնալ զգեղեցիկ տեսարանօք հանդարտ ծովոյ եւ պայծառ եղանակի ցժամս ձիգս :

Ուղեկցէին Վեհ . Հայրապետի մինչեւ ցՍ . էջմիածին ի դիմաց Պատրիարքարանի Գում Գաբուլի եւ Հայոց Թուրքիոյ՝ վարդապետքն Յովհաննէս Սէթեան եւ Խորէն Գալֆայեան եւ պարոնայք Մաղաք Մաղաքեան եւ Յարեթիկ Նէվրուզեան , եւ ի դիմաց Ս . Արքեպիսկո- պոսի եւ Պատրիարքին Ս . Երուսաղէմի վարդապետն Սիմէոն Սէֆէր- եան փոխանորդ Երուսաղէմական ի Կ . Պոլիս :

Ի հասանել Միքայիլ շոգենաւի ի սահմանս Սինոպլի , յետ երեսուն ժամուց , սկսաւ ծովն ծփել ի թեթեւ ալիս եւ յուզել զմեզ կրկնակի , այլ ոչ տեւեաց ընդ երկար ժամս :

Թէպէտ Արարատեանն Գողգոթայ առաւել ազդէր մեզ քան զծովն Պոնտոսի , թախծութիւն տրտմութեան առաւել պաշարէր զմեօք եւ յոյզք կրկնակի խորհրդոց խռովէին զմեզ , բայց ոչ վայելէր մեզ ա- սել «անցո՛ զբաժակս այս յինէն» եւ թէ «հողիս յօժար է , այլ մար- մինս տկար» : Նուիրական եւ պաշտելի էր յոր դիմէկաք , այլ ոչ էր ա- զատ եւ պատսպարեալ , եւ ազատութիւնն յորում վարժեալ էինք , թուէր մեզ կորուսանել իսպառ : Եւ այսպիսի յոյզք մտաց , սրտի եւ զգացմանց յուզէին եւ զմեզ զամենեւին , բաց ի սակաւուց ոմանց :

Զկնի մետասան ժամեայ ծովագնացութեան ի Պէոյիւբ Լիւմանէ՝ տեսանէաք այլեւս զծով եւ զեթերս , եւ ոչ զայլ ինչ՝ բաց ի շոգենաւէ մերմէ : Այլ միտք մեր եւ աչք հոգւոց երեւակայէին զբազում ինչ եւ յածէաք յաճախ ի պատմական եւ ի նուիրական վայրս եւ ի հայրենիս՝ կրօնական եւ ազգային :

Իսկ ի միւսմէ կողմանէ ընդհատէր զմտածութիւնս մեր եւ հրա- պուրէր ծովագնացութիւն գիշերային , յորժամ աստեղք փայլէին յեր- կինս , լուսին պատկերանայր ի ծովու , եւ ծփայր յերկկողմեան զիծս

եւ յարիս անուոց շողենաւի, որք ձեւացուցանէին զչաւիզս ճաճան-
չաւէտս յօճապտոյտ յերկս եւ ի ծալս, երեւակայէաք տեսանել ի նո-
սին զկաթուղիկէ Ս. Էջմիածին, զՄասիս, զձիւնազարդ դազաթս
Մասեաց եւ Արագածու, զբարախուն սիրտ Հայոց, զՄայր մեր Հա-
յաստան:

Թեթեւ եւ ախորժելի օղն ծովային աղբէր մեզ դառողջարար ներ-
գործութիւն, յորմէ ոչ էր մեզ յագենալ: Իսկ դիւինք մրցեալ ընդ շո-
գենաւի մերոմ ի սրնթացութեան՝ պատճառէին մեզ զբարեջան տը-
պաւորութիւնս ընդ մարդկային ճարտարութեանց եւ հնարագործու-
թեանց: Ի սոյն օրինակս նշմարէաք զկեանս մեր եւ զմրցմունս ի նոր
ասպարիզի ի Գողգոթայն Արարատեան:

Անընդհատ ընթացեալ իբրեւ զվաթսուն ժամ, զվեց ժամու կէս
գիշերոյ, որ ունէր լուսանալ ի Յլ Մարտի եւ ուրբաթ աւուր, եհաս
շողենաւն եւ խարսխեաց հանդէպ Բօթի քաղաքի, զառաջեաւ ելից
Բիռն գետոյ իմէրէթիոյ՝ Թնդանօթաձգութեամբ եւ հրապառութեամբ
նշան տուեալ տխրատեսիլ քաղաքին, մինչեւ ընկալաւ զնշանն փո-
խարէն:

Ընդ արշալոյսն կրկնեալ նաւապետի զնշանս ի շողենաւէ Թնդա-
նօթաձգութեամբ, յետ սակաւուց եկն փոքրիկ շողենաւ գետազնաց
Պրատեց (եղբայրիկ) անուն, որ փոխադրեաց զՎեհ. Հայրապետ եւ
զհամայն ուղեկիցս ընդ բեռանց ի նաւահանգիստ Բօթուոյ՝ անցեալ
ընդ արհեստական արգելիչ անցս եւ ընդ գետ Գեհոն (Բիռն):

Անդ ի նաւահանգստի Գեր. Տ. Մակար Արքեպս. Թեմակալ ա-
ռաջնորդ վիճակին Հայոց Վրաստանի եւ Իմէրէթի ընդ բազմութեան
Հայոց կազմեալ Թափօր մնային եւ սպասէին Հոգեւոր Տեսուն:

Զմի ժամու առաւօտեան ել Վեհ. Հայրապետ ի նաւահանգիստ,
ուր ներկայացուցեալ մատուցին Հայք զսովորական աւանդական
զյարգանս զԱղ եւ զՀաց (որպէս եւ ի տան քաղաքապետին), ընդ որ
հաճեալ Նորին Սրբութեան՝ ապա ողջունեաց զՏ. Մակար Արքեպս եւ
զՀայս, եւ եկեալ ի մերձաւորագոյն միայարկ բնակարան (լիվա)
Մայեոր Գրիգոր Պալլիչ Բիկով քաղաքապետի, ուր պատրաստեալ
էին զօթեւանս, եւ էր իբր միակ տուն պատուաւորագոյն, օրհնեաց
զժողովորդք եւ եմուտ անդր ընդ Մակար Արքեպս. ի եւ ընդ Հրաւի-
րակացն:

Հեռաւոր էր փոքրիկ մատուռ Հայոց եւ ոչ սակաւ անյարմարու-
թիւնք փոշելից քաղաքին արգելս ետուն կազմութեան եւ կատարման
սովորական եկեղեցական երգեցողութեանց եւ Թափօրի հանդերձ սա-
րօքն:

Անդ ի տան ներկայացան Նորին Սրբութեան ի նորոյ պաշտօն-
եայքն քաղաքականք եւ զինուորականք, Հայք եւ այլք, որպէս մաք-
սապետ ստակակի սովետնիկ Վասիլի Պոլիկարպիչ Տիմոֆիէվ, մաք-
սային պաշտօնեայ Նիկողայոս Յ. Տէր - Շմաւոնեանց, գործակատար
ռուսական շողենաւաց Սիմոն Գրիստափօրիչ Լազարեան, ծովային
պաշտօնեայ Մ. Ղորղանեան, փոխ - հիւպատոս Պարսից Յակոբ Վան-
ցեան Ախալցխացի, փոխ - հիւպատոս Օսմանեան Էմէր էֆէնտի եւ
ճարտարապետ նորաչէն նաւահանգստի Նիկոլայ Ալէքսանդրովիչ
Շուրով, պարզեցին զյարգանս իւրեանց, զուրախութիւնս եւ զչնոր-
հաւորութիւնս ընդ բարեյաջող գայուստ Վեհ. Կաթուղիկոսի ամե-
նայն Հայոց ի սահմանս Ռուսիոյ, եւ ընկալեալ զօրհնութիւնս Նորին
Վեհափառութեան՝ մեկնեցան յիւրաքանչիւր տեղիս:

Ի պատասխանի ճառասացութեանց եւ ըղձից Հայոց՝ եթէ ի նա-
ւահանգստի եւ եթէ ի տան համառօտ իմն ատենաբանութեամբ փո-
խանակեալ զօրհնութիւնս եւ զչնորհակալութիւնս, պատուիրեաց եւ
խրախուսեաց Հոգեւոր Տէր զնոսա՝ պարգեալ զիղձս իւր՝ հետեւել ադ-
գային բարեկիրթ դաստիարակութեան, բանալ եւ արդիւնաւորել
զծխական եւ զայլ դպրոցս, խնամ անել մեծաւ փութով բարուք կըր-
թութեան եւ զարգացման հայ մանկուոյ ըստ մտաւորականի եւ ըստ
բարոյականի, պայծառութեանց Եկեղեցւոյ Ս. Էջմիածնի, բարձրաց-
ման Հայրապետական իշխանութեան, փութալ եւ զարգանալ յար-
հեստս եւ ի վաճառականութեան, եւ այսպէս յուսալ փրկարար ապա-
գայի՝ պատրաստեալ ի ներկայի:

Ըստ այսմ սկսեալ աստի ի Բօթուոյ՝ պատուիրէր Վեհ. Հայրա-
պետ եւ հրահանգէր զնոյն եւ զհոգեւոր պաշտօնեայս ճանալ ի պայ-
ծառութիւն եկեղեցւոյ, փութալ բանալ զդպրոցս, արդիւնաւորել
զազգային դաստիարակութիւնս եւ զյառաջդիմութիւն, հանդերձ այ-
լովքն, հետեւել ազատ արուեստից, զարգանալ ի բարեպաշտութեան
եւ զգուշանալ յօտար ուսմանց:

Հայք արարին ի գիշերի զլուսավառութիւն ի պատիւ Հոգեւոր
Տեսուն:

Փոքրիկ քաղաքն Բօթի տակաւ ստանայր զչինութիւն նոր եւ
զնշանակութիւն, ջանայր ուսական կառավարութիւն հաստատել ի
մերձակայս նորա զնաւահանգիստ ապահով՝ արհեստական իմն վի-
մօք, եւ կառուցանէր զգործարան եւ գերկաթուղի աստի մինչեւ
ցՏփիսիս: Ներկայ նաւահանգիստ էր ի ներքս ի գետաբերանի, եւ մեծ
շողենաւք մնային արտաքս ի գետոյն եւ փախչէին ի խառնակելն ծո-
վուն:

Միայնակեան եւ տախտակաչէն էին տունք Բօթլոյ: Էր շուկայ փոքրիկ:

Սակաւաթիւ էր գաղթականութիւն Հայոց, որ հազիւ հասանէր ցմի հարիւր յիսուն անձինս, հաւաքեալս ընդ մեծի մասին ի Տրապիզոնէ եւ ի Հայոց Թուրքիոյ: Մեծամասնութիւն գաղթականութեան էր ի բեռնակրաց, սակաւք ոմանք պարապէին յառեւտուրս եւ ի վաճառականութիւն, սակաւաթիւ յոյժ էին որք պարապէին յարքունական ծառայութիւնս, ի քաղաքականի, ի զինուորականի, ի մաքսատան եւ ի գործակատարութեան:

Ունէին Հայք գեղեղեցի փոքրիկ իբր մատուռ եւ զքահանայ մի ժամանակաւոր:

Խոնաւ եւ տենդաբեր օդ Բօթլոյ եւ փոշելից, ոչ նպաստէր ընդարձակութեան քաղաքի եւ բազմանալոյ գաղթականութեանց: Մանաւանդ տատամսէր վարանէր եւ ուսու կառավարութիւն ի նպատակսն որ վասն Բօթլոյ:

ԳԼՈՒԽ ԽԹ.

ՅԱՂԱԳՍ ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴՈՒԹԵԱՆ Ս. ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻ

Ի ԲՕԹԻՈՅ ՄԻՆՉԵՒ 8ՏՓԵԻՍ

Էր 1 Ապրիլ ամսոյ՝ յաւուր շարաթու մեկնեցաւ Վեհ. Հայրապետ զտասներորդ ժամու առաւօտեան ի Բօթլայ՝ ողջունեալ եւ օրհնեալ զՀայս հաւաքեալս առաջի բնակարանի, որք հետեւեցան Հոգեւոր Տեսուն մինչեւ ցգետային նաւակայան, ուր եւ նստաւ ի շոգենաւ:

Ուղեկցէին Նորին Սրբութեան Քաղաքապետ Բօթլոյ, ոմանք պաշտօնեայք քաղաքականք, զինուորականք եւ մաքսայինք, եւ մերազնեայ ներկայացուցիչք՝ երէցփոխք եւ յառաջաւոր Հայք ի քաղաքէ, ի Քութայիսէ եւ ի շրջակայիցն:

Իշխան Բաքեաթիմսի շոգենաւն փոքրիկ՝ ընդ միոյ պաշտօնէի կացելոյ ի գլխակողմն նաւի՝ չափէր զօճապտոյտ ընթացս ԲիՈՒՆ գետոյ, յեզերս որոյ ասդ եւ անդ երեւէին տախտակաչէն եւ շամբածածկ հիւղակք Մինիքլեանք ի փոքրիկ եւ ի ցանցառ գիւղորայս բաղկացեալս յաճախ ի սակաւաթիւ եւ ի կենտացրիւ խրճիթաց, մացառածեւ ծառաստանք ի տեղիս տեղիս, կանաչազարդ դալարիք, փոքրիկ անտառք եւ պարտէզք ասդ եւ անդ, երթեւեկութիւնք սպիտակազլուխ (գլխանոցաւոր)՝ Վրաց, Ափխազաց, Հաճարաց, Լազից՝ յաջակողմեան եւ ի ձախակողմեան գետեզերս եւ ի սահմանս կամ ի կողմանս: Հազիւ ուրեք լսելի լինէին ձայնք եւ ճուղղիւնք թռչնոց՝ ա-

րեկաց եւ այլոց ի մացառս եւ ի դաշտային ծառաստանս փոքունս: Ի լերինս Հաճարեանս երեւէին անտառք մեծամեծք եւ ընդարձակագոյնք, որք միանային ընդ մեծատարած անտառոցն շրջակայից լեռանց Պաթումայ՝ հեռաւորաց եւ մերձաւորաց:

Ի տեղիս տեղիս յընթացս Գեհոնի (Րիոնի) ձեւանային կանաչագարդ թերակղզիք, կղզեակք փոքունք, որք բաժանէին զգետս յերկուս թեւս անձուկս, որք եւ դժուարացուցանէին սակաւուք զանցս նաւի:

Ախորժելի էր գետազնացութիւն մեր, եւ ձկնորսութիւնք Մինիքլեաց ծառափոր նաւակօքն սովորականօք եւ տձեւ թիակօք գայթակղեցուցանէին զմեզ յաւուրս Մեծ - Պահոց, մանաւանդ զի յանցանել շոգենաւի մերոյ ձկնորսք ոտնակացք՝ մտեալ ի ջուր ցմէջսն եւ զբաղեալ ի գետուջ՝ ընկերակցութեամբ նաւակաց եւ նաւակայնոց՝ նուրիէին մեզ զձկունս մեծս լոքանմանս եւ զփոքունս, եւ մեք փոխանակեալ նոցա զնուէրս դրամականս՝ մերթ վերադարձուցանէաք զձկունս եւ երբեմն յանձնէաք նաւապետի եւ նաւաստեացն ուսազգեաց ի վայելել: Իսկ մեք ճաշակէաք զհաց յառաւօտու եւ երեկոյի ընդ թէյի, եւ ի ճաշու եւ յընթրիս՝ ընդ կարմիր լոբուոյ: Անփորձութեամբ մերով մոռացեալ էաք առնուլ ընդ մեզ զձիթապտուղ եւ զայլ պատրաստութիւնս կարեւորս, պատրեալ եւ կարծեալ, զի լիցի մեզ գտանել զայն ամենայն ուր եւ գնայցեմք:

Գողցես զուարճալի տեսարանք եւ գետազնացութիւն այսպիսի թեթեւացուցանէին զգոյնարութիւնս մեր, մինչեւ եհաս իշխան Բաքեաթիմսի շոգենաւիկ զտասներորդ ժամու ընդ երէկս ի Մարան, նոյն եւ յՕրպեր գետափեայ գիւղակ պապականացն վրացոց, յորմէ ոչ կարէին շոգենաւք ելանել առաւել ի վեր՝ յաղագս անձկութեան եւ սակաւութեան ջրոց գետոյ եւ կողմանցս: Էր սուրհանդակական ճանապարհ արքունական ի Բօթլոյ մինչ ցՔութայիս, իջեւանք, կառք եւ իրավարք (ստանցիա եւ այլն), ընդ որս երթեւեկէին նախքան զչինութիւն շոգենաւոց ուղեւորք, արքունական սուրհանդակք եւ պաշտօնեայք, որ երկարէր յոյժ եւ ունէր զգլխարկութիւնս ոչ սակաւս, վասն որոյ փոխադրէին զմեծամեծ անձինս շոգենաւօք ի Մարան, որում մերձ է Քութայիս:

Եւ Վեհ. Հայրապետ ի շոգենաւէ ընդ անհարթ եւ զառիվեր գետեզրն ի գիւղակն վրացական, եւ զի զգայր տկարութիւն անձնական, ոչ կարէր շարունակել զուղեւորութիւնն ցամաքային, մնաց անդ եւ էառ հանգիստ՝ գիշերեալ ի գետնայարկ փոքրիկ տուն իշխանազնուհի այլոյ միոյ վրացոյ պապադաւանի:

Գեր. Տ. Մակար Արքեպս. տնօրինեալ էր կանխաւ եւ հոգացեալ զկարեւոր պատրաստութիւնս ի պէտս Հոգեւոր Տեսառն ի Քութայիս, զիտացեալ, զի անհնար կամ զժուարին յոյժ լիցի մնալ ի Մարան, այլ զի անձնական տկարութիւն Ս. Կաթողիկոսի չիտթեաց զամենայն զանօրինութիւնս, միանգամայն նուազութիւն ջրոց յամեցոյց զշոգեանն երկու ժամու չափ, եւ հարկն անհրաժեշտ ստիպեաց զիչերել անդ, վասն որոյ պակասէր մեղ եւ բազմութիւն ուղեւորաց եւ ուղեկցաց ջրաբեկ հաց անգամ, թող զայլ պէտս կենսական, զքուն եւ զհանգիստ զիչերային:

Ի յաջորդ աւուր ի կիրակէի զերկրորդ ժամու առաւօտեան մեկնեցաւ Վեհ. Հայրապետ ի Մարանէ կառօք եւ ընդ բազմութեան ուղեւորաց: Եւ տուեալ փոխել զձիակառաց յիջեանն Կոպիթնար զՅ Յ/4 ժամու անմիջապէս շարունակեաց զուղին:

Յետ երկից ժամուց ուղեւորութեան յորժամ եհաս Նորին Սրբութիւն ի դուռն քաղաքին Քութայիսու, եւ ահա Հայք տեղւոյն ընդ առաջնորդութեամբ միակ քահանայի իւրեանց՝ Դաւթի Եարալեանց, հանդէս եւ թափօր եկեղեցական կազմեալ մնային ընդ սակաւաթիւ դպրոցական մանկանց շապկազգեստից, զիմաւորեցին զՎեհ. Հայրապետ, մատուցին զԱյ եւ զՀաց (սոյնպէս ի տան), ընթերցան զճառ եւ առին զօրհնութիւն հայրապետական: Ապա հանդարտագնաց ուղեցաւ թափօրն եւ եմուտ ի քաղաք: Ի մերձենալն ի Ս. եկեղեցի սկըսան դպիրք երգել զՀրաշափառ, եւ ի մտանելն ի Ս. եկեղեցի՝ զՈւրախ լեր, Սուրբ Եկեղեցի (նոյնպէս յամենայն տեղիս երգէին): Վեհ. Հայրապետ առեալ զուրջառ եւ ի ձեռնն զխաչ եւ զգաւազան, զբօշակք հայրապետականք եւ շաթիրք յառաջընթաց էին, եւ եմուտ ընդ ամպհովանեալ ի Ս. եկեղեցի, սաղմոսեաց զսովորական աղօթս (Սաղմոս Ուրախ եղէ ես ոյժ ասէին ցիս ի տուն Տեսառն), լուաւ զճառ Դաւթ աւազ քահանայի Եարալեանց, որուն պատասխանեալ հանդերձ շնորհակալութեամբ՝ խրախուսեաց եւ օրհնեաց զժողովուրդ իւր սիրելի, զոր թարգմանէր Եարալեանց ի վրացերէն, ըստ որում վրացախօս էին Հայք Քութայիսու, Կոռույ եւ մեծի մասին զիւզօրէից Վրաստանի եւ Իմէրէթի: Յետ ասելոյ զՊառիպանիչ եւ զՀայր մեր՝ ել Վեհ. Հայրապետ յեկեղեցւոյ եւ եկն ի մերձակայ տուն երէցփոխան Օհան աղայի, առն պատուականի եւ բարեպաշտի, որ հիւրասիրեաց ըստ արժանւոյն, այլ պահքն նեղէր զմեղ եւ շատանայք մրգօք եւ թէյիւ:

Անդ ներկայացան ի նորոյ Հայք Վեհ. Հայրապետի, եկին նահանգապետ Արքեպսանդր Ագոլին, գաւառապետ Իվան Էֆիմովսկի, քաղաքապետ եւ պաշտօնեայք նշանաւորք քաղաքականք եւ զինուորա-

կանք ի Հայոց, ի Ռուսաց եւ ի Վրաց, նահանգական ազնուապետ Իլխան Նեստոր Յէրէտէլի, նախագահ նահանգ. դատարանի Նիկողոս Ղալթմաղեանց, անդամ Լուկա Իւվարլով, ժանդարմ. զնդապետ Ստեփան Լարինսկի, երկրաչափ զնդապետ Կարլ Գոգիմէյստէր, ոստիկանապետ Գրաֆ Սիմոնովիչ, եւ առեալ զհայրապետական զօրհնութիւնս հանդերձ շնորհակալութեամբ մեկնեցան յիւրաքանչիւր բնակարանս:

(Թուի մեղ սխալել յարձանագրութիւնս մի ուղեւորականս սակս անուան հիւրընկալ տանուտեան, որ էր եղբայր հռչակաւոր առն Յովհաննու Յոնանեանց Մոսկացւոյ, եւ պարտի լինել Աղեքսանդր Յոնանեանց, որոյ կին Վարդուհի (Ռոզա) էր ի տանէ եւ ի դստերաց Դաւիթ Սաւալանեանի Զմիւռնիացւոյ: Ընկերանայր առեւտրական եւ վաճառականական գործոց եղբօր իւրոյ, կառավարէր զմեծատարած կալուածսն զորս գնեալ էին ի մերձակայս Քութայիսու):

Օդ եւ ջուր Քութայիսու էր բարեխառն, վաճառականութիւն միջակ, արհեստաւորք սակաւաթիւք, եւ մեծագոյն մասն բնակչաց էր ի վրաց: Գաղթականութիւն Հայոց բազկանայր իբր յ200 տանց ընդ պանդխտոց, ընդ միոյ եկեղեցւոյ, եթէ ոչ վրիպիմք ի յիշողութենէ, կորուսեալ գոլով զոչ սակաւ հատակտոր թուղթսն տեղեկագրութեան եւ վիճակագրութեան մերոյ:

Եարալեանց քահանայ էր այր հմուտ, եռանդուն, բանիւուն, գործունեայ, յաջողակ ի բան եւ ի գործ, այլ արբեցող, միանգամայն այրիացեալ գոլով՝ դառնայր առիթ գայթակղութեանց եւ զժողհութեանց ժողովրդեան: Վարէր նա զպաշտօն եկեղեցական գործակալութեան կողմանցն:

Զգուշութեամբ իմն պատուիրեաց Վեհ. Հայրապետ դադարել յառաքելոյ զհայ մանկունս յօտար դպրոցս, ջանալ տարածել զհայախօսութիւն եւ ազգային զգացմունս, յետեւել յաւէտ եւ ըստ ամենայնի բարեկարգութեան եւ արդիւնաբերութեան տեղական ազգային դըպրոցի եւ հայկական կրթութեան, ընդ որ հրճուէր յոյժ եւ մխիթարէր ժողովուրդն պատուական:

Համաձայն կառավարական կարգադրութեանց (Մարչըրութ - ուղեւորական տնօրինութիւնք պաշտօնականք) սակս ճանապարհորդութեան եւ երիվարաց իջեանաց (ստանցիա)՝ զորս կրկնապատկեալ էին, հարկ էր շարունակել զուղին, թէպէտ զգայր Հոգեւոր Տէր զանձնական տկարութիւն թեթեւ:

Վասն որոյ յՅ-ն Ապրիլ ամսոյ, յետ օրհնելոյ Վեհ. Հայրապետի զհիւրընկալս իւր զԱղեքսանդր եւ զտիկին նորա զՎարդուհի Յոնան-

եանց, եւ զՀայս զժողովուրդ իւր սիրելի, փոխանակեալ եւ զայցե-
լուծիւնս որոց արժան էր՝ առաքեալ ի դիմաց իւրոց զՄակար եւ
զՍարգիս Արքեպիսկոպոստոնս առ նահանգապետ եւ այլն, մեկնեցաւ
կառօք ի Քութախիսէ զչորրորդ ժամու առաւօտեան, եւ առ ի փոխել
զերիվարս կառաց հանդիպեալ իջեւանացս վիրաբնակ եւ մինկրէլա-
բնակ Սիմոնէքի ի 6-րդ ժամու, Գուլիբէլի գիւղօրէից յօթերորդ ժա-
մու եւ յառաջին պահու գիշերոյ էր ժամ մի՝ անցեալ ընդ զժուարին
եւ լեռնային ուղիս՝ եհաս եւ գիշերեաց յիջեւանն Պելալոս գեղջ:

Հայ բնակիչք Չլսար եւ Սաշլսար գիւղօրէից ընդ քահանայի իւր-
եանց ի մասնավիճակէ Քութախիսու գիմաւորեալ եւ ուղեկցեալ Նորին
Վեհափառութեան հոգետենչ իմն Չերմեռանդութեամբ եւ սրտեռանդ
փափաքանօք՝ մինչեւ ցՊելալոս՝ արժանացան հայրապետական օրհ-
նութեանց եւ խրախուսանաց: Տրամէին՝ յորժամ խնայեալ նոցա
հրամայէր Ս. Հայրապետ վերադառնալ ի շէնս իւրեանց ի կիսոյ ճա
նապարհէ:

Ի յաջորդ աւուր զկէս ժամու առաւօտեան մեկնեալ ի Պէլալօրէ՝
բարձրացեալ էանց ընդ իջեւանս Սուրամեան լերին՝ Մուլիք յ2 1/2-րդ
ժամու, Պալրոսք (կէս - իջեւան), ուր փութացեալ եկեալ էին քահա-
նայք եւ Հայք Սուրամու ընդ առաջ Հոգեւոր Տեառն, եւ անդի եհաս
իբր զմիջաւոր ի ժամ 6 ի ձալա անուն իջեւան Սուրամ գեղջ Հայոց
եւ Վրաց: Անդ առաջի իջեւանի Յովսէփ աւ. քահ. Առիւծեանց կան-
խեալ եւ կազմեալ զհանդէս եկեղեցական ընդ դպրոցական մանկանց
եւ ընդ բազմութեան Հայոց՝ արանց եւ կանանց՝ դիմաւորեաց զՎեհ.
Հայրապետ երգովք շարականաց եւ ոգեւորութեամբ մեծաւ, որ եւ
Վեհ. Հայրապետ օրհնեաց զնոսա զամենեսին՝ խաչակնքեալ եւ
յանձնեալ պաշտպանութեան ամենակալ Աջոյ Տեառն Աստծոյ:

Ոչ կամեցաւ Նորին Սրբութիւն շարունակել զուղին, հաճեցաւ
ընդ Սուրամեցիս յաւել խօսել նոցա զբանս խրատականս եւ զպատ-
ուէրս, քննեաց զդպրոցական մանկունս հայազնեայս, հաւանեցաւ
ընդ բարւօք կրթութիւնս եւ յաջողութիւնս նոցա, եւ օրհնեաց զնոսա:

Եկին հասին անդր ի Սուրամ Տ. Գրիգոր Ծուշտակ Եպս. Սա-
գինեանց, Յաջորդ (առաջնորդական փոխանորդ) Ախալցխայու ընդ
ոմանց քահանայից եւ հայ իշխանացն ի քաղաքէ եւ ի գիւղօրէից վի-
ճակին, առ ի դիմաւորել զՎեհ. Հայրապետ Ազգիս խորին յարգանօք,
եւ առին զօրհնութիւնս Հայրապետականս՝ ըստ արժանւոյն ներկա-
յացեալ եւ մատուցեալ ի համբոյր Ս. Աջոյ Հոգեւոր Տեառն համա-
ձայն եկեղեցական կարգի եւ սովորութեան:

Համախմբեալ էին անդ ի Սուրամ եւ հասին հետզհետէ քահա-

նայք եւ հայ ժողովուրդք մերձակայ հայաբնակ գիւղօրէից վիճակա-
մասին Կոռայ առ ի դիմաւորել եւ ուղեկցել Նորին Սրբութեան, որ
եւ տեսեալ զնոսա՝ խանդաղատանօք իմն գուրդուրայր ի վերայ նո-
ցա, խօսակցէր ընդ նոսա հանդերձ թարգմանօք, խրատէր, մխիթա-
րէր եւ ոգեւորէր զնոսա, յորոց առնոյր եւ ինքն զմխիթարութիւն
ոչ սակաւ:

Սուրամ գիւղ հաստատեալ է ի Սուրամեան լեռնամէջս, եւ առ
ճանապարհաւ արքունական, յորմէ բաժանէին ուղեգիծք Թիֆլիզու
եւ դաւառին Ախալցխայու, եւ ի մի կողմն հարաւոյ ունէին լերինք
զթանձրախիտ եւ բազմատարած անտառս բարձրաբերձ ծառօք կաղ-
նեաց եւ այլոց, յորս էին հուշակաւոր վայրքն՝ Ապասթուման եւ Պոր-
ժոմ՝ պմառանոցք օդասունք եւ ջրանատք ընդ հանքաջերմկաց:

Բարեխառն էր օդ Սուրամու: Հասանէր անդ թիւ տանց Հայոց
մինչեւ ցերկու հարիւր յիսուն, ըստ մեծի մասին զուրկ մայրենի
լեզուէ: Էին Հայոց եկեղեցի եւ դպրոց ծխական սակս արականաց:

Յետ գիշերելոյ Վեհ. Հայրապետի յիջեւանն ձալայի ի յաջորդ
աւուր ի 5-ն ամսոյ գերկոտասաներորդ ժամու առաւօտեան մեկնեցաւ
անդի ուղեկցութեամբ ոգեւորեալ եւ Չերմեռանդ բազմութեան Հա-
յոց Սուրամու եւ մերձակայ գիւղօրէիցն վիճակին Կոռայ: Վեհ.
Հայրապետ օրհնեալ զնոսա՝ արձակէր զնոսա ի սահմանէ ի սահման
վերադառնալ յիւրաքանչիւր գիւղս եւ ի բնակարանս:

Այսպէս վարէր Նորին Սրբութիւն յամենայն ճանապարհորդու-
թիւնս իւր եւ կարեկցէր ժողովրդեան: Սովորութիւն է Հայոց մա-
տուցանել զաղ եւ զհաց ի դիմաւորելն զնշանաւոր անձինս, որպէս
առնէին Հոգեւոր Տեառն իւրեանց զոյգ ընդ եկեղեցական հանդիսի:

Արդ՝ անցեալ ընդ իջեւանն Կոմի եւ Կրուլիս, եհաս Նորին Սրբու-
թիւն յեօթներորդ ժամու միջօրէի ի գետեզրն Կոռոյ (Գորոյ), ուր
համախմբեալ էին Հայք եւ մատուցին զաղ եւ զհաց՝ դիմաւորեալ
զՎեհ. Հայրապետ մեծաւ պատուով եւ ոգեւորութեամբ:

Յետ որոյ էանց Հոգեւոր Տէր լաստափայտիւ զարդարելով ընդ
գետն Կոռ եւ եմուտ ի քաղաքն Կոռի: Գնաց հանդիսիւ եկեղեցակա-
նաւ եւ մեծաշուք թափօրով յաւազ եկեղեցի Հայոց երգովք շարակա-
նաց, աղօթեաց, լուաւ զգեղեցիկ ուղերձ լեզուազէտ եւ զիտնական
Գրիգոր Ծուշտակ վարդապետի Աղափիրեան Յաջորդի Կոռոյ, եւ
թարգմանութեամբ ուսումնասէր Ստեփաննոս աւագ քահանայի Տէր -
Ստեփաննոսեան Գորեցոյ: Սուեցաւ Վեհ. Հայրապետ զխրատական
եւ զմխիթարական բանս ժողովրդեան իւրում սիրելւոյ սակս ուսման
եւ կրթութեան, Հայ ազգութեան եւ կրօնի, եւ օրհնեալ զնոսա՝ Ե՛լ

յեկեղեցւոյ եւ հաճեցաւ հիւրընկալել ի տան Պ. Աղեքսանդրի Ալի-
խանեանց, ուր ընկալաւ դայցելութիւնս եւ զչնորհաւորութիւնս նա-
հանգապետի, գաւառապետի եւ քաղաքապետի Կոռույ, նշանաւոր
պաշտօնէից զինւորականաց եւ քաղաքականաց ի Հայոց, ի Ռուսաց
եւ ի Վրաց՝ յետ ներկայացուցանելոյ Գրիգոր վարդ. — ի զբահանայս
եկեղեցեաց եւ զմեծամեծս Հայոց Կոռեցւոց :

Ըստ հրամանի Վեհ. Հայրապետի բերին զաշակերտս դպրոցաց
Հայոց, եւ հաւանեցաւ յոյժ ընդ յառաջադէմ զարդացմանս ման-
կանց :

Իսկ մեք շրջէաք յայցելութիւնս եկեղեցեաց, հնոյ բերդի, դպրո-
ցական շինուածոց եւ կարեւոր վայրաց գետեղերեայ քաղաքին փո-
քու :

Գլխաւոր բնակիչք Կոռուայ էին Վրացիք, ապա Հայք, եւ այլք ի
սակաւաթիւ Ռուսաց եւ յայլոց :

Թիւք տանց Հայոց բաղկանային իբր 800 — 1000-ից, որչափ նե-
րեն յիշել միտք իմ՝ կորուսեալ գորով զհատակոտոր տեղազրութիւնս
իմ եւ զվիճակազրութիւնս :

Սոնաւ էր օդ Կոռուայ, թէեւ ոչ վատառողջ իսպառ :

Փոքրիկ էր շուկայ Կոռուայ, արհեստաւորք սակաւաթիւք, վա-
ճառականութիւն չնչին, երկրագործութիւն աննշան, եւ այլն :

Գովելի էր հիւրասիրութիւն Պ. Աղեքսանդրի Ալիխանեանց Կո-
ռեցւոյ :

Ի 6-ն Ապրիլի եւ Վեհ. Հայրապետ ի Կոռուայ զերեք եւ կէս ժամու
առաւօտեան՝ անցեալ ընդ աջակողմ կոյս գետոյ, եւ բազմութեամբ
ուղեկցաց եւ ժողովրդեան, ընդ ոմանս պաշտօնեայս քաղաքականս,
չարունակեաց զուղին, փոխեալ զձիս կառաց յիջեւանսն փոքր Ախալ-
ֆալաֆու (Կոռուայ գաւառի), Նիջալիսի, եւ եհաս ընդ երէկս ի մետա-
սաներորդ ժամու յիջեւանսն Միսեթայ կամ Մծիսեթայ յեղեր Կուռ գե-
տոյ ի ձախակողմն, մերձ աւանին Մծիսեթայ երբեմն մայրաքաղաքի
վրաց առ մեծի ճանապարհաւ Կովկասեան լեռանց (Վրասիկաւկաս
քաղաքի) :

Հաւաքեալ մնային անդ ի Միսեթն նշանաւոր Հայազգիք եւ ներ-
կայացուցիչք ոռու. կառավարութեան ի Տփիսեաց, ընդ որս տեսակ-
ցեցաւ Վեհ. Հայրապետ ըստ քաղաքավարական կարգի, եւ ապա էառ
հանգիստ գիշերային :

Ի գիշերի ստուարացեալ էր բազմութիւն Հայոց աստի եւ անդի,
մանաւանդ ի Թիֆլիզէ, ընդ որս էին արհեստապետք (ասնափապետք
ըստ թիֆլիզցոց), հանդերձ դրօշակօք իւրեանց :

Վաղ քան ընդ առաւօտ դարթուցեալ ի քնոյ եւ ըմպեալ դսովորա-
կան թէյ, էր ժամ առաւօտեան երեք եւ կէս՝ յ7-ն Ապրիլի, ի տօնի
Աւետեաց, եւ Վեհ. Հայրապետ յուղի ուղեկցութեամբ բազմութեան
Հայոց, կառաւորաց, ձիաւորաց, հայազգն դրօշակաւոր արհեստա-
պետաց, հայազգի եւ օտարազգի պաշտօնական անձանց եւ այլոց :

Գամ քան զգամ ստուարանայր բազմութիւն ընդառաջելոց եւ ու-
ղեկցելոց Հայոց : Ոգեւորութիւն մեծ էր ի նոսա եւ ցնծութիւն բեր-
կրապատուր : Թնդացուցանէին յաճախ զօղս Կեցցէ՛ չոգեւոր Տէր
աղաղակելով :

Ի միջօրէի էր ժամ վեց եւ կէս, եհաս եւ եմուտ Վեհ. Հայրա-
պետ ի Տփիսիս :

Ի մերձեանայն վանուց, ուր է Վեհարան եւ Առաջնորդարան, յա-
ջակողմեան եղերս Կուռ գետոյ, եւ ահա թափօր մեծ եւ եկեղեցական
կազմեալ շքեղ իմն հանդիսիւ մնայր ընդ բազմախուռն ժողովրդեան,
մինչեւ դժուարանալ փոխել զոտ եթէ ի փողոցս, եթէ ի գաւթի վա-
նուց եւ եթէ ի յեկեղեցւոջ ի բազմութենէ երկսեռ Հայոց, — թո՛ղ
զխոնեալս ի հայազնեաց ի տունս հանդիպակացս ի հարաւակողմն :

Եւ Վեհ. Հայրապետ ի կառաց, էառ զչուրջառ ի թիկունս, զխաչ
եւ զգաւազան ի ձեռսս, զորս մատոյց Տ. Մակար Արքեպ., որ կան-
խեալ էր գալ ի Թիֆլիզ առ ի պատրաստել զհանդէսն, եւ կացեալ ի
զլուխ հանդիսի շուրջառեալ՝ գիմաւորել այսպէս զՎեհ. Հայրապետ,
որ եմուտ ընդ ամպհոլանեալ հայրապետականաւ, եւ սկսաւ թա-
փորն սիգածէմ, եթէ ոչ ասացից դժուարին իմն ոտնափոխութեամբ
ի բազմութենէ ժողովրդեան, յառաջանալ երգովք շարականաց, եւ
մտանել ի վանս եւ ի Ս. Աստուածածին աւագ եկեղեցի : Ժխոր եւ ա-
ղաղակ ժողովրդեան բարձրացեալ էր յերկինս, եւ ձիաւոր եւ հետե-
ւակ զինուորք, ոստիկանք (ժանդարմայք) եւ խաղախք դժուարանային
պաշտպանել զբարեկարգութիւն :

Զկնի մտանելոյ ի Ս. եկեղեցի եւ յետ սովորական աղօթից Հո-
գեւոր Տեառն կացեալ Տ. Մակար Արք. թեմակալի յատենի եւ առա-
ջի Նորին Սրբութեան, խօսեցաւ ի բերան զուղերձ շնորհաւորական
ի գրարառ, եւ պարդեաց զուրախակցութիւն իւր եւ ժողովրդեան ընդ
բարեմաղթութեանց :

Աս որ պատասխանեալ Նորին Սրբութեան ըստ յարմարութեան
եւ պատշաճի, օրհնեաց զամենեւին ի Տէր եւ յանձնեաց ինամոց եւ
պաշտպանութեան Աստծոյ : Բարեմաղթեաց վասն Օգոստ. Աղեք-
սանդր Կայսեր եւ սակս նորին բարձրութեան կայսերազուն դքսի եւ
փոխարքայ Միքայէլ իշխանի, ասաց զՊահպանիչ : Եւ ելեալ յեկե-

ղեցւոյ՝ բարձրացաւ եւ եմուտ ի վեհարան ի վանս, որպէս յատկացեալ գորով ի բնակութիւն Կաթողիկոսաց ի գալն նոցա ի Թիֆլիզ:

Անմիջապէս ընկալաւ անդ յիւր ներկայութիւն զնշանաւոր դասս հայազգեաց, զբարձրատիճան պաշտօնեայս եւ զերկուս պաշտօնեայս արքունականս՝ մին իշխան Օրպէլեանի՝ ի գլխաց Օգոստ. Կայսեր, եւ միւսն բարոն Նիկոլայի՝ ի գլխաց մեծ իշխան փոխարքայի, որք շնորհաւորէին զշնորհարբ մուտ Նորին Սրբութեան յերկիրն Ռուսիոյ եւ ի Տիբիս: Որոց փոխանակեալ Նորին Սրբութիւն զշնորհակալութիւն, զօրհնութիւն եւ զողջոյն, արձակեաց ի խաղաղութիւն:

Ապա առանձնացաւ Հոգեւոր Տէր եւ էառ հանգիստ սակս տկարութեան անձին իւրոյ:

ԳԼՈՒԽ Ծ.

ՅԱՂԱԳՍ ԱՅՅԵԼՈՒԹԵԱՆՅ, ՏԵՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆՅ ԵՒ ԱՆՑԻՅ ՈՄԱՆՅ Ի ՏՓԽԻՍ

Շարունակէին ներկայացմունք, այցելութիւնք եւ պաշտօնական տեսակցութիւնք ի յաջորդ եւ հետագայ աւուրս զարտեան Նորին Սրբութեան ի Թիֆլիզ:

Հայք կարօտալիւր եւ ջերմեռանդութեամբ դիմէին ի համբոյր Ս. Աջոյ Վեհ. Հայրապետի, եւ զեղուն զօրգիական զգացմունս եւ զսէր իւրեանց, եւ արժանանային սրղեսէր զուրդուրանաց, խանդաղատանաց եւ օրհնութեանց Հոգեւոր Տեառն հանդերձ խրատուք եւ խրատուանօք: Ըստ իւրաքանչիւր կարգի, աստիճանաց, պաշտօնից, պարտաւորութեանց, դրից եւ յարմարութեանց թերադէր Նորին Սրբութիւն զոր ինչ արժան համարէր արհեստապետաց, վաճառականաց, փաստարանից, դրամատեարց, աղագլին խմբադրաց եւ լրագրատեարց, ագնուականաց, հասութաւից, զինուորական եւ քաղաքական պաշտօնէից, միանդամայն ներկայացուցչաց համօրէն ամենայն դասակարգի ժողովրդեան:

Ի շարթ աւուր յՑ-ն Ապրիլի Տ. Մակար Արքեպս. համաձայն սովորութեան եւ ըստ Հայրապետական պատուիրանի ներկայացոյց Հոգեւոր Տեառն զհամայն քահանայս (70 - 75) 25 - 28 եկեղեցեաց քաղաքի, եւ ապա առանձին զանդամ թեմական Ատեմի (Կոնսիստորիա) եւ զպաշտօնեայս գիւնատան, որոց ուղղեաց Նորին Սրբութիւն զկարեւոր պատուէրս, զխրատս, զհրահանգս եւ զագոյարարութիւնս (սովիւր ամբաստանութեանց եղելոց ընդդէմ ոմանց):

Բաժանորդ կարելի է գրել հետեւեալ տեղերը --

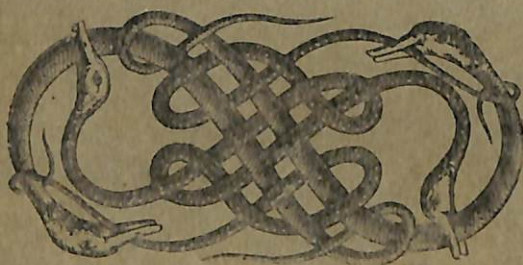
- Ֆրանսա՝ Լ. Գեւորեան, 17, Rue Damesme, Paris.
- Ն. Կակոսեան, (Մարտէլլի եւ շրջակայքի ընդհ. գործակալ) 49, Rue Nationale, Marseille.
- Յունաստան՝ «Նոր Օր», 20-A, Rue Vouli, Athènes.
- Կիպրոս՝ Յ. Մահտեսեան, Arasta St. No. 1, Nicosia.
- Բուլղարիա՝ Գ. Հալաճեան, K. Haladjian, B. P. 444, Sofia.
- Ռումանիա՝ Ե. Սարգսեան, Typ "Astoria", 14, Str. Pictor Luchian, Bucarest.
- Եգիպտոս՝ Գ. Մխիթարեան, խմբադր. «Յուսարբեր»-ի. B. P. 868, Le Caire.
- Եթովպիա՝ Յ. Գ. Պուրասլեան, Hirna.
- Լիբանան, Գառնիկ Գիւղալեան, Collège Arménien 127, rue Vadi Abou Jemil, Beyrouth
- Սիրիա՝ Յ. Սիմոնի, B. P. 310, Alep.
- ,, Ս. Պոյաճեան, B. P. 321, Damas.
- Իրաք՝ Մ. Սօսեան, South Gate Baṭaveen. 27-1, Bagdad.
- Իրան՝ Վար. Բարայեան, Թաւրիզ:
- ,, Ա. Գէորգեան (Պուլիստանի ընդհ. գործակալ), Իրան՝ Մ. Համբարձումեան, Աւսլաղ, Southern State Railway, Ahwaz.
- Թեհրան՝ Ար. Սոջայեան, A. Khodjayan. Magasin «Khochnoud», Avenue Lalezar, Téhéran.
- Սպահան - Ջուղա՝ Թաղ. Թաղէոսեան
- Հիւս. Ամերիկայի ընդհ. գործակալ՝ Յ. Կորոյեան, H. Gopoian, 359 W. 28th St. New York, N. Y., (U. S. A.)
- Հարաւ. Ամերիկա՝ Եղ. Սաչեքեան, Conning 1245, Buenos-Aires
- » » Ար. Գալստեան, Rua 25 de Março, 262 São Paulo (Brésil).

«Յ Ա Ռ Ա Ջ»

ՕՐԱԹԵՐԹ ԱՋԳԱՅԻՆ, ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ. ԳՐԱԿԱՆ

Խմբագիր՝ ՇԱԽԱՐՇ ՄԻՍԱԳԵԱՆ

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԵԱՆ	ՊԱՅՄԱՆՆԵՐ	Տարեկան	Վեցամսեայ	Նոսամսայ
Ֆրանսա եւ Գաղութներ		140 ֆրանք	70 ֆրանք	35 ֆրանք
Լոնդոն, Եգիպտոս, Զիցերիա, Իտալիա		250 ֆրանք	130 ֆրանք	
Ռիբի Երկիրներ		200 ֆրանք	100 ֆրանք	
Ամերիկա		200 ֆրանք	100 ֆրանք	

Imp. ARTISTIQUE, — 42. Rue de la Jonquière, PARIS 17^e